

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMI XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

ISSN 1680 - 1245 **Print**

ISSN 2706 - 719X **Online**

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏR BÖLMƏSİ

СЕРИЯ: СОЦИАЛЬНЫЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

SERIES FOR SOCIAL AND HUMANITARIAN STUDIES

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА

Cild
Том
Volume **19 № 2**

Sumqayıt

2023

ISSN 2706-719X (Online)
ISSN 1680-1245 (Print)

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Cild 19

2023

№ 2

Sumqayıt – 2023

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi

REDAKSİYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV *prof., rektor (baş redaktor)*
RAMAZAN MƏMMƏDOV *prof., elm və innovasiyalar üzrə prorektor (baş redaktor müavini)*
NİGAR İSGƏNDƏROVA *prof. (məsul katib)*

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik **Nizami Cəfərov**, *akad. (Azərbaycan)*, **Natalia Qaqarina**, *prof. (Almaniya)*, **Astan Bayramov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Sayalı Sadıqova**, *prof. (Azərbaycan)*, **Böyükxanım Eminli**, *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)*.

Ədəbiyyatşünaslıq **Şükrü Haluk Akalın**, *prof. (Türkiyə)*, **Avtandil Məmmədov**, *prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)*, **Fikrət Rzayev**, *prof. (Azərbaycan)*, **Rafiq Əliyev**, *prof. (Azərbaycan)*, **Məhərrəm Qasımlı**, *prof. (Azərbaycan)*, **Sevinc Həmzəyeva**, *dos. (Azərbaycan)*.

Tarix **Daniyal Kədirmiyazov**, *prof. (Rusiya)*, **Selma Kadir qızı Yel**, *prof. (Türkiyə)*, **Kozma Tamas**, *prof. (Macarıstan)*, **Adil Baxşəliyev**, *prof. (Azərbaycan)*, **Əziz Məmmədov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Həsən Sadıqov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Zabil Bayramov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Şirxan Səlimov**, *prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)*, **Matias Dornfeld**, *dos. (Almaniya)*.

Sosiologiya

İqtisad elmləri **Ziyad Səmədzadə**, *akad. (Azərbaycan)*, **Mixail Osipov**, *prof. (Rusiya)*, **Vasiliy Bespyatıx**, *prof. (Rusiya)*, **Nazim İmanov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Arif Şəkərəliyev**, *prof. (Azərbaycan)*, **Насиға Рүстәмбәйов**, *prof. (Azərbaycan)*, **Şəfa Əliyev**, *prof. (Azərbaycan)*, **Qalib Hüseynov**, *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)*, **Aynurə Yəhyayeva**, *dos. (Azərbaycan)*.

Pedaqogika **Aleksandr Korostelyov**, *prof. (Rusiya)*, **Fərrux Rüstəmov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Ramiz Əliyev**, *prof. (Azərbaycan)*, **Rüfət Hüseynzadə**, *prof. (Azərbaycan)*, **Erde Gabor**, *dos. (Macarıstan)*, **Lada Çepeleva**, *dos. (Rusiya)*, **Aytəkin Məmmədova**, *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)*, **Fuad Məmmədov**, *dos. (Azərbaycan)*, **Sevər Mirzəyeva**, *dos. (Azərbaycan)*.

Psixologiya

Metodika

Сумгаитский государственный университет
Научные известия. Серия: Социальные и гуманитарные науки

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ЭЛЬХАН ГУСЕЙНОВ *проф., ректор (главный редактор)*
РАМАЗАН МАМЕДОВ *проф., проректор по науке и инновациям (зам. главного редактора)*
НИГАР ИСКЕНДЕРОВА *проф. (ответственный секретарь)*

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Языкознание **Низами Джафаров**, *акad. (Азербайджан)*, **Наталья Гагарина**, *проф. (Германия)*, **Астан Байрамов**, *проф. (Азербайджан)*, **Саялы Садыгова**, *проф. (Азербайджан)*, **Беюкханым Эминли**, *доц. (отв. ред., Азербайджан)*.

Литературоведение **Шюкрю Халук Акалын**, *проф. (Турция)*, **Автандил Мамедов**, *проф. (отв. ред. Азербайджан)*, **Фикрат Рзаев**, *проф. (Азербайджан)*, **Рафик Алиев**, *проф. (Азербайджан)*, **Магеррам Гасымлы**, *проф. (Азербайджан)*, **Севиндж Хамзаева**, *доц. (Азербайджан)*.

История **Даниял Кидирниязов**, *проф. (Россия)*, **Селма Кадир гызы Йел**, *проф. (Турция)*, **Козьма Тамас**, *проф. (Венгрия)*, **Адиль Бахшалиев**, *проф. (Азербайджан)*, **Азиз Мамедов**, *проф. (Азербайджан)*, **Гасан Садыхов**, *проф. (Азербайджан)*.

Социология

Забиль Байрамов, проф. (Азербайджан), **Ширхан Салимов**, проф. (отв. ред., Азербайджан), **Матиас Дорнфельд**, доц. (Германия).

Экономические науки

Зияд Самедзаде, акад. (Азербайджан), **Михаил Осипов**, проф. (Россия), **Василий Беспятых**, проф. (Россия), **Назим Иманов**, проф. (Азербайджан), **Ариф Шекералиев**, проф. (Азербайджан), **Гаджнага Рустамбеков**, проф. (Азербайджан), **Шафа Алиев**, проф. (Азербайджан), **Галиб Гусейнов**, доц. (отв. ред., Азербайджан), **Айнура Яхьяева**, доц. (Азербайджан).

**Педагогика
Психология
Методика**

Александр Коростылев, проф. (Россия), **Фаррух Рустамов**, проф. (Азербайджан), **Рамиз Алиев**, проф. (Азербайджан), **Руфат Гусейнзаде**, проф. (Азербайджан), **Эрде Габор**, доц. (Венгрия), **Лада Чепелева**, доц. (Россия), **Айтекин Мамедова**, доц. (отв. ред., Азербайджан), **Фуад Мамедов**, доц. (Азербайджан), **Севар Мирзоева**, доц. (Азербайджан).

Sungayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian sciences

EDITORIAL STAFF

ELKHAN HUSEYNOV prof., rector (chief editor)
RAMAZAN MAMMADOV prof., vice-rector for Science and Innovations (deputy chief editor)
NIGAR ISGANDAROVA prof., (executive secretary)

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics

Nizami Jafarov, acad. (Azerbaijan), **Natalia Gagarina**, prof. (Germany), **Astan Bayramov**, prof. (Azerbaijan), **Sayali Sadigova**, prof. (Azerbaijan), **Boyukkhanim Eminli**, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan).

Literary criticism

Shukru Haluk Akalin, prof. (Turkey), **Avtandil Mammadov**, prof. (executive secretary, Azerbaijan), **Fikrat Rzayev**, prof. (Azerbaijan), **Rafiq Aliyev**, prof. (Azerbaijan), **Maharram Gasimli**, prof. (Azerbaijan), **Sevinj Hamzayeva**, assoc.prof. (Azerbaijan).

**History
Sociology**

Daniyal Kadirniyazov, prof. (Russia), **Selma Kadir gizi Yel**, prof. (Turkey), **Kozma Tamas**, prof. (Hungary), **Adil Bakhshaliyev**, prof. (Azerbaijan), **Aziz Mammadov**, prof. (Azerbaijan), **Hasan Sadigov**, prof. (Azerbaijan), **Zabil Bayramov**, prof. (Azerbaijan), **Shirkhan Salimov**, prof. (executive secretary, Azerbaijan), **Matias Dornfeld**, assoc.prof. (Germany).

Economic sciences

Ziyad Samadzadeh, acad. (Azerbaijan), **Mikhail Osipov**, prof. (Russia), **Vasiliy Bespyatikh**, prof.(Russia), **Nazim Imanov**, prof. (Azerbaijan), **Arif Shakaraliyev**, prof. (Azerbaijan), **Hajiagha Rustambayov**, prof. (Azerbaijan), **Shafa Aliyev**, prof. (Azerbaijan), **Galib Huseynov**, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan), **Aynura Yahyayeva**, assoc.prof. (Azerbaijan).

**Pedagogy
Psychology
Methodology**

Alexander Korostelyov, prof.(Russia), **Farrukh Rustamov**, prof. (Azerbaijan), **Ramiz Aliyev**, prof. (Azerbaijan), **Rufat Huseynzada**, prof. (Azerbaijan), **Erde Gabor** assoc.prof. (Hungary), **Lada Chepeleva** assoc.prof. (Russia), **Aytakin Mammadova**, assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan), **Fuad Mammadov**, assoc.prof. (Azerbaijan), **Sevar Mirzayeva**, assoc.prof. (Azerbaijan)

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Sosial və Humanitar elmlər bölməsi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 19.07.2004-cü il tarixli 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Jurnal Rusiya Elmi İstinad İndeksinə (REİİ) daxil edilmişdir (müqavilə № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə jurnalın rəsmi saytında <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> tanış olmaq olar.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» Серия: Социальные и гуманитарные науки издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министра Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Журнал включен в Российский Индекс Научного Цитирования (РИНЦ. Договор № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте журнала

<https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az>.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" Series for Social and Humanitarian Studies is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Minister of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

The journal is included in the Russian Scientific Citation Index (RSCI. Contract № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Please, see the website <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> in order to be familiar with the proper design of the articles.

УДК 81'342.415

DOI 10.54758/16801245_2023_19_2_4

О СОСТОЯНИИ И ЗАДАЧАХ ИССЛЕДОВАНИЯ ФОНЕТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ НЕОДНОСЛОЖНОЙ ЛЕКСИКИ РУССКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ

МАМЕДОВ РАМАЗАН САЛАМ оглу [ORCID](#)

Сумгаитский государственный университет, Сумгаит, Азербайджан, профессор
ramedov44@gmail.com

Ключевые слова: фонетическая структура, сингармоническая/несингармоническая структура, однородность/неоднородность гласных, односложная/неодносложная лексика, разновидности фонетических структур

Вводные замечания

Выполненный нами на основе типологии вокально-консонантной синтагматики [1] и изложенный в работе [2] лингвостатистический анализ фонетической структуры односложной лексики русского и азербайджанского языков может стать образцом и для соответствующего анализа фонетической структуры односложной лексики этих языков. Считаем, что основательный лингвостатистический анализ фонетической структуры двусложной, трехсложной, четырехсложной и многосложной лексики мог бы стать темой для целой серии диссертационных исследований.

С тех пор, когда была высказана нами эта мысль в нашей докторской диссертации [3] прошло уже более 15 лет. Тогда же мы, учитывая исключительно большой объем работы, необходимой для исследования фонетической структуры односложной лексики и ее лингвостатистического анализа, с одной стороны, и то обстоятельство, что в предыдущем изложении в работе [2] был дан достаточно скрупулезный, подробный и всесторонний лингвостатистический анализ односложной лексики на основе типологии вокально/консонантной синтагматики [1], - с другой, сочли возможным довольствоваться более или менее схематичным изложением основных контуров фонетической структуры односложной, а именно: двусложной и трехсложной лексики.

В настоящее время темы «Фонетическая структура двусложной лексики русского и азербайджанского языков» и «Фонетическая структура трехсложной лексики русского и азербайджанского языков» исследуются в качестве диссертационных тем на соискание ученой степени доктора философии по филологии по специальности 5714.01 – Сравнительно-историческое и сравнительно-типологическое языкознание диссертантами Сумгаитского государственного университета под научным руководством автора настоящей статьи. Исследование первой темы находится на стадии завершения и подготовки к предварительному обсуждению.

В предлагаемой к вниманию читателей статье представлено краткое схематическое изложение фонетических структур четырехсложной лексики русского и азербайджанского языков. В целях облегчения восприятия сингармонической/несингармонической структуры четырехсложной лексики, а также для создания более или менее целостной картины рассматриваемой проблемы приводится здесь и некоторый минимум информации о сингармонической/несингармонической структуре одно-, дву- и трехсложной лексики. Напомним, что фонетическая структура слова рассматривается нами лишь в одном аспекте –

с точки зрения небного сингармонизма, или, – что то же самое, – тембральной однородности/неоднородности вокального и консонантного компонентов, составляющих фонетический (= звуковой) облик исследуемых слов и словоформ [1]. При этом мы опираемся на высказывание Ф. де Соссюра, который с полным на то основанием считал: «Чтобы понимать, что происходит внутри звукосочетаний, надо создать такую фонологию, где эти звукосочетания рассматривались бы как алгебраические уравнения; парное звукосочетание включает некоторое количество взаимообусловленных механических (= артикуляционных. – Р.М.) и акустических (т.е. физических, материальных – Р.М.) элементов; когда один варьирует, эта вариация по необходимости отражается и на других; задача и заключается в том, чтобы вычислить эти отражения» [4, с.87]. Добавим к сказанному, что «вычислить эти отражения» можно лишь при одном условии – при строгом (явно или неявно, *эксплицитно* или *имплицитно*) соблюдении требования методологической основы всякого научного исследования о неразрывной причинно-следственной диалектической связи назначения языка и его системности, или функции и субстанции в языке (шире – в любом объекте исследования любой науки). (См. об этом подробно в нашей статье [5]).

Неодносложные слова с точки зрения их фонетической структуры можно рассматривать как различные комбинации следующих вокально-консонантных сингармонических и несингармонических сочетаний:

- C1** – сингармоническое сочетание *первого типа* (т.е. с однородным гласным непереднего ряда),
- C2** – сингармоническое сочетание *второго типа* (т.е. с однородным гласным переднего ряда),
- не-C1.1** – несингармоническое сочетание *первого класса первого типа* (т.е. с неоднородным гласным непереднего ряда),
- не-C1.2** – несингармоническое сочетание *первого класса второго типа* (т.е. с неоднородным гласным переднего ряда),
- не-C2.1** – несингармоническое сочетание *второго класса первого типа* (т.е. с неоднородным гласным непереднего ряда),
- не-C2.2** – несингармоническое сочетание *второго класса второго типа* (т.е. с неоднородным гласным переднего ряда),
- не-C3.1** – несингармоническое сочетание *третьего класса первого типа* (т.е. с неоднородным гласным непереднего ряда),
- не-C3.2** – несингармоническое сочетание *третьего класса второго типа* (т.е. с неоднородным гласным переднего ряда) [См.: 1, с.206-214; 2, с.14.]

Структурных типов вокально-консонантных сочетаний – «*строительных блоков*» для построения слов в русском языке всего 8 (восемь), в азербайджанском языке – в основном., только 2 (два): *C1* и *C2*.

Фонетические структурные типы слов

1. Фонетические структурные типы односложных слов. Основных типов односложных слов в русском языке тоже восемь, т.е. столько же, сколько и вокально-консонантных сочетаний: 2 структурных типа являются сингармоническими, 6 структурных типов – несингармоническими.

Односложные слова сингармонической структуры (S1)

S1.1 – односложное слово сингармонической структуры **первого класса** с вокальным компонентом «однородный гласный непереднего ряда»; **S1.2** – односложное слово сингармонической структуры **второго класса** с вокальным компонентом «однородный гласный переднего ряда».

Примечание. Здесь и далее первые цифровые индексы после буквы **S** указывают на количество вокально-консонантных сочетаний в составе слова (для простоты употребления – количество слогов: **S1** – слово с одним вокально-консонантным сочетанием, или односложное слово), вторые цифровые индексы – на ряд образования гласного: **1** – любой гласный непереднего ряда, **2** – любой гласный переднего ряда, т.е.: **S1.1** читаем так: **S** (сингармоническое) + **1** (односложное слово), которое состоит из **1** (сингармонического сочетания с однородным гласным непереднего ряда); **S1.2** читаем так: **S** (сингармоническое) + **1** (односложное слово), которое состоит из **2** (сингармонического сочетания с однородным гласным переднего ряда); То же самое может быть сформулировано и следующим образом: **S1.1** – это сингармоническое односложное слово, которое состоит из сингармонического сочетания **C1**. **S1.2** – это сингармоническое односложное слово, которое состоит из сингармонического сочетания **C2**.

Односложные слова несингармонической структуры (не-S1)

Не-S1.1 – односложное слово несингармонической структуры **первого класса** с неоднородным вокальным компонентом:

- 1) с [ⁱa], [ⁱa'], [ⁱaⁱ] – неоднородным гласным непереднего ряда (**не-S1.1.1** = **не-C1.1.1**);
- 2) с [ⁱi], [ⁱi'], [ⁱiⁱ] – неоднородным гласным переднего ряда (**не-S1.1.2** = **не-C1.1.2**).

Не-S1.2 – односложное слово несингармонической структуры **второго класса**, как вокальный, так и консонантный компоненты которой являются неоднородными:

- 1) **не-S1.2.1** – структуры с неоднородным гласным непереднего ряда (= **не-C1.2.1**)
- 2) **не-S1.2.2** – структуры с неоднородным гласным переднего ряда (= **не-C1.2.2**)

Не-S1.3 – односложное слово несингармонической структуры **третьего класса**, вокальный компонент которой является однородным, а консонантный компоненты – неоднородными:

- не-S1.3.1** – структуры с однородным гласным непереднего ряда (= **не-C1.3.1**)
- не-S1.3.2** – структуры с однородным гласным переднего ряда (= **не-C1.3.2**)

Из 8 типов вокально-консонантных сочетаний теоретически могут быть образованы всего только 8 структурных типов слов, состоящих из одного сочетания. Все они реально представлены в русском языке в общей сложности 118 разновидностями, полный и всесторонний лингвостатистический анализ которых изложен в нашей монографии [2].

2. Фонетические структурные типы двусложных слов

Основных структурных типов двусложных слов из указанных выше 8 типов вокально-консонантных сочетаний теоретически возможны 8^2 (из 8-и по 2 в различных комбинациях), т.е. всего 64 структурных типа. Часть из этих структурных типов двусложных слов является сингармонической, другая – более значительная – несингармонической.

Двусложные сингармонические структуры S2. Выделяются два разряда двусложных сингармонических структур: **S2.1** и **S2.2**. Структуры типа **S2.1** состоят из комбина-

ций сингармонических сочетаний, вокальный компонент которых выражен одним из однородных гласных переднего ряда, т.е. сочетаний типа **C1 - (C1 + C1)**. (Примеры: в русском языке: [вада], [горът], [дала], [мала], [суда], [дама],[гара]- вода, город, дала, мала, суда, дома, гора и т. п.; в азерб. языке: [mala], [dala], [suda], [dari], [qarda], [qara] – mala, dala, suda, dari, qarda, qara и т. п.). Структуры типа **S2.2** состоят из комбинаций сингармонических сочетаний, вокальный компонент которых выражен одним из однородных гласных переднего ряда, т.е. сочетаний типа **C2 - (C2 + C2)**. (Примеры: в русском языке: [б'ир'и], [п'эл'и], [с'ид'и], [в'ид'ет'] – бери, пели, сиди, видеть и т.п.; в азерб.яз.: [b'ir'i], [s'an'in'], [s'öz'ün'], [g'öz'al'] – biri, sənin, sözün, gözəl и т. п.) Двусложные сингармонические структуры типа **S2.1** и **S2.2** являются типологически сходными в русском и азербайджанском языках.

Двусложные несингармонические структуры не-S2

Выделяются два класса несингармонических двусложных структур: **не-S2.1** и **не-S2.2**.

Несингармонические двусложные структуры класса не-S2.1 представляют собой комбинации из вокально-консонантных сингармонических сочетаний разных типов. Различаются два варианта таких структур: **не-S2.1.1** и **не-S2.1.2**. Двусложные слова типа **не-S2.1.1** имеют структуру **C1+C2**, (*варить, katib*), а двусложные слова типа **не-S2.1.2** – структуру **C2+C1** (*сила, silah*). Несингармонические двусложные структуры типа **не-S2.1.1** и **не-S2.1.2** являются типологически сходными в русском и азербайджанском языках [6]. Однако следует помнить, что типологическое сходство не означает материальной тождественности этих структур в сопоставляемых языках.

Несингармонические двусложные структуры класса не-S2.2. Различаются два подкласса несингармонических двусложных структур класса не-S2.2: **не-S2.2.1** и **не-S2.2.2**. Структуры типа **не-S2.2.1** состоят из комбинации двух сочетаний, одно из которых является сингармоническим, а другое – несингармоническим. Выделяются два варианта структур типа **не-S2.2.1**: **не-S2.2.1.1** и **не-S2.2.1.2**. В варианте *структурного типа не-S2.2.1.1* сингармоническим является начальное сочетание: **не-C1+C1** (*рядом; не-C1.2+C1 женат,*), а в варианте *структурного типа не-S2.2.1.2* – конечное сочетание (**C1+не-C1.1** *доля, C1+не-C1.2: купит*). Структуры типа **не-S2.2.2** состоят из комбинации только несингармонических сочетаний. Различаются три варианта структур типа **не-S2.2.2**: вариант **не-S2.2.2.1** – с начальным несингармоническим сочетанием 1-го класса (**не-C11** или **не-C12**); вариант **не-S2.2.2.2** – с начальным несингармоническим сочетанием 2-го класса (**не-C21** или **не-C22**); вариант **не-S2.2.2.3** – с начальным несингармоническим сочетанием 3-го класса (**не-C31** или **не-C32**).

Из 64-х теоретически возможных типов двусложных структур только 4 типа – два сингармонических (**S21** и **S22**) и два несингармонических (**не-S211** и **не-S212**) – являются типологически сходными в русском и азербайджанском языках, а остальные 60 типов – специфические несингармонические структуры русского языка. Установление удельного веса каждого из этих структурных типов в русском языке – тема для отдельного исследования.

3. Фонетические структурные типы трехсложной лексики

По мере увеличения количества слогов (или: количества вокально-консонантных сочетаний) в составе слова растет и количество структурных разновидностей. Причем этот рост осуществляется по геометрической прогрессии: если общее количество двусложных структурных разновидностей равнялось числу 8^2 (восемь в квадрате), то количество теоретически возможных трехсложных фонетических – сингармонических и

несингармонических структур определяется уже числом 8^3 (восемь в кубе), т.е. $8 \times 8 \times 8 = 512$.

3.1. Трехсложные сингармонические структуры (S3). Выделяются два разряда сингармонических трехсложных структур: **S3.1** и **S3.2**. Структуры типа **S3.1** состоят из комбинаций сингармонических сочетаний, вокальный компонент которых выражен одним из однородных гласных непереднего ряда, т.е. сочетаний типа **C1** – (**C1+C1+C1**): *водород, булавка; qalada, izinsov*. Структуры типа **S3.2** состоят из комбинаций сингармонических сочетаний, вокальный компонент которых выражен одним из однородных гласных переднего ряда, т.е. сочетаний типа **C2** – (**C2+C2+C2**): *видели, bəzəkli*. Трехсложные сингармонические структуры типа **S3.1** и **S3.2** являются типологически сходными в русском и азербайджанском языках.

3.2. Несингармонические трехсложные структуры (не-S3). Выделяются два класса несингармонических трехсложных структур: **не-S3.1** и **не-S3.2**. Несингармонические трехсложные структуры класса **не-S3.1** представляют собой комбинации из вокально-консонантных сингармонических сочетаний разных типов. Различаются три подкласса таких структур: **не-S3.1.1**, **не-S3.1.2** и **не-S3.1.3**. В каждом подклассе имеются по два варианта структур.

Трехсложные слова типа не-S3.1.1 имеют следующие варианты структур:

- 1) Вариант **C1+C1+C2**. Примеры: *говорить, qızılgül*
- 2) Вариант **C2+C1+C1**. Примеры: *дедушка, , dördüyaq*

Трехсложные слова типа не-S3.1.2 имеют следующие варианты структур:

- 1) Вариант **C2+C2+C1**. Примеры: *вечером, diribaş*
- 2) Вариант **C1+C2+C2**. Примеры: *полететь. nazirlik*

Трехсложные слова типа не-S3.1.3 имеют следующие варианты структур:

- 1) Вариант **C1+C2+C1**. Примеры: *картина, balina*
- 2) Вариант **C2+C1+C2**. Примеры: *дедушке, mübariz*

Таким образом, несингармонические трехсложные структуры класса **не-S3.1** (**не-S3.1.1**, **не-S3.1.2**, **не-S3.1.3**) являются типологически сходными в русском и азербайджанском языках.

Крайне важно подчеркнуть, что двусложные и трехсложные структуры вполне достаточно представляют специфику несингармонических слов, которые состоят из сингармонических вокально-консонантных сочетаний разных типов.

Двусложные слова несингармонической структуры типа **не-S2.1** (**не-S2.1.1** и **не-S2.1.2**) требуют **одноразового** «переустройства» артикуляторного комплекса твердости/мягкости в пределах слова:

- 1) комплекс твердости → комплекс мягкости (**C1** → **C2**)
- 2) комплекс мягкости → комплекс твердости (**C2** → **C1**).

Трехсложные слова несингармонической структуры реализуют две группы принципиально различных структурных вариантов:

1. Вариант структур, требующих **одноразового** переустройства артикуляторного комплекса в пределах слова:

- 1) комплекс твердости → комплекс мягкости (**C1C1** → **C2**)
- 2) комплекс мягкости → комплекс твердости (**C2C2** → **C1**)

Нетрудно заметить, что эти две трехсложные структуры различаются от двусложных соответствующих структур типа **не-S2.1** только тем, что в их составе имеются как бы **удвоенные комплексы твердости или мягкости**. Поэтому с точки зрения восприятия и

воспроизведения комплекса твердости/мягкости они могут быть рассмотрены как разновидности соответствующих двусложных структур.

2. Вариант структур, требующих **двуразового** переустройства артикуляторного комплекса в пределах одного слова:

1) комплекс твердости → комплекс мягкости → комплекс твердости (C1 → C2 → C1);

2) комплекс мягкости → комплекс твердости → комплекс мягкости (C2 → C1 → C2).

Многосложные несингармонические слова (четыре и более слогов) являются фактически комбинациями структур, представленных двусложными и трехсложными словами [7].

Трехсложные несингармонические структуры класса не-S3.2 всецело являются специфическими структурами русского языка. Для установления функциональной нагруженности всех подклассов, вариантов и разновидностей структуры класса не-S3.2 в языке, т.е. их фонологического веса в звуковой системе русского языка необходимо выполнить отдельное исследование. [См.: 2, с.109-118]

4. Фонетические структурные типы четырехсложной лексики

Количество теоретически возможных четырехсложных фонетических структур измеряется числом 8^4 (восемь в четвертой степени: $8 \times 8 \times 8 \times 8 = 4096$). Как в русском, так и в азербайджанском языках выделяются два разряда сингармонических четырехсложных структур: **S4.1** и **S4.2**.

4.1. Сингармонические четырехсложные структуры (S4). Структуры типа S4.1 состоят из комбинаций сингармонических сочетаний, вокальный компонент которых выражен одним из однородных гласных непереднего ряда, т.е. сочетаний типа **C1** – (**C1+C1+C1+I**). *Примеры: водородом, otaqlardan.* **Структуры типа S4.2** состоят из комбинаций сингармонических сочетаний, вокальный компонент которых выражен одним из однородных гласных переднего ряда, т.е. сочетаний типа **C2** – (**C2+C2+C2+C2**). *Примеры: берегите, bəzəklidir.* Четырехсложные сингармонические структуры типа **S4.1** и **S4.2** являются типологически сходными в русском и азербайджанском языках. Всего сингармонических четырехсложных структур возможны в каждом языке только две.

4.2. Несингармонические четырехсложные структуры (не-S4). Выделяются, прежде всего, два класса несингармонических четырехсложных структур: **не-S4.1** и **не-S4.2**. **Несингармонические четырехсложные структуры класса не-S4.1** представляют собой различные комбинации из вокально-консонантных сингармонических сочетаний разных типов.

Четырехсложные несингармонические слова типа не-S4.1 могут иметь следующие варианты структур:

1) Вариант **не-S4.1.1₁** **C1+C1+C1+C2** *Примеры: поговори, торговали*

2) Вариант **не-S4.1.1₂** **C1+C1+C2+C2** *Примеры: подарите, говорите*

3) Вариант **не-S4.1.1₃** **C1+C2+C2+C2** *Примеры: политики, полетели*

4) Вариант **не-S4.1.1₄** **C2+C2+C2+C1** *Примеры: меридиан,*

5) Вариант **не-S4.1.1₅** **C2+C2+C1+C1** *Примеры: перепады*

6) Вариант **не-S4.1.1₆** **C2+C1+C1+C1** *Примеры: серовато*

7) Вариант **не-S4.1.2₁** **C1+C2+C2+C1** *Примеры: обидела*

8) Вариант не-S4.1.2 ₂	C2+C1+C1+C2	Примеры: сиротами
9) Вариант не-S4.1.2 ₃	C1+C2+C1+C1	Примеры: варианты
10) Вариант не-S4.1.2 ₄	C2+C1+C2+C2	Примеры: писатели
11) Вариант не-S4.1.2 ₅	C1+C1+C2+C1	Примеры: повторила
12) Вариант не-S4.1.2 ₆	C2+C2+C1+C2	Примеры: переварить
13) Вариант не-S4.1.3 ₁	C1+C2+C1+C2	Примеры: покинули
14) Вариант не-S4.1.3 ₂	C2+C1+C2+C1	Примеры: титаника

Варианты структур не-S4.1.1₁ – не-S4.1.1₆ требуют **одноразового** переустройства артикуляторного комплекса в пределах слова:

1) комплекс твердости → комплекс мягкости (варианты 1₁ - 1₃)

2) комплекс мягкости → комплекс твердости (варианты 1₄ - 1₆).

Варианты структур не-S 4.1.2₁ – не-S 4.1. 2₆ требуют **двуразового** переустройства артикуляторного комплекса в пределах одного слова:

1) комплекс твердости → комплекс мягкости → комплекс твердости (варианты 2₁, 2₃, 2₅)

2) комплекс мягкости → комплекс твердости → комплекс мягкости (варианты 2₂, 2₄, 2₆).

Варианты структур не-S4.1.3₁ – не-S4.1.3₂ требуют **трехразового** переустройства артикуляторного комплекса в пределах одного слова:

1) комплекс тв. → комплекс мяг. → комплекс тв. → комплекс мяг. (вариант 3₁)

2) комплекс мяг. → комплекс тв. → комплекс мяг. → комплекс тв. (вариант 3₂).

Четырехсложные несингармонические слова типа не-S4.2. Вариантов *четырёхсложных несингармонических слов типа не-S4.2* в азербайджанском языке почти нет, в русском же языке теоретически возможны 4082 четырехсложных несингармонических вариантов структур данного типа. В отличие от двусложных и трехсложных фонетических сингармонических и несингармонических структур, которые уже исследуются в качестве диссертационных тем докторантами филологического факультета Сумгаитского государственного университета, к исследованию четырехсложных структур пока еще никто не приступил. Для описания полной картины этих структур необходимо исследовать весь корпус четырехсложной лексики русского языка, что может стать темой отдельной диссертации, которая ждет своего исследователя. Поэтому мы здесь ограничимся небольшим схематическим изложением классификации разновидностей четырехсложных несингармонических фонетических структур класса не-S4.2.

Четырехсложные несингармонические фонетические структуры класса не-S4.2 теоретически могут быть представлены четырьмя подклассами, которые бы различались друг от друга количеством несингармонических сочетаний в своем составе: 1) подкласс не-S4.2.1 с одним несингармоническим сочетанием в своем составе, 2) подкласс не-S4.2.2 – с двумя, 3) подкласс не-S4.2.3 – с тремя, и 4) подкласс не-S4.2.4 – с четырьмя несингармоническими сочетаниями.

Каждый подкласс несингармонических четырехсложных структур теоретически может быть представлен также четырьмя вариантами: первые три подкласса в зависимости от места несингармонического сочетания/несингармонических сочетаний и их разновидностей в слове (начало, второй/третий слог и конец), а подкласс не-S4.2.4 – в зависимости от места разновидностей несингармонических сочетаний в слове (начало, второй/третий слог, конец). Учитывая, что в рамках одной журнальной статьи невозможно изложить все (4082) теоретически возможные структурные разновидности четырехсложных несингармонических

фонетических структур класса *не-S4.2*, ограничимся здесь несколькими примерами структур с одним, двумя, тремя и четырьмя несингармоническими сочетаниями в их составе.

1) Примеры структур с одним несингармоническим сочетанием (*не-S4.2.1*)

<i>C1 + C1 + C1 + не-C1.1</i>	<i>C1 + C1 + не-C1.1 + C1</i>
<i>C1 + C1 + C1 + не-C1.2</i>	<i>C1 + C1 + не-C1.2 + C1</i>
<i>C1 + C1 + C1 + не-C2.1</i>	<i>C1 + C1 + не-C2.1 + C1</i>
<i>C1 + C1 + C1 + не-C2.2</i>	<i>C1 + C1 + не-C2.2 + C1</i>
<i>C1 + C1 + C1 + не-C3.1</i>	<i>C1 + C1 + не-C3.1 + C1</i>
<i>C1 + C1 + C1 + не-C3.2</i>	<i>C1 + C1 + не-C3.2 + C1</i>

<i>C1 + не-C1.1 + C1 + C1</i>	<i>не-C1.1 + C1 + C1 + C1</i>
<i>C1 + не-C1.2 + C1 + C1</i>	<i>не-C1.2 + C1 + C1 + C1</i>
<i>C1 + не-C2.1 + C1 + C1</i>	<i>не-C2.1 + C1 + C1 + C1</i>
<i>C1 + не-C2.2 + C1 + C1</i>	<i>не-C2.2 + C1 + C1 + C1</i>
<i>C1 + не-C3.1 + C1 + C1</i>	<i>не-C3.1 + C1 + C1 + C1</i>
<i>C1 + не-C3.2 + C1 + C1</i>	<i>не-C3.2 + C1 + C1 + C1</i>

2) Примеры структур с двумя несингармоническими сочетаниями (*не-S4.2.2*)

<i>C1+C1+не-C1+не-C1.1</i>	<i>C1+не-C1+не-C1.1+C1</i>	<i>C1+не-C1+C1+не-C1.1</i>
<i>C1+C1+не-C1+не-C1.2</i>	<i>C1+не-C1+не-C1.2+C1</i>	<i>C1+не-C1+C1+не-C1.2</i>
<i>C1+C1+не-C1+не-C2.1</i>	<i>C1+не-C1+не-C2.1+C1</i>	<i>C1+не-C1+C1+не-C2.1</i>
<i>C1+C1+не-C1+не-C2.2</i>	<i>C1+не-C1+не-C2.2+C1</i>	<i>C1+не-C1+C1+не-C2.2</i>
<i>C1+C1+не-C1+не-C3.1</i>	<i>C1+не-C1+не-C3.1+C1</i>	<i>C1+не-C1+C1+не-C3.1</i>
<i>C1+C1+не-C1+не-C3.2</i>	<i>C1+не-C1+не-C3.2+C1</i>	<i>C1+не-C1+C1+не-C3.2</i>

<i>не-C1+не-C1.1+ C1+C1</i>	<i>не-C1+C1+ не-C1.1+C1</i>	<i>не-C1+C1+C1+ не-C1.1</i>
<i>не-C1+не-C1.2+ C1+C1</i>	<i>не-C1+C1+ не-C1.2+C1</i>	<i>не-C1+C1+C1+ не-C1.2</i>
<i>не-C1+не-C2.1+ C1+C1</i>	<i>не-C1+C1+ не-C2.1+C1</i>	<i>не-C1+C1+C1+ не-C2.1</i>
<i>не-C1+не-C2.2+ C1+C1</i>	<i>не-C1+C1+ не-C2.2+C1</i>	<i>не-C1+C1+C1+ не-C2.2</i>
<i>не-C1+не-C3.1+ C1+C1</i>	<i>не-C1+C1+ не-C3.1+C1</i>	<i>не-C1+C1+C1+ не-C3.1</i>
<i>не-C1+не-C3.2+ C1+C1</i>	<i>не-C1+C1+ не-C3.2+C1</i>	<i>не-C1+C1+C1+ не-C3.2</i>

3) Примеры структур с тремя несингармоническими сочетаниями (*не-S4.2.3*)

<i>C1 + не-C1 + не-C1 + не-C1.1</i>	<i>не-C1 + не-C1 + не-C1.1 + C1</i>
<i>C1 + не-C1 + не-C1 + не-C1.2</i>	<i>не-C1 + не-C1 + не-C1.2 + C1</i>
<i>C1 + не-C1 + не-C1 + не-C2.1</i>	<i>не-C1 + не-C1 + не-C2.1 + C1</i>
<i>C1 + не-C1 + не-C1 + не-C2.2</i>	<i>не-C1 + не-C1 + не-C2.2 + C1</i>
<i>C1 + не-C1 + не-C1 + не-C3.1</i>	<i>не-C1 + не-C1 + не-C3.1 + C1</i>
<i>C1 + не-C1 + не-C1 + не-C3.2</i>	<i>не-C1 + не-C1 + не-C3.2 + C1</i>

<i>не-С1 + не-С1 + С1 + не-С1.1</i>	<i>не-С1 + С1 + не-С1 + не-С1.1</i>
<i>не-С1 + не-С1 + С1 + не-С1.2</i>	<i>не-С1 + С1 + не-С1 + не-С1.2</i>
<i>не-С1 + не-С1 + С1 + не-С2.1</i>	<i>не-С1 + С1 + не-С1 + не-С2.1</i>
<i>не-С1 + не-С1 + С1 + не-С2.2</i>	<i>не-С1 + С1 + не-С1 + не-С2.2</i>
<i>не-С1 + не-С1 + С1 + не-С3.1</i>	<i>не-С1 + С1 + не-С1 + не-С3.1</i>
<i>не-С1 + не-С1 + С1 + не-С3.2</i>	<i>не-С1 + С1 + не-С1 + не-С3.2</i>

4) Примеры структур с четырьмя несингармоническими сочетаниями (*не-С4.2.4*)

<i>не-С1 + не-С1 + не-С1 + не-С1.1</i>	<i>не-С1 + не-С1 + не-С1.1 + не-С1</i>
<i>не-С1 + не-С1 + не-С1 + не-С1.2</i>	<i>не-С1 + не-С1 + не-С1.2 + не-С1</i>
<i>не-С1 + не-С1 + не-С1 + не-С2.1</i>	<i>не-С1 + не-С1 + не-С2.1 + не-С1</i>
<i>не-С1 + не-С1 + не-С1 + не-С2.2</i>	<i>не-С1 + не-С1 + не-С2.2 + не-С1</i>
<i>не-С1 + не-С1 + не-С1 + не-С3.1</i>	<i>не-С1 + не-С1 + не-С3.1 + не-С1</i>
<i>не-С1 + не-С1 + не-С1 + не-С3.2</i>	<i>не-С1 + не-С1 + не-С3.2 + не-С1</i>

<i>не-С1 + не-С1.1 + не-С1 + не-С1</i>	<i>не-С1.1 + не-С1 + не-С1 + не-С1</i>
<i>не-С1 + не-С1.2 + не-С1 + не-С1</i>	<i>не-С1.2 + не-С1 + не-С1 + не-С1</i>
<i>не-С1 + не-С2.1 + не-С1 + не-С1</i>	<i>не-С2.1 + не-С1 + не-С1 + не-С1</i>
<i>не-С1 + не-С2.2 + не-С1 + не-С1</i>	<i>не-С2.2 + не-С1 + не-С1 + не-С1</i>
<i>не-С1 + не-С3.1 + не-С1 + не-С1</i>	<i>не-С3.1 + не-С1 + не-С1 + не-С1</i>
<i>не-С1 + не-С3.2 + не-С1 + не-С1</i>	<i>не-С3.2 + не-С1 + не-С1 + не-С1</i>

ЛИТЕРАТУРА

1. Мамедов, Р.С. Вокально-консонантная синтагматика в русском и азербайджанском языках (контрастивно-типологическое системное исследование) / Р.С.Мамедов. –Баку: Мутарджим, –2006. – 380 с.
2. Мамедов, Р.С. Фонетическая структура слова русского и азербайджанского языков. (контрастивно-типологическое системное исследование) / Р.С.Мамедов. –Баку: Мутарджим, –2007. – 240 с.
3. Мамедов Р.С. Фонетическая структура русского и азербайджанского слова. Дис. ... доктора филол. наук, –Баку, –2007. – 495 с.
4. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. М., Прогресс, 1977, 695 с.
5. Мамедов, Р.С. Диалектика материального и функционального в языке (звуковой ярус) // Р.С.Мамедов –Сумгаит. Научные известия. Серия: Социальные и гуманитарные науки. – 2006, том 2, № 1, –с.6-11.
6. Məmmədov, R.S. Rus dilində ikihecalı sözlərin qeyri-sinharmonik fonetik struktur növləri (müxtəlif növ sinharmonik səsbirləşmələri kombinasiyaları) / R.S.Məmmədov, M.F.Rahtari // Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt. –2019, том 15, № 3, –с.4-10. <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/pdf/S19-3.pdf>
7. Мамедов, Р.С. Фонетическая структура трехсложной лексики русского и азербайджанского языков // Р.С.Мамедов. Научные известия. Серия: Социальные и гуманитарные науки. –Сумгаит. –2016, том 12, № 1, –с.6-14. https://www.sdu.edu.az/userfiles/file/scientific_publications/sp_13.pdf

XÜLASƏ
AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ ÇOXHECALI SÖZLƏRİN FONETİK STRUKTURUNUN
TƏQİQİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ
Məmmədov R.S.

Açar sözlər: fonetik struktur, sinharmonik/qeyri-sinharmonik struktur, həmciins/qeyri-həmciins saıtlər, təkhecalı/çoxhecalı sözlər, fonetik struktur növləri.

Məqalə azərbaycan və rus dillərində bir-, iki-, üç- və dördhecalı sözlərin fonetik struktur növlərinin sait-samit səs birləşmələrinin sinharmonik/qeyri-sinharmonik olması baxımından öyrənil-məsinin müasir vəziyyətinin hərtərəfli araşdırılmasına və qarşıda duran vəzifələrin qoyuluşuna həsr olunmuşdur. Göstərilir ki, müəllifin doktorluq dissertasiyasında hərtərəfli tədqiq etdiyi təkhecalı fonetik struktur növlərinə əsaslanaraq iki və daha çox hecalı sözlərin fonetik struktur növlərinin araşdırılması mümkündür və aktualdır. İki və üçhecalı sözlərin fonetik struktur növləri hazırda müəllifin elmi rəhbərliyi ilə Sumqayıt Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin dissertantları tərəfindən fəlsəgə doktorluğu dissertasiya mövzuları kimi tədqiq edilməkdədir; dördhecalı sözlərin fonetik strukturu öz tədqiqatçısını gözləyir.

SUMMARY
THE MODERN SITUATION AND DUTIES OF THE STUDY OF THE PHONETIC STRUCTURE
OF MULTISYLLABLE WORDS IN THE AZERBAIJAN AND RUSSIAN LANGUAGES
Mammadov R.S.

Key words: phonetic structure, synharmonic/non-synharmonic structure, homogeneous/unhomogeneous vowels, monosyllabic/polysyllabic words, types of phonetic structure.

The article is devoted to the comprehensive investigation of the current state of studying the phonetic structure of one-, two-, three- and four-syllable words in the Azerbaijani and Russian languages from the point of view of synharmonic/non-synharmonic vowel-consonant sound combinations and setting the tasks ahead. It is shown that it is possible and relevant to investigate the types of phonetic structure of words with two or more syllables based on the types of monosyllabic phonetic structure that the author thoroughly studied in his doctoral dissertation. The phonetic structure types of two- and three-syllable words are currently being researched by doctoral students of the Philology Faculty of Sumgayit State University under the scientific guidance of the author as dissertation topics; The phonetic structure of four-syllable words awaits its researcher.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	03.05.2023
	Son variant	30.05.2023

UOT 81.

DOI 10.54758/16801245_2023_19_2_14

AŞIQ YARADICILIĞINDA İSMİ FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN İŞLƏNMƏSİ**İBAYEV NEMƏT ALIŞ oğlu** [ORCID](#)*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, fil.f.d.*nemetibayev@gmail.com*Açar sözlər: aşıq sənəti, ismi frazeologizmlər, Azərbaycan dili, isim, sifət*

Azərbaycan aşıq poeziyası ədəbiyyatşünaslıqda müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunsada, dilçilik baxımından sistemli şəkildə çox araşdırılmamışdır. Doğrudur, Azərbaycan aşıq mühiti doğru-düzgün olaraq qiymətləndirildiyi halda, bugünümüzə kimi diqqətdən kənar qalaraq geniş şəkildə tədqiq olunmamışdır. Aşıq poeziyası öz zənginliyi ilə digər poeziya janrlarından heç də geri qalmır. Orada həm bədii üslubdan, həm danışıq üslubundan, həm evfemizimlərdən, həm cuzi olaraq dialekt sözlərdən və həm də digər üslublarda işlənən söz və ifadələrə rast gəlmək olur. O cümlədən aşıq yaradıcılığı frazeologizmlərlə də zəngindir.

Klassik aşıq şeirinin banisi Aşıq Qurbanidən başlamış, hazırki dövrümüzə qədər yaşayıb-yaratmış və indi də bu ənənə davam edir.

Aşıq poeziyasında frazeologiyanın quruluşu müxtəlif növlərinə aid xeyli ifadə öz əksini tapır. Buna əsasən vurğulamaq olar ki, frazeologiyada qrammatik quruluş, semantik struktur və üslub xüsusiyyətlər əsas rol oynayır.

Frazeologizmlər quruluşuna görə, əsasən, iki qrupa bölünür: 1) feili frazeoloji birləşmələr; 2) qeyri-feili frazeoloji birləşmələr/

Frazeologiya sahəsində tədqiqat işləri aparən alimlər, sözsüz ki, həmin sahələrə müraciət edirlər. Azərbaycan dilçiliyində Hüseyn Bayramov “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” [1], Nəriman Seyidəliyev “Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası” [2], Əzizə Hacıyeva “İngilis və Azərbaycan dillərində semantik frazeologiyanın əsasları” [3], Nigar Vəliyeva “Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür feilləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər” [4], Qətibə Mahmudovanın “Türk dillərinin frazeologiyası” [5], Türkan Əsgərova “Nəsimi dilinin frazeologiyası” [6] adlı monoqrafiyalarında feili frazeologizmlərə ayrıca fəsil və bölmələr həsr etmişlər. Hətta M.T Tağıyev xüsusi olaraq rus dilində “Глагольная фразеология современного русского языка” (Müasir rus dilində feili frazeologiya) [7] adlı monoqrafiya yazmışdır. Onun bu əsərini xarici dilçilər də yüksək qiymətləndirmişlər.

Biz bu məqalədə yalnız aşıq poeziyasında ismi frazeologizmlərdən bəhs edəcəyik.

Poetik frazeologizmlərdən danışarkən qeyd edək ki, onun iki növü mövcuddur: Birincisi, klassik-poetik frazeologizmlər, ikincisi isə, folklor frazeologizmləridir.

Klassik-poetik frazeologizmlər dedikdə, yalnız klassik ədəbiyyatda işlədilən ifadələr nəzərdə tutulur və həmin ifadələr arxaikləşmiş olur.

Folklor frazeologizmlərinə həm aşıq şeirinə xas olan ifadələr və nağıl-dastan dilində işlənən ifadələrdir. Folklor frazeologizmləri səciyyəvi olub, obrazlılığı ilə fərqlənir.

Aşıq şeiriyyətində obrazlı ifadələrə *büllur buxaq, mah camal, şirin söz, şirin zəban, dodaq qaymaq, dodağı qönçə, ləbi bal, dişləri sədəf, kirpiyi ox, qaşu kaman, qələm qaşlı* və s onlarca belə missal göstərmək olar. Göründüyü kimi, bu cür misallar ismi frazeoloji vahid-tək formalaşmışdır ki, onları da aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- 1) İsim+isim modeli əsasında əmələ gələnələr;
- 2) İsim+sifət modeli əsasında əmələ gələnələr;

3) Sifət+isim modeli əsasında əmələ gələnlər;

4) İsim+zərf modeli əsasında əmələ gələnlər.

İsim+isim modeli əsasında əmələ gələn frazeologizmlərə aşağıdakı nümunələri göstərə bilərik: *dodağı qönçə, dişləri sədəf, cənnət bağı, yaqut yanaqlı, ləbi bal, mah camal, dodaq qaymaq, gül yanaq, kirpiyi ox və s.* Nümunələr:

*Dodağın qönçədi, dişlərin sədəf
Qaşların qüdrətdən qara, Bəyistan!*
Aşiq Ələsgər

*Elə ki, yetişdim mən otağına,
Elə sandım, düşdüm cənnət bağına*
Aşiq Ələsgər

*Bir yaqut yanaqlım, yasəmən xallım,
Dahanı gövsərlim, ləbləri ballım*
Aşiq Ələsgər

*Eşqin bu sinəmə çəkibdir dağı,
Mən camalın olub cahan çırağı*
Bəhmən Göyçəli

*Yum gözünü, köks ötürüb baxma sən,
Gül yanaq da görən kimi xal aşiq*
Aşiq Şəmşir

Sifət+isim modeli əsasında əmələ gələn frazeoloji vahidlər: *yaxşı gün, yaman gün, dəli könül, büllur buxaq, şirin zəban, şirin söz, şirin söhbət, şirin can, dar gün, qara qızıl, ağ qızıl, yağlı söz və s.*

*Yaxşı günün oturmuşsa yamanı
Yaman günün yaxşı halı varıymış*
Aşiq Ələsgər

*Dəli könül dərya təki çalxanır
Qeyzə gəlir xoş ahəngi qijhaqij*
Aşiq Ələsgər

*Danışanda şirin sözü,
Sinəm üstə qoydun közü*
Bəhmən Göyçəli
*Aşiq sazı deməsələr, çalmağı mümkündümü,
Şirin söhbət, yaxşı davran almağı mümkündümü*
Bəhmən Göyçəli

*Şirin canın qəm oduna yaxma sən,
Boş tüfəngi yalan yerə yaxma sən*
Aşiq Şəmşir

*Ələsgərtək şirin zəban, xoş kəlam,
Bivəfa dünyaya gəldi də getdi*
Aşiq Ələsgər

*İnsan oğluna heç yoxdu etibar
Dar günündə onlar tez səndən kənar*
Bəhmən Göyçəli

*Qara qızıl bulağının cövhəri,
Olur məşəlləri Azərbaycanın*
Aşiq Şəmşir

*Ağ qızıl dərməkdə qızlar, oğlanlar
Tarlada alıcı tərlana dönüb*

Aşıq Şəmşir

*Dar günündə olar tez səndən kənar,
Yada bel bağlama, demə dostum var.*

Bəhmən Göyçəli

Qız Məcər qarının yağlı sözlərinə aldanıb dedi: Qarı nənə, sən ki mənim atamın bacısısan, onda sənə düzünü deyəcəyəm (Bəhmən Göyçəli “Əfqan və Tufan” dastanı).

İsim+sifət modeli əsasında əmələ gələn frazeoloji vahidlər: *bəxti qara, üzü qara, yolu düz, torpağı şirin, qəlbi düz, qəlbi dar və.s.*

*Gözü yaşlı, ey füqərə Ələsgər,
İşi əysik, baxtı qara Ələsgər*

Aşıq Ələsgər

*Məhşər günü üzü qara gələnlər,
Nahi-cəhənnəmə daldı da getdi*

Aşıq Ələsgər

*Mən istərəm, alim, mömin yüz ola,
Meyli haqqa doğru, yolu düz ola*

Aşıq Ələsgər

*Qəlbi düz olanın evi hac olu,
Qonşuya kəc baxan özü kəc olu*

Aşıq Ələsgər

*Öldürəcək bu dərd, yaradan məni,
Görən deyir baxtı qara bu dağlar,*

Bəhmən Göyçəli

*Uğradım bədnəzər dil ağrısına,
Qəlbi dar nakəsin fel ağrısına*

Aşıq Şəmşir

*Məscid, minarası, məktəbxanası,
Torpağı şirindi, yeri yaxşıdı*

Aşıq Ələsgər

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, dilimizdə isimdən düzələn sifətlər də mövcuddur. İsimlər, adətən lı,-li,-lu,-lü, sız,- siz, -süz, -suz-, cıl,-cil,-cul,-cül, dakı,-dəki və.s şəkilçilərlə əmələ gəlir və onlar vasitəsilə də frazemlər düzəlir. Aşıq poeziyasında belə ifadələrə Aşıq Ələsgərin qoşmalarında daha çox rast gəlmək olur. Məsələn:

*Bir yaqut yanaqlım, yasəmən xallım,
Dahanı kövsərlim, ləbləri ballım.*

İlə ilqar verib Leyli misallım,

Ovçu məskənimdi bu dağlar mənim

Aşıq Ələsgər

*Sürahi gərdənli, qəddi mötədil,
Zəbərcəd gəlməli, misali-bülbül*

Aşıq Ələsgər

*Səni gördüm, əl götürdüm dünyadan,
Ala gözlü, qələm qaşdı Güləndam!*

Aşıq Ələsgər

*Tərlan tamaşalı, maral baxışlı
Qələm qoyub, asta-asta, xoş gəldin!*

Aşıq Ələsgər

Nümunə göstərilən parçalarda *yaqut yanaqlım, yasəmən xallım, Leyli misallım, sürahi gərdənli, ala gözli, qələm qaşlı* ifadələrin ikinci tərəfi – lı, li, lü şəkilçiləri ilə əmələ gəlmişdir.

Yuxarıdakı misallardan aydın olur ki, ismi frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti I növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov, H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları / H.Bayramov. –Bakı: Maarif, –1978, –174 s.
2. Seyidəliyev, N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası / N.Seyidəliyev. –Bakı: Araz, –2006, –323 s.
3. Hacıyeva, Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyanın əsasları / Ə.Hacıyeva. –Bakı: Nurlan, –2008, –204 s.
4. Vəliyeva N. Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür feilləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər / N.Vəliyeva. –Bakı, –1999, –102 s.
5. Mahmudova, Q. Türk dillərinin frazeologiyası: [3 cildə] / Q.Mahmudova. –Bakı: Nurlan, c. 2, –2009, –296 s.
6. Əsgərova T. Nəsimi dilinin frazeologiyası / T.Əsgərova. –Bakı: Elm-təhsil, –2015.
7. Тагиев, М. Глагольная фразеология современного русского языка / М.Тагиев, Баку: Маариф, 1966.
8. Aşıq Ələskər. Seçilmiş əsərləri. Şeirlər. Bakı: Yazıçı, 1988
9. Aşıq Şəmşir. Şeirlər. Bakı: Yazıçı, 1980
10. Göyçəli B. Vətən küsmə məndən. Bakı: Elm, 1994
11. İbayev, N. A. O. Aşıq Qurbani poeziyasında frazeologizmlərin yeri / N. A. O. İbayev // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2020. – Vol. 16, №. 3. – P. 10-14. – EDN ZBDLAX. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44219931>

РЕЗЮМЕ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИМЕННЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В АШУГСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ

Ибаев Н.А.

Ключевые слова: ашугское творчество, именные фразеологизмы, азербайджанский язык, существительное, прилагательное.

По своему строению фразеологизмы делятся на две группы: глагольные фразеологические сочетания и именные фразеологические сочетания. В статье рассматриваются только именные фразеологические сочетания, используемые в азербайджанской ашугской поэзии.

Характерные для ашугской лирики выражения, относятся к фольклорным фразеологизмам. В ашугской поэзии много образных выражений. Здесь встречаются в основном модели фразеологизмов типа существительное+существительное, существительное+прилагательное, прилагательное+существительное. В статье дается подробное описание этих моделей.

SUMMARY

THE USE OF NOMINAL PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE ASHIG CREATIVITY

İbayev N.I.

Key words: ashig art, nominal phraseology, Azerbaijani language, noun, adjective

According to their structure, phraseological units are divided into two groups: verbal phraseological compounds and non-nominal phraseological compounds. The article deals with only the nominal phraseological compounds used in the Azerbaijani ashig poetry.

Expressions characteristic of ashig poetry refer to folklore phraseology. There are many figurative expressions in ashig poetry. It reflects the phraseological units formed mainly on the basis of the model noun + noun, noun + adjective, adjective + noun. They are described in detail in the article.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	07.04.2023
	Son variant	02.06.2023

UOT 392.1

DOI 10.54758/16801245_2023_19_2_19

TÜRK DİLLƏRİNDƏ MƏRASİM LEKSİKASININ TƏDQIQI

MUSAYEVA İLAHƏ İLHAM qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, müəllim
musayevailahe987@gmail.com

Açar sözlər: türk dili, mərasim, etnoqrafiya, tədqiqat tarixi, leksika

Dilin bütövlüyünün, dildaxili və dilxarici proseslərin qavranılmasına təsir edən amillərdən biri də lüğət tərkibinin maddi və mənəvi mədəniyyətlə, yəni etnomədəni yanaşma tərzilə öyrənilməsidir. Zaman keçdikcə cəmiyyətin müəyyən mərasimləərə münasibəti dəyişir ki, bu da istifadə fəallığında və mərasim leksikasının müxtəlifliyində özünü qabarıq göstərir. Etnoqrafik leksikanın tədqiqi türk dillərinin ritual lüğətinin formalaşma tarixini üzə çıxarmağa, tarixlə bilavasitə əlaqəsini müəyyən etməyə, müvafiq etnik qrupların mentalitetləri arasındakı fərq və oxşarlıqları aydınlaşdırmağa yardım edir.

Müxtəlif dövnlərdə soyu, boyu, dili, dini fərqli olan türk etnoslarının hafizəsində mədəniyyət alış-verişi dərin izlər qoymuşdur. Belə ki, mənəviyyatına, kökünə bağlı olan yasaqlanmış ənənələr, zor gücünə qəbul etdirilmiş yeni adət və qanunlar xalqın psixologiyasını sarsıtmışdır. Xüsusilə də etnosun həyatının bütün sahələrinə ciddi şəkildə təsir edən din və inanc dəyişiklikləri xalqın mənəvi müstəqilliyini əlindən almışdır. XX əsrdə bir çox türk xalqlarının müstəqillik uğrunda apardığı mübarizə nəticəsində bəzi xalqlar müstəqilliyinə qovuşmuş, bəziləri isə mübarizənin bədalini ağır ödəyərək parçalanmaya məruz qalmışlar. Qafqazda Dağıstan ərazisində məskunlaşan qumuqlar, Qaraçay-bolqarlar, noqay türkləri, turuxmenlər, Sibir və Volqaboyu ərazilərdə yaşayan xakaslar, çulım tatarları, sibir tatarları, barabarlar, başqırdlar, şorlar, kamasın və yukakarilər, Avropada məskunlaşmış qaraimlər, qreklər, dəfələrlə sürgünə məruz qalmış Krım tatarları və.s türk etnosları hələ də mənəvi azadlıqlarına qovuşa bilməmişlər. Çin əsarəti altında yaşayan uyğurlar 1940-cı ildə məhdud zaman çərçivəsində müstəqilliklərinə qovuşsalar da 1949-cu ildən bölgəyə Çin hakimiyyəti başçılıq etmişdir. Belə bir sosial durumda, antropoloji köklərin belə dəyişdiyi məqamda milli-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamaq olduqca çətin olmuşdur. Bu kimi siyasi amillər etnoqrafik leksikanın araşdırılması sahəsində də problemlər yaratmışdır. Türk xalqlarının etnoqrafiyasının tədqiqinə dilçi alimlər tərəfindən XX əsrdən başlanılmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində etnoqrafik leksikanın tədqiqi tarixi XX əsrdən başlanmış bu günə qədər davam etməkdədir. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikasının tədqiqində professor İsmayıl Məmmədovun böyük xidmətləri olmuşdur. İ. Məmmədov etnoqrafik leksikanın tədqiqi haqda yazır: “*Etnoqrafiya xalqın tarixi, soykökü, məişəti, təsərrüfat, peşə-sənət, fəaliyyət və məşğuliyyət sahələri ilə, onun mənəviyyatı, yaradıcı zəkası, təxəyyülü və s. ilə bağlı bir elm sahəsi olduğu üçün təbiidir ki, bu sahə etnoqraflar, tarixşünaslar, folklorşünaslar, dilçilər, musiqişünaslar və sənətşünasların müştərək tədqiqat obyektii sayılır*” [19, s.39].

Gənc dilçilərdən İ. Qurbanoba, Ş. Həsənli-Qəribova və digərləri etnoqrafik leksikanı istər tarixi abidələrin materialları, istərsə də dialektlərin materialları əsasında tədqiqata cəlb etmişlər. Ş. Həsənli-Qəribova XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikasını sinxron və diaxron aspektlərdə etnoqrafizmləri leksik, semantik və etimoloji cəhətdən tədqiq etmiş, dilçilik, folklorşünaslıq, etnologiya, mifologiya, kulturologiya, etnik dünyagörüşü dildə əks etdirən etnolinqvistikanın bir elm kimi tədqiqinin üç istiqamətdə həyata keçirilməsini qeyd edir:

1. Yazılı və şifahi ədəbiyyat nümunələrinin maddi və mənəvi mədəniyyət kontekstində əhatəli və formal təhlili.

2. Kulturoloji-lingvistik arealların müəyyənləşdirilməsi və onların vahid semiotik yanaşma çərçivəsində kompleks tədqiqi.

3. Kulturoloji-lingvistik areallar əsasında dünya xalqlarının dil atlasının, daha doğrusu, dil modelinin tərtibi. [6,s.41].

Türk dillərinin etnoqrafiyasının araşdırılmasında rus, türk, qazax, altay,qırğız, tatar, çuvaş mənşəli etnoqrafların əməyi vardır.

Türk xalqları içərisindən Orta Volqaboyu xalqlarının-tatar, başqırd, çuvaş, mari, udmurt və mordvalıları etnokulturoloji aspektdən tədqiq edən R.Axmetyanovun fikrincə, “türk, fin-uqor, rus dillərinin qarşılıqlı təsiri ilə bu xalqların dil elementləri kifayət qədər zənginləşmiş, müəyyən məfhumu ifadə edən morfemlərin etnogenezisində müxtəlifliyə səbəb olmuş, həmçinin leksemlərin fərqli allomorflarının yaranması prosesi də sürətlənmişdir” [1, s.3].

E.N.Janpeisov bəzi türk dillərinin materialları əsasında sinxron planda mərasim leksikasını semantik qruplarına dair çeşidli məqalələr və monoqrafiyalar həsr etmişdir [12].

A. Curabayeva özbək dilinin lüğət tərkibində toy mərasimlərini tədqiq edərək, mərasimlə bağlı terminlərin semantik potensialını müəyyənləşdirmiş, etimoloji təhlilini vermişdir [4].

V.P.Dyakonova, V.Verbitski, L.P. Potapov, N.İ. Şatinova, N.Yerlenbayeva Altay dilinin etnoqrafik leksikasını fərqli aspektlərdən tədqiqata cəlb etmişlər .

Çağdaş qırğız ədəbiyyatının qurucusu İbray Altınсарın qırğız xalqının toy mərasimini tədqiq edərək mərasimin müxtəlif məqamlarına geniş şəkildə aydınlıq gətirmişdir [2]. Qırğız dilinin leksikologiyasında toy mərasimi ilə bağlı Ə.Kaydarov, Ç.Vəlixanov, F. İskakov kimi alimlərin də tədqiqat işləri vardır.

Qazax etnoqraflar qədim türk leksik qatında orta köklərin aşkar olunması, qırpaq qrupu türk dillərində ortaq cəhətlərin araşdırılması, qazax dilinə tarixi, siyasi və mədəni səbəblərdən ərəb, fars, rus, monqol, Çin dilindən keçən sözləri etimoloji təhlil edərək bu mövzuda müxtəlif əsərlər yazmışlar. Tatar dilində D.B.Ramazanova, R.K.Rəhimova, P.H.Qafarova, F.S.Bayazitova, T.X.Xayrudinova kimi tədqiqatçıların ailə-məişət, adət-ənənə, mətbəx, qohumluq terminlərinin və s. etnoqrafizmlərin mənşəyi haqqında tədqiqat işləri vardır.

“Qaraçay-balkar dilinin etnoqrafik leksikası” haqqında A.Appoyev etnoqrafik leksikanın yaranması mənbələri, tarixi inkişafı, funksional-semantik xüsusiyyətləri, yaranma prinsipləri və metodları, struktur xüsusiyyətlərini araşdıraraq leksik-semantik təsnifat aparmışdır.

Azərbaycan dilinin, habelə dünya xalqının etnoqrafik leksikasını-mənəvi mədəniyyətin müxtəlif sahələrini araşdıran H.A.Həvilov nikah mərasimini geniş şəkildə tədqiq edərək fərqli ənənələrindən söz açmışdır: [6]. Azərbaycan dilinin folklor və mərasim leksikası F.Xəlilov, A.Nəbiyev, Ə.Səfərli, M.Seyidov, A.Mirzəyev və s. kimi bir çox tədqiqatçıların araşdırma mövzusu olmuşdur . Bu tədqiqat işlərində Azərbaycan xalqının mərasimləri, eyni zamanda mərasim leksikası Azərbaycan dilinin faktları əsasında araşdırılmışdır.

Qaqauzların dili, tarixi, ədəbiyyatı, sənəti və xalqın etnik-mədəni həyatı ilə bağlı etnokulturoloji araşdırmalar qaqauz xalqının elm adamları tərəfindən araşdırılmışdır. Atanas Manov, Gavril Gaydarci, Mixail Quboğlu, Dionis Tanasoğlu, Lyudmila A. Pokrovskaya, Nikolay Babaoğlu, Petri Zevrak, Lyubov Çimpoeş, Mariya Maruneviç, Stephan Kuroğlu, Todur Zanet, M. Durbaylo Angelova, Olga Radova, Tudorka Amaut, Mixail Kolsa, Valentino Kotenko və s. kimi qaqauz kökənli tədqiqatçılar xalqın etnik-mədəni həyatı, folkloru ilə bağlı tədqiqatlar müəllifdirlər.

İlk qaqauz folklorunun (xalq sənəti, adət-ənənə, müxtəlif mərasim və oyunlar) elmi baxımdan araşdırılmasına XX əsrin ortalarından başlanılmışdır. Türk türkoqları Emine Atmaca və Rəşidə Gözdaş qaqauz folkloru haqqında araşdırmalar apararaq “Qaqauz Halk Bilimi” adlı həmmüəllif olduqları məqalədə qaqauz folklorunun araşdırılma tarixini dörd dövrə bölmüşdür:

1. XIX əsrin sonu 1917-ci ilə qədər

2. 1920-1940-cı illər
3. 1950-1980-ci illər
4. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəlləri [16, s.273].

Qaqauz folklorunun ilk tədqiqatçılarından olan Valentin Maşkovun “Qaqauz mətnləri” başlığı altında Kazan Universitetinin elmi yayımlarında silsilə şəklində xalqın həyat və məişətinin müxtəlif tərəflərini əks etdirən folklor nümunələri çap olunmuşdur [18] Müəllifin Bessarabiya qaqauzlarının folkloru haqqında “Bender Diyarı Qaqauzları” başlıklı etnoqrafik elmi məqaləsi dərc olunmuşdur.

1939-cu ildə Atanas Manov “Qaqauzlar Xristiyan Türklər” adlı kitabında Bolqarıstanda yaşayan qaqauz türkləri haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Həmçinin kitabda qaqauz xalqının dini inancları, toy adətləri, il, ay, gün adları, yazı və ədəbiyyatı, bitkilər, türkçarələr, xəstəliklərin müalicə yolları, mövsüm mərasimləri adət-ənənəsi, ziyafət, gənclərin oyunları geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

1930-cu illərin sonlarında qaqauz əsilli A.İ.Manovun “Bolqarıstan qaqauzları” adlı kitabında mif, nağıl, nəsihət, adət-ənənə ilə bağlı folklor nümunələri yer almışdır [17].

Lyudmila Pokrovskaya 1948-1961-ci illərdə qaqauz kəndlərini gəzərək qaqauz türklərinin folkloru haqqında tədqiqatlar aparmışdır. Prof. Dionis Tanasoğlunun 1959-cu ildə “Bucaktan Seslər Literaturaya yazıları” adlı əsərində xalq nağılları, xalq mahnıları, oyunlar, tapmacalar, xalq adətləri, Nəsrəddin lətifələri yer almışdır.

1953-cü ildə Q.E.Markovun “Qaqauz etnoqrafiyasına dair materiallar” adlı məqaləsi işıq üzə görünür. Müəllif cənubi MSSR-də Bessarabiya bölgəsində qaqauzlar SSSR-nin tərkibinə daxil olduqdan sonra onlar haqqında tədqiqat aparan ilk sovet tədqiqatçısıdır. O, qaqauz kəndlərini gəzərək araşdırma aparmışdır. Bu məqalədə müəllifin qaqauzların kökəni haqqında gəldiyi nəticələrdən və qaqauzların məişət və adət ənənəsinin müxtəlif tərəflərinin köklərindən bəhs edir.

1954-Qaqauz tarixinin və etnoqrafiyasının ən geniş tədqiqatçılarından biri də M.N. Quboğludur. O xalqın etnik tarixi və müasir etno-siyasi durumuna aid silsilə məqalə və monoqrafiyalar həsr etmişdir. M.N.Quboğlu “Balkan yarımadasında yaşayan azsaylı türkdilli xalqlar” adlı namizədlik dissertasiyasında ilk dəfə olaraq qaqauzların etnik tarixinin elmi dövrüləşməsinin aparılmasını təklif etmişdir. Alim qaqauzlar haqqında etnokulturoloji tədqiqatların müəllifidir [15].

XIX əsrdə qaqauzların ailə-məişət adət-ənənələri ilə əlaqəli geniş şəkildə araşdırma aparmış S.S.Kuroğlu “XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində qaqauzların ailə mərasimləri” adlı monoqrafiyasında ailə-məişət mərasimləri, adəti və inancları haqqında məlumat vermişdir [13; 14]. Müəllifin qaqauzların toy mərasimi ilə bağlı silsilə tədqiqat işləri mövcuddur.

Son dövrlərdə E.S. Soroçyanunun “Qaqauzların kalendar adətləri” adlı 2006-cı ildə yazdığı monoqrafiyasında qaqauz xalqının təqvim mərasimləri haqqında kifayət qədər geniş məlumat vermişdir. Müəllif qaqauz etnoqrafiyasının sistemli şəkildə öyrənilməməsini təəssüflə qeyd edir: “*Heyf ki, qaqauzların adətlərini, aybaşı ardıcılığını nə etnoqrafiya, nə də dilçilik baxımından heç kim araşdırmayıb*” [21].

Qaqauz etnoqrafiyası haqqında rus, türk, qaqauz əsilli müxtəlif alimlərin araşdırmalarına rast gəlmək mümkündür. Qaqauzlar haqqında Azərbaycanda da tədqiqatlar aparılmışdır. Qaqauz dilinin məişət leksikası qaqauz əsilli Valentina (Güllü) Qərənfil tərəfindən fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası səviyyəsində araşdırılmışdır. Azərbaycan alimlərindən kitablarında qaqauzların kökəni, qaqauz adının mənşəyi, folkloru, mərasimləri haqqında məlumat vermişdir. Qaqauzların folkloru, mədəniyyəti Güllü Yoloğlu tərəfindən öyrənilmiş, alim qaqauzlara aid kitablar və məqalələr nəşr etdirmişdir [23].

Qaqauz mərasimləri haqqında türk folklor tədqiqatçılarından M. Türker Açaroglu, Yaşar Nabi Nayır, Prof.Dr. Kemal Karpat, Prof.Dr. Faruk Sümer, Tuncer Gülensoy, Hüseyin Namık Orkun, Mustafa Argunşah, Nevzat Argunşah, Nevzat Özkan, Doğan Kaya, Rabia Kocaaslan Uçkun,

İrfan Ünver Nasrattınoğlu, Mevlut Özhan kimi alimlərin qaqauz xalqının mədəniyyəti, məişəti və folkloru ilə bağlı tədqiqat materialları vardır. Harun Güngör “Gagauzların Hristiyanlığı Kabulü ve İnanışlarındaki İslâmî Unsurlar Meselesi” adlı əsərində qaqauzların xristian dinini qəbul etməsi həyat, məişət və adətlərində islam dininə xas inancları tədqiq etmişdir. Tədqiqatçının qaqauzlarla bağlı silsilə yazıları vardır [7; 8; 9; 10,11].

J. Hatlas, M.Zyromskinin qaqauzların “Bucaktakı Qaqauzların hayatında din” adlı məqaləsində qaqauzların həyatında tarixi aspektdə dinin rolu, mədəniyyəti, adətləri, milli kimlikləri, xristian inancları, xristianlığın ortodoks kilsə terminologiyası araşdırılmışdır [24]. Mənşəcə karaim türkü olan prof. Wlodzemierye Zajaczkowskinin Türkiyə türkcəsində qaqauzlar haqqında müxtəlif səpkili məqalələri çap olunmuşdur.

Türkmən dilinin folkloru ilə bağlı tədqiqatları iki qismə bölmək olar: Türkmənistanın sovetlər birliyinin tərkibində olduğu dönmə; müstəqillik dövrü.

Sovet İttifaqının yarandığı ilk illər türkmən folklorunun tədqiqini aparan ilk alimlərdən İ.N.Berezın, F.A.Bakulin, V.V.Barthold, V.A.Gordlevskiy, A.N.Samoyloviç, E.Bertels kimi alimlərin adını qeyd etmək olar. İkinci dünya savaşı zamanında B. A. Garrıyev, A. Govşudov, B. Kerbabayev, M. Köseyev, Y. Nəsırlı və M. A. Sakalının folklor araştırmalarında aktiv olduqları görülür. Savaş sonrasında isə N. A. Aşırov, S. M. Annanurova, B. Çarıyarov, N. Gurayev, K. Berkeliyev, K. Gurbanov, R. Nazarov, B. Ahundov, A. S. Mirbadaleva, Ş. Halmuhammedov, A. Durdıyeva, B. Veliyev, P. Kiçikulov, S. Gutlıyeva və A. Baymuradov kimi tədqiqatçılar, türkmən folklorunun nəzəri problemləri ilə maraqlanmağa başlamışlar.

O.Orayev, Bayram Goçmuradov, Nazar Şükürov, Oğulcəmal Sarıyeva, Akbibi Yusıbova, Gurbancəmal İlyasova kimi türkoqlar türkmənlərin dini inancları ilə bağlı mərasımləri araşdırmış, türkmən dilinin dini leksikasının sərhədlərini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Türkmən əsilli dilçi alim Z. E. Erecebova “Türkmən toy adətləri” adlı tədqiqat işində toy mərasimi ilə bağlı bəzi leksemlərin etimoloji, linqvistik təhlilini vermişdir.

Durmuş Tatlıoğlu türkmən xalqının mərasımlərini tarixi-etnoqrafik, dil və mədəniyyət baxımından araşdırmış, müxtəlif mərasim terminlərinin linqvistik təhlilini və leksik-semantik təsnifini vermiş, müxtəlif əsərlər yazmışdır [22].

Türkiyə türklərinin mərasim və etnoqrafiya tədqiqatçılarından Bahəddin Ogel, İnan Abdülkadir “Tarixdə və bu gün şamanizm”(1972), “Hürafələr və mənşələri”(1962) kitablarında “Umay ilahəsi haqqında”, “Türk şamanizminə ait” məqalələrində qədim türklərin dini inancları, şamanizm inancının ayin, ritual, totem və simvollarından bəhs etmişdir. “Yağmur duaları” adlı məqalədə yağışın yağmasını təbiət, kainatla əlaqələndirmiş, yağışın yağması üçün qədim türklərin fəvqəltəbii qüvvələrə, tanrıya qurbanlar kəsməsi, dua mərasımləri düzənləməsindən söz açmışdır.

Toplumun hafizəsinə hopmuş mədəni irsi tədqiq edən Bahəddin Ogel türk mifologiyasını dini, elmi, tarixi baxımdan araşdırmış, qədim türk dastanları, kultlar, totemlər, qədim türk əfsanələri, türk şəcərəsinin mifoloji kökləri haqqında məlumat vermişdir [20].

Adem Aydemir türk dünyası araşdırmaları adlı tədqiqat işində türk xalqlarının tarixi milii və mədəni dünyagörüşü, həyat tərzi, adət-ənənələri, haqqında geniş şəkildə şərh verərək, həmçinin sadaladığımız xüsusiyyətlərin linqvokulturoloji aspektdən izahını vermişdir [3].

Etnomədəni amillər xalqın soykökü, mənşəyi, mövcudluğunun qarantıdır. İllərdir dilə yansımış bu amillərin etnik mənşəyini, yaranma yollarını etnolinqvistik təhlil zamanı aşkar etmək olar. Dilin leksik tərkibində olan bu vahidləri təhlil edərək onun linqvokulturoloji potensialını, milli mentalitetin xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, tarixi faktları izah etmək və s. mümkündür. Bu baxımdan mərasim leksikasının geniş və əhatəli tədqiqi türk xalqları üçün olduqca vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахметьянов, Р.Г. Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья / Р.Г.Ахметьянов –М.: Наука, –1981. – 200 с.

2. Алтынсарин, И. Очерк обычаев при сватовстве и свадьбе у киргизов Оренбургского ведомства. Собр. соч., II Т., –Алма-Ата: –1976. –с. 13-32.
3. Aydemir, A. Türk dünyasının bazı düğün terimleri ve Al duvak geleneği üzere//–Ankara: International Periodical for the language and History of Türkic Volume 8/9 Summer, –2013. – s. 619-655.
4. Джурабаев, А. Названия свадебных церемоний в узбекском языке: / Автореф. дисс. канд. фил. наук. / – Ташкент, 1971. – 23 с.
5. Həvilov, H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası / H.A. Həvilov. – Bakı: Elm, –1991. –256 s.
6. Həsənlı-Qəribova, Ş.R. XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikası / Ş. R. Həsənlı-Qəribova. – Bakı: Avropa, –2015. –328 s.
7. Güngör, H. Gagauz Bilmeceleri // Millî Folklor, s. 29/1991 56-58 // Türk Bodun Bilim Araştırmaları, –s. 202-208.
8. Güngör, H. Gagauzların Hristiyanlığı Kabulü ve İnanışlarındaki İslâmî Unsurlar Meselesi // Türk Dünyası Araştırmaları, № 27, 1993, s. 248-254.
9. Güngör, H. Gagauz İnanışlarında Orta Asya Türk Kültürünün İzleri // Türk Dünyası Tarih Dergisi, –1994, –s. 21-26 .
10. Güngör, H. Orta Asya'da Yaşayan Gagauzların Folklorları. Üzerine bir Araştırma, // Türk Dünyası Araştırmaları, s. 22,2/1983, s. 183-195
11. Güngör, H. Gagauzlarda Kurban Kültürü / X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri c.III, TTK Bsm., – Ankara: –1991, – s. 743-774
12. Жанпеисов, Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка / Е.Н. Жанпеисов. –Алма-Ата: Наука, –1989. –292 с.
13. Курогло, С.С. Свадебная обрядность // Семейная обрядность гагаузов в XIX – начале
14. Курогло, С.С. Свадебная обрядность // История и культура гагаузов. Очерки. –Комрат-Кишинэу: Pontos, –2006. –с. 602-628.
15. Губогло, М.Н. *Этнокультурные данные о кочевом прошлом гагаузов* // Археология, этнография и искусствоведение Молдавии. (Материалы и исследования) – Кишинев: – 1968. – с. 51-60.
16. Gagauz Halk Bilimi (Tarihçesine Bakış) Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi /Journal of Turkish World Studies 18/1 Yaz–Summer–2018. –273–291 s..
17. Манов, А. И. Потеклото на гагаузите, техните обичаи и нрави V dve çasti – 1938. – с. 144– 156.
18. Мошков, В.А. Гагаузские тексты // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском Университете. –1895. Т. XIII, вып. 2. –с. 70-83.
19. Məmmədov, İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası / İ. Məmmədov. – Bakı: Elm, – 2008. – 292 s. 42
20. Ögel, B. Türk kültürünün gelişme çağları / B.Ögel. –İstanbul: Türk dünyası araştırmaları vakfi, –1988. –788 s.
21. Soroçanu, E. Gagauzların kalendar adetleri: Etnolingvistik aaraştırması / Gagauzların Takvimsel Gelenekleri: Etnolingvistik araştırma. –Kişinöv:–2006. –214s.
22. Tatlıoğlu, D. Türkmen ırımları (Halk inançları) // Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, –2000. s. 4(1), s. 1-15. Tatlıoğlu, D. Turkmenistan 'da Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili İnanç ve Uygulamalar //Akademik Araştırmalar Dergisi, –1999. s (2) , s.24. Tatlıoğlu, D. Turkmenistan'da Dini ve Tarihi Ziyaret Yerleri. Sivas: Dilek Matbaası. –2022. –195 s.
23. Yoloğlu, G. Qaqauz folkloru / G. Yoloğlu. – Bakı: Yazıcı, –1996. –200 s.
24. Zyromski, J. H. , Hatlas, J. , Adıbelli, Çev. Yr. Doç. Ramazan Adıbelli. "Bucak'taki gagauzların hayatında din" . Türklük Bilimi Araştırmaları –2011. s. 533–549. [Elektron resurs] <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tubar/issue/16970/177320>

25. Musayeva, İ. İ. Türk dillərində “Xınayaxdı “ mərasimi ilə bağlı sözlərin leksiksemantik özəllikləri / İ. İ. Musayeva // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2020. – Vol. 16, No. 4. – P. 26-29. – EDN GMFXIV. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44598001>
26. Məhərrəmovna, M. H. Müasir Azərbaycan dilində “toy” konsepti / M. H. Q. Məhərrəmovna // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2021. – Vol. 17, No. 4. – P. 19-23. – DOI 10.54758/16801245_2021_17_4_19. – EDN YITWYP. <https://elibrary.ru/item.asp?id=47697077>

РЕЗЮМЕ
ИЗУЧЕНИЕ ОБРЯДОВОЙ ЛЕКСИКИ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ
Мусаева И.И.

Ключевые слова: *тюркский язык, обряд, этнография, история исследований, лексика*

Одним из факторов, влияющих на восприятие целостности языка, внутриязыковых и внеязыковых процессов, является изучение состава лексики с материальной и духовной культурой, то есть с этнокультурологическим подходом.

Со временем отношение общества к тем или иным обрядам меняется, что проявляется в активности употребления и разнообразии обрядовой лексики. Изучение этнографической лексики помогает раскрыть историю формирования обрядовой лексики тюркских языков, определить ее непосредственную связь с историей, уточнить различия и сходства менталитетов соответствующих этносов. При изучении этнографической лексики для понимания языковой природы терминов следует уточнить семантические признаки, выявить способы определения культурного стереотипа. Лексический состав каждого языка состоит из множества единиц, анализируя их, можно выявить языковой и культурный потенциал языка, особенности национального менталитета, объяснить исторические факты и т. д. возможный. В статье отражены история и проблемы исследования обрядовой лексики как части этнографической лексики в тюркских языках.

SUMMARY
STUDY OF CEREMONIAL LEXICON IN TURKISH LANGUAGES
Musayeva I.I.

Key words: *Turkish language, ritual, ethnography, history of research, vocabulary*

Intra-linguistic and extra-linguistic processes is the one of the factors affecting the perception of the integrity of the language and study of the vocabulary composition with material and spiritual culture with an ethno-cultural approach. Over time, the society's attitude towards certain ceremonies changes, which is evident in the activity of use and the diversity of the ceremonial lexicon. The study of the ethnographic lexicon helps to reveal the history of the formation of the ritual vocabulary of Turkish languages, for determining its direct connection with history, and to clarify the differences and similarities between the mentalities of the relevant ethnic groups. When studying the ethnographic lexicon, in order to understand the linguistic nature of the terms, the semantic signs should be clarified, and the ways of determining the cultural stereotype should be revealed. The lexical composition of each language consists of many units, by classifying them, and it is possible to reveal the linguistic and cultural potential of the language, the characteristics of the national mentality, to explain historical facts, etc. possible. In the article, the history and problems of the research of the ceremonial lexicon as a part of the ethnographic lexicon in Turkish languages are reflected.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	16.03.2023
	Son variant	08.06.2023

UOT 82.091

DOI 10.54758/16801245_2023_19_2_25

“ƏBƏDİYYƏT DASTANI” POEMASINDA HEYDƏR ƏLİYEV ŞƏXSİYYƏTİ

¹AVTANDİL AĞBABA [ORCID](#)²NAĞİZADƏ SƏKİNƏ ELMAR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, 1-professor, 2- böyük laborant
avtandil.agbaba@mail.ru ; nagizade_2021@mail.ru

Açar sözlər: poema, Heydər Əliyev, azərbaycançılıq, emosionallıq, tərənnüm

Azərbaycan xalqının tarixi taleyində misilsiz xidmətləri olan Heydər Əliyev haqqında onlarla bədii əsər yazılmış, musiqi mətnləri bəstələnmiş, kinofilmlər çəkilməmişdir. Bunun da başlıca səbəbi bu böyük şəxsiyyətin doğma xalqının mədəniyyətinə, ədəbiyyat və incəsənətinə dərinlən bələd olmasında, onun milli-mənəvi sərvətlərinin keşiyində ləyaqətlə dayanmasındadır. Ulu Öndər müstəqilliyin nə qədər müqəddəs olduğunu, nəyin bahasına olursa-olsun, hər bir azərbaycanlıyı, xüsusilə, gənc nəsli onu qoruyub möhkəmləndirməyə səsləyirdi: “Bunun üçün isə, o ilk növbədə yüksək mənəviyyətə malik olmalıdır, xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri onun şəxsiyyətinin mahiyyətini təşkil etməlidir. O, azərbaycançılığın, mənsub olduğu Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, incəsənətinin, elminin nə olduğunu dərinlən bilməlidir” [1, s. 50]. Buna görədir ki, xalqımızın həyatında elə bir mühüm ədəbi-mədəni hadisə olmayıb ki, orada Heydər Əliyevin nəfəsi duyulmasın, obyektiv elmi-nəzəri təhlilləri, müasir düşüncəyə əsaslanan fikir və mülahizələri elm və sənət adamları arasında böyük rezonans doğurmasın. Bu baxımdan Ulu Öndərə həsr olunmuş müxtəlif janrlı və həcmli əsərlərin ideya-məzmun mündəricəsində tükənməz məhəbbət, sevgi və ehtiram hissləri dayanır. Xalq şairi Zəlimxan Yaqubun iki hissədən ibarət olan (müəllif bu hissələri kitab adlandırır - A.A., S.N.) “Əbədiyyət dastanı” poemasını bədii ümumiləşdirmələrin səviyyəsinə, poetik fikir və deyimlərin, ictimai mətləblərin yüksək sənətkarlıqla ifadəsinə görə Heydər Əliyev şəxsiyyətinə və irsinə ən layiqli ədəbi töhfə kimi dəyərləndirmək olar. Qeyd edək ki, bu poemaya qədər yazdığı “Allahım, mənə bir ağsaqqal yetir”, “Qurtuluş dastanı” və digər əsərlərində Zəlimxan Yaqub Heydər Əliyev obrazının ilkin cizgilərini yaratmışdı. “Böyük ömrün dastanı” adlanan birinci kitab proloq və 28 başlıqdan, “Böyük ömrün davamı” adlı ikinci kitab isə proloq və 19 başlıqdan ibarətdir. Poemanın hər iki hissəsi müəllifin iç duyğularını, səmimi etiraflarını əks etdirən ürək sözləri ilə başlanır. O, Heydər Əliyevə bəslədiyi əbədi sevgi hisslərini ifadə edərək yazır: “Böyük ömrün dastanı”nı mənə yazdıran da məhz həmin o müqəddəs minnətdarlıq duyğularıdır. Bu duyğular elə duyğulardır ki, gecəli-gündüzlü hər yerdə həmişə mənimlə birgə fəaliyyətdə, hərəkətdə, yaşatmaqda və yaşamaqda olacaq” [2, s. 6].

Z.Yaqub Heydər Əliyev obrazını yaradarkən poetik mətnə yalnız təsvir və tərənnümlə kifayətlənmir. “Şəxsiyyət. Vətəndaş. İctimai xadim” meyarları ilə tarixi fakt və hadisələri lirik-emosional bir ruhda canlandırır. Təhkiyə və tərənnümün çarpazlaşması, tarixi gerçəkliklərlə şair təfəkkürünün və xatirələrinin bədii sintezindən yaranan təəssüratlar əsərin sujetinə bir novatorluq gətirir. Poemanın “14 iyul bayramı”, “Kremlə keçən ömür”, “Naxçıvanda keçən günlər”, “Onu zaman çağırdı”, “Bakı görüşü”, “Heydər “xalq” deyəndə xalq “Heydər” dedi” və digər fəsillərdə Heydər Əliyevin ömür yolunun müəyyən məqamları poetik deyimlərin silsilə ifadəsində əks olunur. Konkret və yığcam epik cizgiləri şair özünəməxsus tərzdə lirik çalarlarla elə dolğunlaşdırır ki, hadisə və əhvalatların təfərrüatlı təsvirinə ehtiyac qalmır. Ehtiraslı və coşqun misralar Heydər Əliyevin müdrik və ibrətəməz ömür yolunun bədii salnaməsinə çevrilir, oxucu dahi şəxsiyyətin

hakimiyyətə gəlişi ilə Azərbaycan cəmiyyətində baş verən əsaslı dəyişiklikləri sanki yenidən görüb dərk edir. Şair 14 iyul 1969-cu il tarixini adi təqvim günü deyil, xalqımızın taleyində dönüş nöqtəsi, “üfüqlərə çatan əl”, “həqiqətin öz yerini tapan gün” kimi mənalandırır. Qürur dolu poetik ifadə və sətirlərdə şairin ədəbi manerası özünü büruzə verir: epitet və təşbəhlərin, metafora və metonimiyaların zənginliyində Heydər Əliyevin obrazı canlandırılır. “Maqadandan Naxçıvana uçub gələn Cavid”, “Nərimana, Cabbarlıya ucalan heykəllər”, “ana dilimizin ana kimi əzizlənməsi” və s. kimi assosiativ deyimlər bir-biri ilə bağlanaraq xalqımızın həyatında baş verən tarixi-mədəni hadisələrin reallaşmasında H.Əliyevin titanik fəaliyyətini nümayiş etdirir. Bu dahi insanın obrazını lakonik detallar, səciyyəvi ümumiləşdirmələr vasitəsilə poetikləşdirən müəllifin həmin tarixi iftixarla yada salması poemanın məzmununa yeni bir ahəngdarlıq gətirir. Misraların emosionallığı və effektivliyi fikrin məna tutumunu daha da genişləndirir:

*Mən o zaman tələbəydim,
Döyüslərdən qalib çıxan
bir kişinin sayəsində
bir zəfərdim, qələbəydim!
İsinərdim odu ilə,
öyünərdim adı ilə,
Dostu ilə dost olardım,
döyüşərdim yadı ilə. [2, s. 36]*

Z.Yaqub Heydər Əliyevin obrazını yaradarkən onun uşaqlıq və gənclik illərini, ömür-gün yoldaşı Zərifə xanımın keçirdiyi acılı-şirinli günləri həzin misralarla ifadə edir. Bu baxımdan “Ananın əmanəti” fəslində ideya-məzmun səciyyəsi ilə milli-etnik köklərin, ailə tərbiyəsinin, ana nəvazişinin təcəssümü kimi maraqlı təsir bağışlayır. Ulu Öndərin həyatının bu mərhələsi ilə bağlı akademik Bəkir Nəbiyevin xatirələrindən bir epizodu yada salmaq burada yerinə düşər. “Heydər Əliyev haqqında etüdlər” adlı həmin məqalədə müəllif Heydər Əliyevlə birlikdə 1994-cü ildə Məkkə ziyarətində olarkən ona öz valideynlərindən və qohumlarından, onların Quran oxuyub oruc tutduqlarından, atasının və əmisinin repressiyaya uğramalarından və s. bəhs edərək yazır: “Bu məlumatdan təsirlənən Prezident dedi ki, Allaha inam, Qurani-Kərimə məhəbbət və ehtiram onların da ailəsində yüksək səviyyədə olmuşdur. Anası İzzət xanım oğlu Heydərini həyatının ən əlamətdar məqamları ərəfəsində (məsələn, orta məktəbin son sinfində kamal attestatı imtahanlarına gedəndə, ilk dəfə dövlət qulluğuna başlayanda) ona Allah kəlamı ilə xeyir-dua verər və evdən çıxanda onu Quran altından keçirərmiş” [3, s. 7].

Soykökünə, milli və dini-ənənələrə qırılmaz tellərlə bağlı olmaq, şübhəsiz ki, şəxsiyyətin formalaşdırılmasında, onun vətəninə, xalqına layiq övlad kimi yetişməsində mühüm rol oynayan amillərdəndir. “Ananın əmanəti” fəslində İzzət ananın oğlu Heydərə bəslədiyi məhəbbət, bir ana kimi çəkdiyi nigərançılıq milli-etnik duyğuların axarında həssaslıqla əks olunur. Onun xeyir-dualarında xalqımızın dini-əxlaqi zənginliyinin, mənəvi kamillik və etik görüşlərinin ifadəsi bir ana qəlbinin zərif çırpıntılarının nə qədər güclü olduğunu nümayiş etdirməklə yanaşı, həm də Z.Yaqubun sənətkarlıq məharətini göstərir:

*Oğul evdən çıxanda
Ana əl qaldırardı
Tanrının dərgahına,
Dil açıb yalvarardı
Yerin-göyün şahına:
“Sən mənə övladımı,
qolumu, qanadımı
Şər-şeytandan,
Quru böhtandan
uzaq elə, İlahi,*

*Söndürmə çırağını,
ocaq elə, İlahi! [2, s. 34]*

Bu fəsildə diqqəti çəkən maraqlı məqamlardan biri də ananın öz oğlunu bəd nəzərlərdən qorumaq istəyidir. Məlumdur ki, dünya xalqlarının, o cümlədən türklərin və azərbaycanlıların milli-etnik ənənəsində magik səciyyəli ritual və ayinlərin həyata keçirilməsi ilkin ibtidai görüşlərlə bağlı olmuşdur. Çağdaş dövrümüzdə də bu ənənə müxtəlif məişət mərasimlərində icra olunur və yaşayır. Katartik, dezinfeksiyaedici və digər çox spektrli xüsusiyyətlərinə görə üzərlik və onun tüstüsündən müalicəvi məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Məhz buna görədir ki, Azərbaycan, türk, özbək, tacik, türkmən, ukrayna və başqa xalqların folklor yaddaşında üzərlik magik səciyyə qazanaraq kult səviyyəsinə qədirlənmişdir [5, s. 27-28].

Əlbəttə, məqsədimiz üzərlik bitkisinin ayrı-ayrı xalqların mifik dünyagörüşündə yerini müəyyənləşdirmək deyildir. Bu cür inamlardan örnəklər gətirməklə üzərliyin Azərbaycan xalqının da mifoloji sistemində sakral mahiyyət daşdığını və Heydər Əliyevin böyüdüüyü ailədə həmin ritualın müqəddəs tutulduğunu göstərmək istəyirik. Bədnəzərdən qorunmaq üçün üzərliyin yandırılması prosesini Z.Yaqub bu cür təsvir edir:

*Bilirdi ki, xata var
bəd gözdə, bəd nəfəsdə,
Üzərlik yandırardı
tez-tez başının üstə.
Heydər nəfəsindəki
Odu qorumaq üçün [2, s. 34].*

Qeyd etdiyimiz kimi, “Əbədiyyət dastanı”nda şair Heydər Əliyevin obrazını yaradarkən onun keşməkeşli həyatında baş verən bütün hadisələri deyil, müəyyən məqamları qələmə almışdır. Vahid bir süjet xətti ətrafında birləşən bu məqamların təsvirində lirik ricətlərin daxil edilməsi obrazın bütövlüyünə, onun bir siyasi xadim, vətəndaş və şəxsiyyət kimi əzəmətinin təcəssümünə poetik zəmin yaradır. Erməni xəyanətçiliyi bütün dövrlərdə mövcud olmuşdur. Xüsusilə, tarixi mövzuda qələmə alınmış bir sıra poemalarda bu cəhət qabarıq nəzərə çarpır. Tədqiqatçı D.Cümənov Rəsul Rza poeziyasında erməni xəyanətçiliyi məsələsinə toxunaraq yazır: “Babək” (1977) poeması R.Rzanın öz yurddaşlarına milli dirçəliş çağırışı idi və ədəbi mətndə özünüdərk məsələlərinə aydınlıq gətirilir, Azərbaycan xalqı mövcud taleyüklü təhlükələrdən xəbərdar edilirdi. “Xəyanətə qurban” epigrafi ilə başlayan bu poemada Babəki ələ verən satqın erməni haqqında “Sumbat da bir məxluqdu. /Belələri yenə var. ... tək-tək, dənə-dənə var. /Belə-belə Sumbatlar, /dost cildində yadlar” - deyən R.Rza sumbatları insanlıqdan kənar olduğu üçün “kəminsən”, “məxluq”, nəfər yox, “dənə” adlandırır, bu gün də aramızda olub kürəyimizdən vuran “sumbatları” bizə göstərirdi.” [4, s.] Cəmi qırx bir sətirdən ibarət olan “Kremlə keçən ömür” fəslində bu poetik zəminin yığcam detallarını əks etdirir. Heydər Əliyevin SSRİ-də rəhbər vəzifə tutmasını tarixi hadisə kimi mənalandıran şair bu qüdrətli “türk oğlu türkə” qarşı rus-erməni əlbirliyini, onların məkrli fəaliyyətlərini, Ulu öndərin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasını qısa misraların poetik biçiminə sığışdıraraq yazır:

*O getməklə əlimizdən
Parça-parça Vətən getdi! [2, s. 39]*

Əslində bu iki misra ilə Z.Yaqub aydın bir həqiqəti ifadə etmişdir: cəmiyyətdə kaos baş verəndə, xalqın müqəddəratı həll olunanda milləti və dövləti yalnız Heydər Əliyev kimi müdrik və qüdrətli liderlər xilas edə bilər!

Poemanın sonrakı fəsillərində bu poetik məntiqi nəticə müəllifin məqsəd və məramını bir daha təsdiqləyir:

*Hökmü budur Allahın:
bir xalqı, bir milləti
Yox olmaq bəlasından*

*hifz etmək istəyirsə,
O xalqı xilas üçün
Qəlbi Allaha bağlı
bir xilaskar göndərir.* [2, s. 45].

Ağır təzyiqlərə və təqiblərə baxmayaraq, Heydər Əliyevin bütün məhrumiyyətlərə, çətin sınaqlara mərdliklə sinə gərməsini, “bədaxların şərindən xalqının onu qorumasını”, doğulduğu Naxçıvanın öz doğma balasını bağrına basmasını şair sevgi dolu misralarla ifadə edir.

1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda gedən milli-azadlıq hərəkatı, mürəkkəb ictimai-siyasi vəziyyət, milli satqınların xəyanətkarlığı, Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlişi, Heydər-Xalq birliyi və s. hadisələrin təsvirini şair epik cizgilərlə lirik intonasiya və ricətlərin vəhdətində verir. Həm də bu poetik vəhdət fəsillərin məzmununa və ruhuna uyğun olaraq dəyişdikcə oxucu başqa bir bədii ahəngin təsiri altında Heydər Əliyev şəxsiyyətinin, onun əbədi ömür salnaməsinin bədii-fəlsəfi mahiyyətini daha dərindən dərk edib anlayır.

Poemanın böyük bir hissəsi Heydər Əliyevin həyatının son saatlarına, onunla vida mərasiminə, ölümündən doğan ümumxalq kədərinin ifadəsinə həsr olunmuşdur. Şair “səkkiz əsrə sığmayan səksən illik bir ömrün” ayrılığına dözə bilməyən xalqın mənəvi iztirablarını, qüssə və kədərini daha çox lirik səciyyəli epizodlara müraciət etməklə bildirir. Bu baxımdan onun bayatı, ağı, qoşma janrlarından istifadə etməsi olduqca təbii görünür. Çünki bu janrların poetik məzmunu və quruluşu xalqımızın milli-mənəvi keyfiyyətlərini, etnoqrafik mərasimlərini, xalqı koloriti, soykökdən gələn duyğu və düşüncələrini ifadə etmək üçün daha səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Xalqın qəmli əhval-ruhiyyəsini əks etdirən misraların düzümündə sonsuz ürəkyağışı və döyüntüləri hiss olunur:

*Odu baxışda gedir,
Gülü naxışda gedir,
Dünyaya yazda gələn
Dünyadan qışda gedir.* [2, s. 15]

Və yaxud:

*Karvanı köçdüsə dədə Heydərin,
Daha deyib-gülmək çağımı qaldı?* [2, s. 17]

Bu cür misralar bədbin ovqatdan və yaxud ümitsizlikdən deyil, Heydər Əliyev dühasına məhəbbət və tükənməz ehtiram hissələrindən süzülüb gəldiyinə görə oxucunu gələcəyə inamla baxmağa səsləyir. “Sərkərdələr sərkərdəsi”nin Ali Hərbi Məktəbi “doğma övladım” – deyə çağırması, “xalq sevgisinə, el məhəbbətinə zamanın mat qalması” və sair kimi poetik deyimlər bu inamın bariz təəcəssümüdür. Heydər Əliyevi sülhün və ədalətin carçısı, haqqın nahaq üzərində qələbəsi kimi tərənnüm edən şairin inam və etiqadı Heydər-Xalq birliyindən güc alır.

Bu cür yanaşma və müəllifin mövqeyi hadisələri Z.Yaqubun ideya-fəlsəfi cəhətdən düzgün mənalandırığını, onun bədii dərkənin özünəməxsusluğunu əks etdirir:

*Tərəzinin ağır gözü
şərə doğru əyiləndə,
Haqla nahaq savaşında
haqqın haqqı yeyiləndə,
“Bir ədalət tərəfdarı
gəlib çıxsa” deyiləndə,
Qarışanda bir-birinə
insan, şeytan, iblis, mələk –
Sənin yerin görünəcəkdir!* [2, s. 62]

Xalq şairi R.Rza yüksək sənətkarlıq məsuliyyəti tələb edən mövzulardan, bu istiqamətdə özünün yaradıcılıq axtarışlarından bəhs edərkən yazırdı: “Böyük mövzular böyük yetkinlik tələb edir. Elə mövzular var ki, bir ağı kimi səndən əl çəkmiş, rahatlıq vermir, öz təzahür və ifadəsini

tapmayınca insanı rahat buraxmır. Bu xüsusi bir ağrıdır. Bu ağrı insanın bütün varlığına yayılır. Bu ağrı böyük məhəbbət kimidir, verdiyi bütün iztirablarla şirin və qiymətlidir” [6, s. 20].

Bu məsuliyyət və yaradıcılıq ağrısı “Əbədiyyət dastanı”nın bütün səhifələrində hiss olunur. Poemanın “Minnətdarlıq”, “Sənin yaratdıqların”, “Əsrin Heydər tarixi” və digər fəsilləri Z.Yaqubun gərgin yaradıcılıq axtarışlarından soraq verir:

*Eşqin ilə yaratdığım bu dastanın
Sən nöqtəsi mən öləndə qoyulacaq.* [2, s. 91]

Şair H.Əliyevin simasında dilimizə, dinimizə, ədəbiyyat və incəsənətimizə qəlbi tükənməz məhəbbətlə döyünən Azərbaycan oğlunun portretini yaradır. Ulu Öndəri “şeyrlərin sirdaşı, şairlərin qardaşı” kimi səciyyələndirən müəllif müstəqil Azərbaycan dövlətinin qüdrətinin təməlində azərbaycançılıq ideologiyasının dayandığını böyük qürur hissi ilə təcəssüm etdirir. Heydər Əliyevin dillər əzbəri olan “Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam” – kəlamı azərbaycançılıq ideologiyasının fəlsəfi bir təlim kimi formalaşmasında şəxsiyyətin milli mənsubiyyətinin nə qədər önəmli faktor olduğunun təzahürüdür. Azərbaycan dilinin incəliklərini dərinləndirən, onun saflığını qoruyan, xalqımızın ədəbiyyatını və mədəniyyətini yüksək siyasi məharətlə Azərbaycanın istiqlalı, dövlətçilik ənənələri zəminində dünyaya tanıtdıran Ulu Öndəri şair ədəbiyyatımızın bilicisi və təəssübkeşi kimi poetik ümumiləşdirmələrin, bədii deyimlərin zərif biçimində təsvir və tərənnüm edir:

*O bilirdi “boy boylamaq”
nə mübarək kəlmədi,
O bilirdi “soy soylamaq”
hansı eldən gəlmədi.
O bilirdi şeirimizin
çəkisini, yükünü,
O bilirdi qədim “Xəmsə”
hardan alır kökünü.* [2, s. 161]

Beləliklə, Heydər Əliyevin titanik fəaliyyətini müxtəlif bədii aspektlərdən işıqlandırmağa çalışan Zəlimxan Yaqub poemanı “göylərdən göndərdi Yaradan səni!” misrası ilə yekunlaşdırarkən həm də əsərin ideya-məfkurə istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, H. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında / H. Əliyev. –Bakı: Yeni Nəşrlər evi, –2001, –56 s.
2. Yaqub Z. Əsərləri: [13 cildə] / –Bakı: Şərq-Qərb, –c.9, –2013, –376 s.
3. Həbiyev, B. Heydər Əliyev haqqında etüdlər // Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. –Bakı: Şərq-Qərb, –2009, –248 s.
4. Cümənov, D. A. Rəsul Rza yaradıcılığında azərbaycançılıq məfkürəsi / D. A. Cümənov // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2022. – Vol. 18, No. 2. – P. 20-26. – DOI 10.54758/16801245_2022_18_2_20. – EDN KVDTIH. <https://elibrary.ru/item.asp?id=50025586>
5. Xürrəmçizadə, A. Azərbaycan mərasim folkloru / A.Xürrəmçizadə. –Bakı: Səda, –2002, –210 s.
6. Rza, R. Mənim fikrimcə / R.Rza. –Bakı: Azərənəşr, –1967, –420 s.
7. Yusifoğlu, R. Azərbaycan poemalarının sənətkarlıq xüsusiyyətləri / R.Yusifov. –Bakı: ADPU nəşriyyatı, –2010, –486 s.

РЕЗЮМЕ
ЛИЧНОСТЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ПОЭМЕ «ЭПОС О ВЕЧНОСТИ»
Азбаба А., Нагизаде С.Э.

Ключевые слова: поэма, Гейдар Алиев, азербайджанство, эмоциональность, восхваление

В статье анализируется стихотворение народного поэта Залимхана Ягуба «Эпос о вечности», посвященное Гейдару Алиеву. Авторы рассмотрели главы, отражающие разные моменты жизненного пути Гейдара Алиева, и охарактеризовали произведение как эпико-лирическую поэму, уделив соответствующее внимание поэтической структуре и художественным особенностям поэмы. Детство и юность Гейдара Алиева, годы его пребывания у власти, спасательная миссия, которую он совершил для азербайджанского народа, выражение национального горя, порожденного его смертью, и другие эпизоды также рассматривались в качестве объектов исследования.

SUMMARY
THE PERSONALITY OF HEYDAR ALIYEV IN THE POEM "THE EPIC OF ETERNITY".
Aghbaba A., Nagizadeh S.E.

Keywords: poem, Heydar Aliyev, Azerbaijanism, emotionality, praise

The article deals with the poem "The Epic of Eternity" dedicated to Heydar Aliyev by the People's Poet Zelimkhan Yagub. The authors examined the chapters reflecting different moments of Heydar Aliyev's life path and characterized the work as an epic-lyrical poem, paying attention to the poetic structure and artistic features of the poem as appropriate. Heydar Aliyev's childhood and youth, the years he was in power, the rescue mission he performed for the people of Azerbaijan, the expression of the national grief born of his death, etc. episodes were also considered as objects of study.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.02.2023
	Son variant	30.05.2023

UOT 894.375

DOI 10.54758/16801245_2023_19_2_31

ZIYA GÖYALPIN ƏSƏRLƏRİNDƏ TÜRKÇÜLÜK VƏ TURANÇILIQ İDEYALARI

ALIYEVA AFİQƏ ALI qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, fil.f.d., baş müəllim
afiqe75@mail.ru

Açar sözlər: Ziya Göyalp, “Türkçülüyn əsasları”, Turan, “Qızıl Alma”

Ümumtürk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Ziya Göyalp Türk millətini yüksəltməyin proqramını, yollarını və prinsiplərini işləyib-hazırlamış ən böyük TÜRKdür.

XIX yüzilliyin sonları-XX yüzilliyin əvvəllərində Türkiyənin sosial həyatında bir neçə axın vardı. 1908-ci ildə Gənc Türklərin inqilabı Türkiyənin gələcək inkişafı üçün yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Gənc Türklər “Osmanlıçılıq” və “İslamçılıq” axınlarının çatışmayan cəhətlərini görür və yeni axının formalaşması istiqamətində işlər aparırdılar. Bu dövrün ən doğru fikir axını Türkçülük idi. Türkiyədə türkçülük axınının formalaşmasında İsmayıl bəy Qaspiralı, Əhməd bəy Ağaoğlu və Əli bəy Hüseyinzadənin xidmətləri danılmazdır. Onların başlatdığı işi Ziya Göyalp sistem halına gətirərək Türkçülüyə elmlilik verdi, mahiyyətini, proqramını hazırladı. Ziya Göyalp görə, türkçülük türk millətini yüksəltmək deməkdir. Türkçülük daxili və xarici düşmənlər qarşısında tək qalmış türklərin özünü qurtarması yolunda yaranmış bir axın oldu.

Vətən Ziya Göyalp üçün ən müqəddəs məfhumdur və o hər bir Türkün Vətənini sevən, onu qoruyan bir vətəndaş kimi yetişməsinə arzulayır. “Əxlaq” şeirində deyir:

*Haqq millətin, şan onun,
Gövdə sənin, can onun,
Sən öl ki, o yaşasın,
Töküləcək qan onun. [3, s.197]*

Vahid Turan elləri, turançılıq ideyaları Ziya Göyalpı düşündürən əsas məsələlərdən biri idi. Ziya Göyalp deyirdi ki, Türk bir millətin adıdır, millət özünə məxsus kulturu olan bir insan topluluğu deməkdir. Alim Turanı isə belə izah edirdi ki, Turan sözü bütün türkləri əhatə edən bir topluluq deməkdir. Turan sözünün əvəzinə türk boylarını birləşdirən Böyük Türküstan anlayışından istifadə etmək daha məqbuldur [2, s.54].

Hələ 1911-ci ildə “Gənc Qələmlər” dərgisində çap olunan “Qızıl alma” əsərində Z.Göyalp turançılıq ülküsünü belə izah edirdi:

*Vətən nə Türkiyədir Türklərə, nə Türkistan,
Vətən böyük və müəbbət bir ölkədir: Turan. [4, s.594]*

Mayası turançılıqla yığılmış Azərbaycan şairi Əhməd Cavad isə deyirdi:

*Bən bir Turan
yolçusuyam, əlimdə bir
sönük məşəl.
Aman, şeirim, hümmət
eylə, aman təbim, bir
qanad çal! [1, s.144]*

XX əsrin əvvəllərində bir çox Türk elləri başqa ölkələrin hücumlarına məruz qalmış, bir çoxu hətta öz müstəqilliyini itirmişdi. Bundan narahat olan Ziya Göyalp türk igidlərinə səslənərək onları Vətənlərini yağı düşmənlərdən xilas etmək üçün ayağa qalxmağa səsləmişdir:

*Türk yurdu uğrunda, ey düşmən, sakin!
Uyuyan ölkəyə yapılmaz axın.
Dan yeri ağardı, igidlər, qalxın!
Baxın, yurd nə halda, Vətən hardadı?
Gedəyim arayım, yatan hardadı?* [3, s.198]

Qeyd etmək lazımdır ki, "Qızıl Alma" türklər arasında yayılmış əfsanələrdə xəyali bir ölkədir. Bu mövzu turançılıq ideyalarının yayıldığı dövrdə bir çox ziyalıların, yazıçıların tez-tez xatırladığı və qələmə aldığı əsərlərin əsas mövzularından birinə çevrilmişdi. Ziya Göyalp kimi turançılıq ideyalarını təbliğ edən Ömər Seyfəddin də əfsanənin motivləri əsasında yazdığı hekayədə Türklərin bir gün mütləq Qızıl Almaya çatacaqlarına inamını əks etdirmişdir. Qızıl Alma elə Turanın özüdür. Hadisələr Sultan Süleymanın dövründə baş verir və xalqın dilində əzbər olan Qızıl Almanın hansı ölkə olduğunu, konkret məkanın hara olduğunu öyrənməyə çalışan Sultan sarayın alimlərini, vəzir-vəkilləri məclisə dəvət edir. Heç kim dəqiq cavab verə bilmir. Cavabı yenə də xalqdan alır. Anlayır ki, Qızıl Alma onun və xalqının gedəcəyi yeni torpaqlar, bütün türklərin birləşdiyi yerdir. Sultan Süleyman birdən-birə Haqqın onu göndərəcəyi yer haqqında düşündü. Qarşısında Haqq yolu, həqiqət yolu, getmək istədiyi Qızıl Alma deyilən bir cənnət canlandı. Başını dik tutdu. İri, qara gözlərini qıydı. İlahi, mənəvi bir kamilliyə qovuşmuş kimi idi:

Yer-göy nə rə səsindən titrəyirdi:

- Qızıl Almaya!

- Qızıl Almaya!

- Qızıl Almaya gedəcəyik!" [6]

"Türkçülüyn əsasları" əsərində müəllif Qızıl Almanı təsvir edərkən gözünün qabağına əski Türk elxanlıqlarının gəldiyini söyləyir. O hesab edir ki, doğrudan da Turan ideali xülya deyil, hələ miladdan 210 il əvvəl öz təsdiqini tapmış bir reallıq idi. Bu reallığı isə ardıcıl olaraq hunlar: göy türklər, oğuzlar, qırğız-qazaxlar, Kür xan, Çingiz xan və son olaraq Teymurləng gerçəkləşdirmişdi. [2, s.53] Keçmişə nəzər salaraq gələcəyin Qızıl Alması isə Yer üzündəki bütün Türklərin birləşməsinə məqsəd kimi götürən ölkə (ideal) hesab edilir. Bu gün də ümumtürk birliyindən danışılarda Qızıl Alma tez-tez yada salınır.

Ziya Göyalp bütün yaradıcılığı boyu nikbin olmuş, türk millətinin sabahına ümid və inamını itirməmişdir. XX əsrin əvvəllərində baş verən bir çox tarixi hadisələr: Balkan müharibəsi, I Dünya müharibəsində Türkiyənin düşdüyü durum bir çoxlarını ruhdan salır, hətta Türkiyənin gələcəkdə mövcud olub- olmayacağı ilə bağlı pessimist fikirlər formalaşdı. O illərdə də Z.Göyalp ümidini itirməmiş və gələcəyə böyük ümidlər bəsləmişdir. Hətta ətrafındakı insanları da ruhdan düşməməyə, əzm və fədakarlıqla mübarizə aparmağa ruhlandırılmışdır. Ədib əminliklə deyirdi ki, ümid ruhumun ən zəruri ehtiyacıdır və mənim ruhdan düşməyə, ümitsiz olmağa haqqım yoxdur. Həyatının bir çox illərini hətta maddi sıxıntılar içərisində keçirən alim bunu da çox vaxt ətrafındakılara belə bildirməməyə çalışır, nikbinliyi ilə də hamını heyretləndirirdi.

"Türkçülüyn əsasları" kitab şəklində ilk dəfə 1923-cü ildə çap olunmuşdur. İki bölümdə Ziya Göyalp Türkçülüyn mahiyyətini və proqramını açıqlamışdır. Ədibi həyatı boyu düşündürən, bütün yaradıcılığının mahiyyətini milli şüur və milli vicdan məsələsi təşkil edir. Türk millətinə milli şüur və milli vicdan məfhumunu mənimsətmək, onun mahiyyətini açıqlamaq Ziya Göyalpın həyat amalı olmuşdur.

Ziya Göyalp millətin dil, din, əxlaq, estetikası ortaq olan, eyni tərbiyəni almış fərdlərdən (insanlardan) ibarət toplum olduğunu deyirdi. Millətin mənəviyyatının əsasında kultür və mədəniyyət məsələsini önə çıxaran sosioloq alim kultürün milli, mədəniyyətin isə beynəlmiləl olduğunu söyləyirdi. Türk millətini yüsəltməyin yolu kimi milli kultürünü (din, əxlaq, hüquq, bədii, iqtisadi həyatlarının uyumlu-ahəngdar bir toplamını) qoruyaraq tam şəkildə Qərb mədəniyyətinə daxil olmaqda görən Ziya Göyalp belə düşünürdü ki, bəzi millətlər müasir mədəniyyətə sahib olmaq üçün öz keçmişlərini unudurlar. Halbuki, müasir mədəniyyətə girmək üçün hər bir türk öz

keçmişinə mütləq şəkildə dönüb baxmalıdır [2, s.63]. Bu yolda ziyalıların xidməti xüsusilə diqqətə çatdırılır. Belə ki, ziyalılar milli kulturu xalqdan öyrənməli və onları Qərb mədəniyyətinə doğru aparmalıdırlar. Mədəniyyət dedikdə ədib dünyanın ən yeni nailiyyətlərini, uğurlarını nəzərdə tuturdu. Elmin, texnikanın yeni nailiyyətlərini öyrənməklə xalqı yüksəltmək lazımdır. Müasirləşmək şəkildə və yaşayış tərzinə görə avropalılara bənzəmək demək deyil. Müasirləşmək Avropadan elmi və əməli biliklərin alınması yönündə olmalıdır. Milli kimliyini itirməklə avropalılaşımaq Türklərə lazım deyil. “Vətənpərvərlik, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasının vacibliyi” [5, s.27] bu günümüzün də ən aktual və vacib məsələlərindəndir.

Ziya Göyalp 1918-ci ildə çap etdirdiyi kitabına “Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək” adını vermiş, “Türkçülüyn əsasları”nda isə bu fikri genişləndirərək yazırdı ki, Türkün inancı (etiqadı) bu tərzdə ifadə olunmalıdır: “Türk millətindənəm! İslam ümmətindənəm! Avropa mədəniyyətindənəm!” [2, s.26]

“Türkçülüyn əsasları” əsərinin ikinci bölümü “Türkçülüyn proqramı” adlanır. Bu bölüm özü də səkkiz başlığa ayrılır. Ziya Göyalp bu bölümlərdə dildə, estetikada, əxlaqda, hüquqda, dində, iqtisadiyyatda, siyasətdə, fəlsəfədə türkçülük adı ilə türk kultürünü təşkil edən milli dəyərləri toplamışdır.

Dildə Türkçülük bölümündə Ziya Göyalp türk dilinin sadələşdirilməsi, dildəki çətin anlaşılan alınma sözlərin türk sözləri ilə əvəzlənməsi məsələlərindən bəhs etmişdir. Türk dilinin saflığı, milliliyini qoruması yolunda mübarizə aparan ədiblərdən biri də Ziya Göyalp olmuşdur. Hələ Tənzimat dövründə türk dilinin sadələşdirilməsi yolunda xeyli işlər görülmüşdü. Osmanlı dövründə türk yazılı dili o qədər ağırlaşmışdı ki, xalq bu dili anlamırdı. Tənzimat ədəbiyyatının nümayəndələri dilin sadələşməsi sahəsində başlatdıqları işi 1908-ci ildə Ziya Göyalp, Ömər Seyfəddin, Əli Canib davam etdirirdi. Şeirələrində də Ziya Göyalp dilə sevgisini belə ifadə edir:

*Gözəl dil türkcə bizə,
Başqa dil gecə bizə.
İstanbul konuşması,
Ən saf, ən incə bizə.* [3, s.196]

Dil millətin göstəricisidir, varlığıdır. Dilin milliliyini qorumaq isə millətin ən ümdə vəzifəsidir.

Tədqiqatçı alim Elman Quliyev Ziya Göyalpın türkçülük ideyalarını, ümumilikdə turançılıq konsepsiyasını yalnız görülmüş işlərin məcmuyu kimi deyil, həm də gələcəkdə qarşıda dayanan bir sıra məsələləri proqramlaşdırmaq nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətli hesab edir [3, 201].

Ziya Göyalp alim və ideoloq kimi Türk dünyasının mədəniyyət və ictimai fikir tarixində özünəməxsus yeri olan ŞƏXSİYYƏTdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavad, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Cavad. –Bakı, Şərq-Qərb, –2005, –296 s.
2. Göyalp, Z. Türkçülüyn əsasları / Z.Göyalp. –Bakı, Elm və təhsil, –2019, –248 s.
3. Quliyev, E. Türk xalqları ədəbiyyatı / E.Quliyev. –Bakı: Elm və təhsil, –2017, –632 s.
4. Min beş yüz ilin oğuz şeiri. Antologiya, I kitab / tərtib edən Anar və Nazim İbrahimov. –Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, –1999, –945 s.
5. Məmmədova, T. K. Çağdaş bədii publisistikada esse janrı və onun mövzu dairəsi / T. K. Məmmədova // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2022. – Vol. 18, No. 1. – P. 25-29. – DOI 10.54758/16801245_2022_18_1_25. – EDN XGHAEQ.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50028163>
6. Seyfəddin Ö. Qızıl Alma haradır? <https://edebiyatqazeti.az/news/proza/2414-qizil-alma-hardadi>

РЕЗЮМЕ
ИДЕИ ТЮРКИЗМА И ТУРАНИЗМА В ТВОРЧЕСТВЕ ЗИИ ГЕЙАЛПА
Алыева А.А.

Ключевые слова: *Зия Гейалп, "Основы тюркизма", Туран, "Золотое яблоко"*

Зия Гейалп является одним из ученых, оказавших важную услугу в развитии тюркской нации и подготовивший программу развития, методы и принципы тюркизма.

Для Зии Гейалпа самым священным понятием является Родина. Он желал, чтобы каждый турок сформировался как гражданин, любящий и защищающий свою родину. Главным жизненным девизом Зии Гейалпа были идеи Единого Турана, туранизм. Во всех работах ученого превалирует проблема национального самосознания и национальной совести. Разъяснение понятия национального самосознания и единства турецкой нации было одним из приоритетных жизненных принципов Зия Гейалпа.

SUMMARY
IDEAS OF TURKISM AND TURANISM IN ZIYA GÖYALP'S WORKS
Aliyeva A.A.

Keywords: *Ziya Göyalp, "Basics of Turkism", Turan, "Golden Apple"*

Ziya Goyalp is one of the scientists who rendered important services in the development of the Turkish people. He prepared the development program, methods and principles of Turkism. For Ziya Goyalp, the most sacred concept is the Motherland. He wished that every Turk would be formed as a citizen who loves and protects his homeland. Turan Union, ideas of Turanism were Ziya Goyalp's main life motto. The issue of national consciousness and national conscience prevails in all the works of the scientist. Explaining the concept of national consciousness and national unity to the Turkish nation, explaining its essence has been one of Ziya Goyalp's priority life principles.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	06.03.2023
	Son variant	28.05.2023

UOT 82-1

DOI 10.54758/16801245_2023_19_2_35

AZƏRBAYCAN AŞIQ POEZİYASINDA VÜCUDNAMƏLƏR**RƏFİYEVA AFƏT İLYAS qızı** [ORCID](#)*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, baş müəllim*
afat.rafiyeva@gmail.com*Açar sözlər: folklor, klassik ədəbiyyat, aşiq poeziyası, vücudnamə, ümumtürk şeir şəkilləri*

Vücudnamə məzmunca insanın yaranışından axirət dünyasına qədər olan ömür yolundan bəhs edən aşiq şeiri olub, zəngin əxlaqi-fəlsəfi mahiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Bu janr həm də yaşnamə, bəyani-hal adları ilə də məşhurdur. Türk xalqları folklorunda geniş yayılmış bu janr sonrakı dövrlərdə klassik və yazılı ədəbiyyatda da özünü göstərmişdir. Aşiq şeirinin digər janrlarından fərqli olaraq bu şeir çoxbəndli olur. Vücudnamələr ideya-məzmununa görə ustadnamələrə çox oxşayır. Bu şeirlər nəsihətamiz, ibrətamiz xarakter daşıyıb insanın fani dünyada sadəcə qonaq olduğunu xatırladır. “Vücudnamə bir şeir şəkli deyil. Azərbaycan poeziyasında ayrı-ayrı söz ustaları gəraylı, qoşma, divani və s. şeir şəkillərində vücudnamələr düzüb-qoşublar. Azərbaycan poeziyasında vücudnamələri barmaqla saymaq olar. Bu da ondan irəli gəlir ki, vücudnamə qoşmaq çox çətin işdir. Vücudnamə qoşmaq üçün bəzən böyük istedad azlıq eliyir, burada daha geniş dünyagörüşü, zəngin bilik, psixoloji, bədii duyum və s. tələb olunur” [8, s. 59].

Həmçinin prof. Azad Nəbiyev bu barədə yazırdı: “Qoşma poetik sisteminə əsaslanan, onun ölçülərində yaranan və qoşmanın tipi kimi tanınan şeir şəkillərindən biri də vücudnamədir... Bu poetik modeldə qoşmaya məxsus bütün ölçü və qəliblər gözlənilir. Bəndlərin sayı bəzən artıq olsa da, ümumi məzmununda bir ibrətamizlik nəzərə çarpır” [7, s. 279]. Lakin türk xalqlarının şifahi lirik ənənəsində vücudnamələrə nəzər saldıqda görürük ki, burada müxtəlif fərqli ölçülər də nəzərə çarpır. Məsələn, yeddi hecalı ola bilər:

*On birə, on ikiyə keçib,
Gəlib, məktəbə girib,
Ustadına əl verib,
Ədəb-ərkana gəldin.* [6, s. 209]

Başqa bir vücudnamə müxəmməs formasındadır:

*Beş yaşuma girdiyimdə oğlanlara həmrah idim,
Yeddi yaşa girdiyimdə sağlam-gümrah idim,
Doqquzumda lövh tutan, məhrəmi-dərgah idim,
On yaşuma girdiyimdə məktəb içrə şah idim,
Mən müəllim, bir neçə ağlayanı görən gözlərim* [6, s. 92]

İlk vücudnamələrin yaranması haqqında tədqiqatçılar arasında fikir müxtəlifliyi mövcuddur. İlk vücudnamənin kimə aid olmasından asılı olmayaraq, Azərbaycan aşıqları içərisində Abbas Tufarqanlıın, Aşiq Valehin, Xaltanlı Tağının, Molla Cümənin, Aşiq Vəli Miskinlinin və b. yaradıcılığında, həmçinin “Koroğlu” dastanında bu şeir janrının mükəmməl nümunələri ilə rastlaşmaq olar.

Vücudnamələrdə vəhdəti-vücut təliminin parlaq əlamətləri hiss olunur, şəriət və tərqiət mərhələləri yada salınır. Bu baxımdan vücudnamə termininin ifadə etdiyi dərin mənə maraq doğurur. Prof. M.Qasımlının tədqiqatlarında vücudnamələrin vəhdəti-vücut təlimi ilə əlaqəsi belə izah olunur: “...orta çağ aşiq yaradıcılığında qıfılənd, müəmma, vücudnamə kimi şeir şəkillərinin, nadir istisnalar olmaq şərtiylə, sufiliyin rəmzi-ürfani sisteminə bağlılığı tamamilə

təbiidir. Həmin təbii bağlılığın məzmun qabarıqlığı misra, bənd və bütöv mətn əhatəsindən başqa, şeir şəklinin adında da özünü göstərir. Məsələn, vücudnamədə bəndənin dünyaya gəlişi və Tanrıya qovuşana qədərki ömür yolu müəyyən mərhələlər üzrə, tarixi ardıcılıqla (əsasən bir yaşdan yüz yaşa kimi) təsvir olunur. Şeir bəndənin Tanrıya qovuşması – vücuda çatması, onunla vəhdətə girməsi (vəhdəti-vücuda) ilə başa çatır və bu səbəbdən də “vücudnamə” adlanır” [5, s. 148-149]. Vücudnamə arxetipinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında “əvvəl-axır” və “meracnamə” terminləri ilə də ifadə olunması bu şeir şəklinin mövzu baxımından yalnız bu dünya ilə bağlı olmadığı fikrini bir daha təsdiqləyir. “Əvvəl-axır” termini təsəvvüfdə varlıqların haqdan gəlməsi və ona dönməsi görüşü ilə bağlıdır. “Meracnamə” termini isə bu baxımdan kamil insanın meracını – ruhi seyrini xatırlatmaqdadır. Lakin ədəbiyyatşünaslıqda, xüsusilə türk ədəbiyyatşünaslığında “vücudnamə” termininin açıqlaması sözün kökündəki “vücuda” ifadəsinin birbaşa mənası ilə əlaqələndirilir və bəzən yaşın xaricində bütün vücuda quruluşu ilə bağlı şeirlərə də vücudnamə deyilir. Fikrimizcə, belə olan təqdirdə vücudnamələrin əsas qayəsi itər, onların özünəməxsus xüsusiyyətləri tamamilə başqa səciyyə daşıyır. Prof. Avtandil Ağbaba Aşıq Sümmaninin yaradıcılığında bəhs edərkən onun müxtəlif janrlarda yazdığı ustadnamələri səciyyələndirərək, bu şeirlərin məzmun və forma xüsusiyyətlərinə diqqət yetirərək yazır: “Ümumiyyətlə, xalqı kolorit, canlı və sadə xalq danışığı dili, dini-fəlsəfi motivlər, həssas müşahidə və onun poetik təcəssümü aşığın ustadnamələrinin əsas mövzusunun təşkil edən humanizmin, mənəvi gözəlliklərin, milli soykökə bağlılığın, multikultural dəyərlərin çağdaş dövrümüzə də aktuallığını və əhəmiyyətini nümayiş etdirir” [10, 33]. Alimin bu mülahizələrini eynilə vücudnamələrə də şamil etmək olar.

Şifahi ədəbiyyatla yanaşı, yazılı ədəbiyyatda da vücudnamələrə rast gəlinir. Yazılı ədəbiyyatda vücudnamələrin maraqlı nümunələri ilə Əhməd Yəsəvinin yaradıcılığında rast gəlinir. Vücudnamələr təkcə Azərbaycan poeziyasında yox, ümumtürk mənbələrində rast gəlinən bir şeir formasıdır. “Türkiyəli alim Doğan Qaya “Yaşnamələr” adlı kitabında müxtəlif türk xalqlarının şair və ozanlarına aid olan, lakin müəllifləri bəlli olmayan (laedri) 98 vücudnamə toplayıb nəşr etdirmişdir” [6, s. 9]. Azərbaycanda P.Əfəndiyev, V.Vəliyev, M.Həkimov, S.Paşayev, M.Qasımlı, A.Nəbiyev, R.Əskər, E.Məmmədova, T.İmaməliyev və başqa alimlər bu sahədə maraqlı tədqiqatlar aparmış, fikir və mülahizələr yürütmüşlər.

Qeyd etdiyimiz kimi, vücudnamələrdə insanın ana bətninə düşdüyü dövrdən həyatının sonuna qədərki dövrü (uşaqlıq, məktəb illəri, evlənməsi, qocalığı, hətta o dünyadakı vəziyyəti və s.) təsvir edilir. Məsələn, Xaltanlı Tağının “Gəldim” rədifli qoşması buna kamil nümunə sayıla bilər:

*Abi-atəş, xak-baddan cəm oldu,
Adəm dəryasından sorağa gəldim.
Şərin biətindən, dinin şərtindən
Ana vücudunda yarpağa gəldim. [2, s. 85]*

Bu nümunə aşığın geniş dünyagörüşünü, dərin elmi biliyini nümayiş etdirir. Belə ki, qədim əcdadlarımızın əski inancına görə, dünyanın dörd ünsürdən: su (ab), od (atəş), hava (külək-bad) və torpaqdan (xak) yaradılmışdır. Qoşmanın ilk bəndində buna işarə edən aşıq dünya yaranandan sonra insanların da Adəmdən yarandığını, daha sonra isə din və şəriətin buyruğu ilə ana vücudunda formalaşdığını qeyd edir.

*... Qırx gün qaldı o qətrələr duruldu,
İki qırxımda rəngim təqayür oldu.
Üç qırxımda mənə mələk buyruldu,
Dörd qırxda qan idim qaltağa gəldim. [2, s. 85]*

Qeyd edək ki, Xaltanlı Tağı vücudnamədə maraqlı üslub seçərək insanın ana bətnində inkişafını və həyata gəlməsini qırx günlük mərhələlərə ayırır, hər ötən 40 gün ərzində embrionun uğradığı dəyişiklikləri maraqlı ifadələrlə verir. İnsan ana bətnində üç-dörd ayda vücuda olaraq formalaşır, insana bənzəyir.

Beş qırxa yetəndə verildi canım,

*Damar, sümük, ilik, ətdi üryanım.
Altı qırxdə zühur etdi sübhanım.
Yeddi qırxdə kökdən budağa gəldim.* [2, s. 85-86]

Bu bənddə aşiq insanın artıq yeddinci qırx günün tamamında, yeni 280 gün sonra dünyaya gəldiyini “kökdən budağa” gəlmək ifadəsilə obrazlı şəkildə ifadə etmişdir. Yəni valideyn kök, övladlar isə ondan əmələ gələn budaqlardır.

Ustad bənddə həm də 7, 40 kimi sakral rəqəmlərdən istifadə etməklə Şərq xalqları arasında yayılmış dini-fəlsəfi-mifik düşüncəyə də işarə etmişdir.

Aşiq Valeh də vücudnamələrinin birini eynilə Xaltanlı Tağı kimi başlayır və insanın formalaşmasını 40 günlük mərhələlərlə verir.

*Cahar ənsaridən, səs cəhətdən,
Bir qətrə mənyidən olmusuz peyda.
Ədəm (Adəm) dəryasında qaldım altı gün
Qüdrəti-qadir, xəliqil-əsyə.*

*... Doqquzdan, qırxdan cismi oldu qan.
İki qırxdə ruhum dondu aşıyan.
Üç qırxdə dirilibb tərpendi hər yan
Lərzə verdi cismim hər tərəf, hər an.* [9, s. 239]

Aşiqin başqa bir vücudnaməsi isə aşağıdakı bəndlə başlayır:

*Əsli binadan vəsfimi söyləyim:
Ata bətnindən gəlmişəm anaya.
Ananın bətnində qan oldum durdum,
Sanasan ki, qəvvəs düşdü dəryaya.* [1, s. 49]

Vücudnamənin davamında aşiq insanın müxtəlif yaş mərhələlərində həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən necə dəyişdiyini ifadə edir. Artıq yüz yaşına çatanda “Əcəl haqlayan” insan növbəti mərhələdə qəbr evi, axirət həyatı ilə üz-üzə qalır. İnsan əzabının da yeni mərhələsinin başladığını ustad aşiq qəbr içinə qoyulduqdan sonra “saldılar cismimi yeni cəzaya” ifadəsi ilə qeyd edir.

*İnkir-minkir gəldi əlində təbər,
Rəbbini kist deyə aldılar xəbər.
Nitqim batdı, dilim tutmadı əzbər,
Şəfa üçün üz çevirdim mövlaya.* [1, s. 53]

İslam inancına görə, insan qəbr evinə yollanandan sonra onu iki mələk İnkir və Minkir (Münkər və Nəkir) qarşılayır və imtahan edir. Onların suallarını yalnız əməli haqq olan və həyatını doğru yaşamış insanlar cavablandıra bilər. Buna müvafiq olaraq, onlar ya cənnətlə müjdələnir, yaxud cəhənnəm əzabını çəkəcəkləri bilinir. Misralarda bu məsələyə toxunan aşiq o zaman ona yalnız Rəbbinin kömək olacağını bildirməklə, dünya həyatında insanın əməlinin düz olmasının vacibliyini ifadə edir. Vücudnamə aşağıdakı misralarla bitir:

*Haqdi əməlimiz, deyildi saleh,
Düzlük mərağına işlədi taleh.
Bir neçə həmdəmlə şikəstə Valeh,
Məskən saldı o cənnəti-məvaya.* [1, s. 54]

Bənddən də aydın olduğu üzrə aşiq özünün cənnətlə müjdələncəyinə böyük inam bəsləyir.

Bənzər ifadələrə, oxşar motivlərə türkmən şairi Məxdumqulunun “Yetdin” rədifli vücudnaməsində də rast gəlinir:

*Bir gün atan eşq etdi,
Sübündən cuşə yetdin.
Əvvəl sudun, qan oldun,*

Qandan son leşə yetdin. [4, s. 11]

Türk aşıqlarından Aşıq Dərđlinin də qoşması da ideya-məzmun cəhətdən həm Xaltanlı Tağının, Aşıq Valehin və Məxdumqulunun vücudnaməsi ilə səsləşir:

Bir zaman eğləndim sulb-ı pederde,

Kereme uğradım kana yetiştim.

Bir zaman meksettım rahm-i maderde,

Vücut hasil ettim, cana yetiştim. [6, s.16]

Müqəddəs kitabımız “Quran”da insanın bir damla qandan yarandığı təsvir edilir. Göründüyü kimi, yaradıcılıqlarından örnək gətirdiyimiz bu dörd sənətkar insanın yaranması haqqında mifoloji və islami biliklərə əsaslanır, olumdan ölümə qədərki dövrü obrazlı deyim və ifadələrlə bədiiləşdirirlər.

Vücudnamələr dərin məzmun, elmi mətni ilə digər aşıq şeiri şəkillərindən fərqlənir. Ölçüsü, şəkli, forması nə olursa olsun, vücudnamələr aşıqdan xüsusi istedad, dərin dünyəvi və dini savad tələb edir. Heç təsadüfi deyil ki, bütün türk xalqlarının ədəbiyyatında bu əsrarəngiz şeir şəklinin nümunələrinin sayı elə də çox deyil. Yalnız öz təbinə və istedadına arxalanan ustad aşıqlar vücudnamə yazmağa müvəffəq olmuşdurlar. Azərbaycan folklorunda vücudnamələr adətən ustad aşıqların dini və elmi dünyagörüşünü, fəlsəfi baxışlarını, sənətkarlıq qabiliyyətini əks etdirən dərin məzmunlu nümunələrdir. Fikrimizcə, bugünkü elmin tələbləri belə bəzən bu vücudnamələrin dərin qatlarını enməkdə, misraların söykəndiyi dini, elmi, mifoloji dünyagörüşünü şərh etməkdə aciz qalır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Valeh. Alçaqlı-ucalı dağlar... / –Bakı: Gənclik, –1970, –93 s.
2. Əhmədli, N. Azərbaycan aşıqları və el şairləri (arxiv sənədləri ilə) / N.Əhmədli. –Bakı: Elm və təhsil, –2019, –360 b.
3. Əfəndiyev, P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı / P.Əfəndiyev, –Bakı: Elm və təhsil, –2013, 600 s.
4. Əskər, R. Türkmən müəmmaları, deyişmələri və vücudnamələri / R. Əskər, –Bakı: MBM, –2011, –128 s.
5. Ozan-aşıq sənəti / M.Qasımlı. –Bakı: Uğur, –2007, –304 s.
6. Məmmədova, E. Türk xalqları ədəbiyyatında vücudnamələr / E.Məmmədova. –Bakı: Elm, –c.1. –2014, –224 s.
7. Nəbiyev, A. Azərbaycan aşıq məktəbləri / A.Nəbiyev. –Bakı: Nurlan, –2004, –312 s.
8. Sadıq, İ. Koroğlunun sazı və sözü / İ.Sadıq. –Bakı: Azər nəşr, –2005, –76 s.
9. SMOMPK: Azərbaycan folkloru materialları / tərt., ön sözün müəl.: R. Z. Xəlilov [və b.] –Bakı: Elm və təhsil, –c3. –2020, –320 s.
10. Ağbaba A. Aşıq Sümmanınin ustadnamələri / Avtandil Ağbaba // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2020. – Vol. 16, №. 4. – P. 30-33. – EDN YBCDVY.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44598002>

РЕЗЮМЕ

ВУДЖУДНАМЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АШУГСКОЙ ПОЭЗИИ

Рафиева А.И.

Ключевые слова: фольклор, классическая литература, ашугская поэзия, вуджуднаме, общетюркские поэтические формы

Вуджуднаме – привлекающий внимание разнообразием содержания, загробный мир. Этот жанр поэзии также известен как яшнаме. Данный жанр поэзии, широко распространенный у тюркских народов, позже появился и в классической и письменной литературе. Вуджуднаме – это не форма одного стихотворения. В азербайджанской поэзии отдельными мастерами были созданы вужуднаме в гярайлы, гошма, диван и др. Количество вужуднаме можно пересчитать по пальцам. Это связано с

тем, что создание вуджуднаме является очень сложной задачей. Иногда одного лишь таланта мало, чтобы создать вуджуднаме, здесь требуется широкое мировоззрение, большие знания, психологическое, художественное чутье и т.д. В творчестве таких азербайджанских ашугов, как Аббас Туфарганлы, Ашуг Валех, Хултанлы Таги, Молла Джума, Ашуг Вели Мискинли и др., а также в саге «Короглу», можно найти прекрасные образцы этого поэтического жанра.

SUMMARY
VUJUDNAME IN AZERBAIJAN ASHIG POETRY
Rafiyeva A.İ.

Key words: *folklore, classical literature, Ashig poetry, vujudname, common-Turkish poetry forms*

Vujudnama is a ashig poem that reflects about the path of life from the world of spirits to the afterlife, and it attracts attention with its diversity of content. This genre of poetry is also known as yashname. This genre of poetry, which is widespread among the Turkish peoples, later appeared in classical and written literature. Vujudname is not a poetry form. In Azerbaijani poetry, individual masters of words are created vujudnames in different poetry form as *gerayli, koshma, divani*, etc. There are few vujudnames in Azerbaijani poetry that you can count with your fingers. This is due to the fact that attaching a passport is a very difficult task. Sometimes a great talent is needed to add a vujudname, where a wider worldview, rich knowledge, psychological, artistic sense, etc. is required. You can find excellent examples of this poetry genre in Azerbaijani ashigs works as well as Abbas Tufarganli, Ashiq Valeh, Khaltanli Tagi, Molla Jumani, Ashiq Veli Miskinli etc.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	06.04.2023
	Son variant	12.05.2023

UOT 821.

DOI 10.54758/16801245_2023_19_2_40

MAKS FRIŞ VƏ FRİDRİX DÜRRENMATT ARASINDA POETİK DUEL**MƏRDANLI HUMAY HÜSEYNBALA qızı** [ORCID](#)*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, dissertant*merdanli77@mail.ru

Açar sözlər: poetik duel, mənəvi tənəzzül, İlahi ədalət, ədalətin bərpası, şəxsiyyət problemi, humanist ideya, kaos

İsveçrə ədəbi mühitinin iki dahi yazıçısı olan Maks Friş və Fridrix Dürrenmatt arasında XX əsrin 50-ci illərindən başlayan dostluq münasibəti var idi. Bu münasibət M.Frişin özündən on yaş kiçik olan Dürrenmatta yazdığı məktubdan sonra yaranmışdır. Məktubda F.Dürrenmattın ilk əsərinə yaxşı münasibət bildirən M.Friş qarşılıqlı səmimi cavab məktubu alsa da, getdikcə bu münasibət aqressiv poetik dostluğa çevrildi. İsveçrənin hər iki klassik yazıçısının adı ölkə hüdudlarından kənarında demək olar ki, eyni çəkildir. Lakin bu “İkili abidə” məşhur yazıçıların ürəyincə olmasa da, onlar dostluğa davam edirdilər. “Adımızın daim bir arada çəkilməsi hər ikimizi özümüzədən çıxardır. Biz dostuq, amma bu dostluğun da öz tikanları var. Bizim dost olmaqdan başqa çarəmiz yoxdur. Əgər düşmənçilik etsəydik, bu hər ikimizin düşmənlərimiz üçün böyük hədiyyə olardı. Onlar bunu onsuz da gözləyirlər. Yəni əslində biz dost olmağa məhkumuq” [1. İnt.res.]. Hans Bensiqerin 1960-cı ildə nəşr olunan kitabında hər iki yazıçının yaradıcılığı vahid tam şəkildə “Friş və Dürrenmatt” olaraq təqdim olunmasına baxmayaraq Dürrenmatt M.Frişin “Qraf Ederland” pyesinə öz kəskin tənqidlərini bildirmişdi.

İsveçrə ədəbiyyatı dedikdə, əsasən alman və fransız dilli ədəbi nümunələr nəzərdə tutulur. XX əsrin II yarısından başlayaraq M.Friş və F.Dürrenmatt İsveçrənin alman dilli ədəbiyyatını dünya səviyyəsinə yüksəltdilər. Lakin aparılan tədqiqatlardan bəlli olur ki, F.Dürrenmattın, xüsusən M. Frişlə mövzu baxımından üst-üstə düşən yaradıcılığında, onu digərlərindən fərqləndirən təəccübləndirmək, xəbərdar etmək, nahamvar düşüncə trayektoriyası, yaratdığı paradoksal obrazlarla tam aydın olan şeylərə şübhə ilə yanaşma tərzini, tənbel və laqeyd ruhlu insanları “Dünyanın sonu” (apokalipsis) ilə qorxutmaq kimi üstünlükləri var idi [2.1967]. Kiçik Avropa ölkəsi olan İsveçrə yazıçısının bütün yazılarında təkrarlamaqdan yorulmadığı bir şey var idi. Hansı ki, məhz bu xüsusiyyəti ilə o, uzun illər çağdaşlarının düşüncəsinə hakim olmağı bacardı: XX əsrin ən böyük sənətkarlarını planetimizin və insanların taleyi narahat edirdi. F.Dürrenmatt insanın günahları və dünyanın xaotikliyinə qarşı gülüş yaradan yazıçıdır. Lakin bir çox hallarda onun qara komediya janrında yazdığı əsərlər, bu gülüşü tamaşaçının və oxucunun boğazında düyünləndirdi.

F.Dürrenmatt özünü İsveçrənin digər məşhur yazıçısı Maks Friş kimi Avropa Maarifçiliyinin varisi olduğunu dönə-dönə vurğulayırdı. Bəs dünyanı dəyişmək kimi bir istək Maks Frişdə necə yaranmışdı? M.Frişin Maarifçilik ənənələri və bürqer liberalizmi ilə bağlılığını araşdırarkən bu sualın cavabı aydın olur. Artıq o da, XVIII- XIX- əsrlərdəki liberal bürqerlər kimi dünyanın taleyinin İlahi qüvvənin əlində olduğuna inanmırdı. Maarifçilik tərəfdarları və liberalizmin inancına əsasən dünyanın xilasını insanın öz əlindədir. Maarifçilər dərinədən inanırdılar ki, insanlar məhz əqlin inkişafı, düşüncə vasitəsilə bəşəriyyət və təbiət haqqında əsl elmi həqiqətləri mənimsəyəcəklər. Ağıl idrak, əxlaq və incəsənətin mənbəyi və hərəkətverici qüvvəsidir. İnsan ağılla hərəkət edərək cəmiyyəti elmi şəkildə qura bilər. Bu dövrün əsas xüsusiyyətlərindən biri də, “dərrakə” məfhumu ilə bilavasitə bağlı olan tərəqqi ideyasıdır. Məhz Maarifçilik dövründə “dərrakə vasitəsilə tərəqqiyə inam” anlayışı yaranmışdır və XIX-XX əsrlərdə müxtəlif formalarda təzahür

etmişdir. Bu ideologiya gənc M.Friş tərəfindən də mənimsənilərək onun varlığına və kitablarına təsirsiz ötürmədi. F.Dürrenmatt M.Frişin fərqli mövqeyinə əsaslanaraq, öz bədii və fəlsəfi mövqeyini ifadə etmişdir. Bu isə rəşional (şüurlu) bir ehtiyac, həmçinin irrəşional (ağla sığmayan) bir çağırış idi. F.Dürrenmattın özündən 10 yaş böyük olan sələfi Maks Frişin ierarxik münasibətini (güclü olmasını) – ona rəhbər kimi kömək etməsini bəyənirdi. O ən azından bərabər səviyyəyə can atırdı. Nəhayət 2 il zaman kəsiyi ilə hər iki müəllifin dövrün romanı hesab olunan əsərləri yarandı – “Ştiller” (M. Friş) və “Yaşlı qadının dönüşü” (F. Dürrenmatt). Hər iki Qərbi Avropa yazıçısının istər siyasi, istərsə də bəşəriyyətin gələcəyi mövzusunda mövqeləri ümumilik təşkil etsə də, bu paralelliyin özündə fundamental fərqlər sezilirdi. Həm M. Friş, həm də F.Dürrenmatt əsərlərini sanki “Cəmiyyəti tənqid” devizi altında yazmışlar. Paralelliklə bağlı bir detal diqqəti cəlb edir: hər iki yazıçı partlayıcı metaforalara, partlamalara meyilli idi. F.Dürrenmattın nizamlı bir dünyanı dağıdan meteor fantaziyası M.Frişin “Biderman və Arsonistlər” (Biderman və yağıın törədənlər) əsərində-bütöv bir şəhərin havaya sovrulması ilə eynilik təşkil edir. Hər iki yazıçının fikirlərindəki bu xüsusiyyət İkinci Dünya Müharibəsi zamanı İsveçrə şəhərlərinin planetin digər bombalanmış dövlətlərinə nisbətən heç bir ziyan görməməsini şərh edir.

Dürrenmattın anarxo-konservatizmi “Mühafizəkar inqilab” adlandırılan müharibələr arası dövrün hərəkətindən qaynaqlanır. Burada birləşdirici amil isə liberalizmin tənqididir. Eyni zamanda qeyd edək ki, F.Dürrenmattın fəlsəfi yöndə yaxın olduğu eksiztensializmin kökü də “Mühafizəkar inqilab”ın ayrı-ayrı nümayəndələri olan Heidegger və Ernst Yungərə bağlıdır (Liberal demokratiyanı kökündən rədd edən iki müəllif).

Liberal və konservant düşüncə tərzii ictimai anlamda sol və sağlar deyə müxalifətlə əvəzləndi. F.Dürrenmatt konservant olsa da, həm M.Friş, həm də F.Dürrenmattın yaradıcılığında insanlarda dayanıqlı düşüncə sistemi formalaşdıraraq, bütün siyasi qərarları qəbul etmək və iqtisadiyyatı tənzimləmək kimi hüquqları özündə saxlayan struktur qüvvələrə qarşı yönəldilmiş liberalizm xüsusiyyətləri qabarıq şəkildədir.

Həyatının sonlarında F.Dürrenmattın ateist olub-olmaması sualına qəti şəkildə “hə” və ya “yox” cavabı vermək çətindir. Lakin müəllifin əsərlərini bu problem baxımından araşdırdıqda, Ateizmi inkar edən məqamlarla yanaşı, onu təsdiq edən fikirlərə də rast gəlinir. Beləliklə, alman linqvisti və ədəbiyyatşünası Hapkemeyer Dürrenmatta aid ikili xüsusiyyəti izah edir: Dürrenmatt ömrünün sonuna qədər dini düşüncəyə malik bir Ateist yazıçı kimi qalır. Bu isə o deməkdir ki, müəllif kilsə xristianlığını – dini təşkilatları, ayinləri, doqmaları inkar edirdi. Dinin əxlaqi normalarını isə lazımlı hesab edirdi.

F.Dürrenmattın bəzi əsərləri antiburjua və antifaşist xarakterlidir. Məsələn, yazıçının “Şübhə” povestində müasir İsveçrənin vaxtilə faşistlərin sığınacaq yeri olması məsələsinə toxunulur. 1933-1945-ci illərdə Almaniyada baş verən faşizm fəlakətlərinin səbəblərini aydınlatmaq istəyi M.Frişin “Gündəlik” əsərində özünü göstərdi. “Yenidən mahnı oxuyanlar” adlı antifaşist pyesində ölümlər canlıları, onların səhvlərini təkrarlamamaq barədə xəbərdar edirlər, onlar isə dinləmirlər. Yazıçının “Biderman və Arsonistlər” pyesi müharibənin daha da alovlanmasında rolunu apolitik kapitulyatorlar haqqında satır.

Sadalanan mövzu paralelləri ilə yanaşı qeyd edilməlidir ki, müəlliflərdən heç biri mübarizəni dünya tarixinin əsası, hakimiyyətin proletariat tərəfindən ələ keçirilməsini dünyanın xilasının başlanğıcı hesab etməmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Рюэди П. Переписка: Макс Фриш -Фридрих Дюрренматт / –Цюрих, [İnt.res.].
2. Bänziger, H. (1967). Frisch und Dürrenmatt / H.Bänziger. –Bern; München, –1967
3. Дюрренматт, Ф. Правосудие. Пенсионер / Ф.Дюрренматт. –СПб.: Азбука, –2017, –348 с.
4. Дюрренматт, Ф. «Визит старой дамы». [İnt.res.].
5. Дюрренматт, Ф. «Авария» [İnt.res.].

6. Бавин, С. Зарубежный детектив / С.Бавин –М.: Книж. Палата, –1991, –204 с.
7. Mərdanlı, H. H. İsveçrə ədəbiyyatında ənənəvi detektivdən postmodernizmə keçid və Fridrix Dürrenmatt / H. H. Mərdanlı // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2020. – Vol. 16, №. 1. – P. 31-34. – EDN XPZEDY. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43169125>

РЕЗЮМЕ
ПОЭТИЧЕСКАЯ ДУЭЛЬ МАКСА ФРИША И ФРИДРИХА ДЮРРЕНМАТТА
Мерданлы Г.Г

Ключевые слова: *моральный упадок, божественная справедливость, восстановление справедливости, проблема личности, гуманистическая идея, хаос*

В настоящем исследовании рассматриваются параллели в творчестве немецкоязычных писателей швейцарской литературы, являющейся частью мировой литературы М.Фриша и Ф.Дюрренматта. С различных аспектов анализируются волнующие обоих писателей вопросы, такие как желание изменить мир, идеи по спасению мира, отношение к проблемам общества. В произведениях как М.Фриша, так и Ф. Дюрренматта встречаются такие схожие моменты как проблема личности, неприятие элементов, диктуемых обществом, раскрытие внутреннего мира человека. Оба писателя выступали за право людей на свободу вне зависимости от того, было ли общество архаичным или цифровым, тоталитарным или демократическим.

SUMMARY
POETIC DUEL BETWEEN MAX FRISCH AND FRIEDRICH DÜRRENMATT
Merdanlı H.H.

Key words: *moral decline, divine justice, restoration of justice, personality problem, humanist idea, chaos*

Parallels in the works of Max Frisch and Friedrich Dürrenmatt, German-speaking writers of Swiss literature from the World Literature series, this study. Issues such as the desire of both writers to change the world, ways to save the world, their attitude to the problems of society were analyzed from different aspects. Similar qualities, such as the problem of personality, the rejection of the elements dictated by society and access to the inner world of man have been considered in the works of both Max Frisch and Friedrich Dürrenmatt. Both writers advocated for the right of people to freedom, regardless of whether the society was archaic or digital, totalitarian or democratic.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	22.03.2023
	Son variant	30.05.2023

UOT 94

DOI 10.54758/16801245_2023_19_2_43

TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİNİN MƏĞZİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

HƏSƏNOV HACI NURU oğlu [ORCID](#)

A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı, Azərbaycan, dosent

hacihasanov@mail.ru

Açar sözlər: Türkmənçay, Qacarlar, Rusiya, işğal, köçürülmə, kontribusiya

Son bir neçə yüzil ərzində təcavüzkar erməni millətçi dairələri göbbelsvari təbliğatın ən saxtakar üsullarından məharətlə istifadə edərək dünya ictimaiyyətini aldatmaq, ağa qara, qaraya isə ağ don geyindirməyə çalışmaq məşğuldur. Bunun yeganə məqsədi Asiyaya -Balkanların şimali-şərqi-dən köçüb gəlmiş ermənilərin yerli avtohton əhalinin torpaqlarında özlərinə dövlət qurmaq kimi təcavüzkar-cinayətkar niyyətlərinə haqq qazandırmaqdır.

Etiraf edilməlidir ki, son iki yüz il ərzində təcavüzkar erməni millətçi dairələri öz qəsbkar niyyətlərinə çatmaq istiqamətində böyük uğurlar qazanmışdır və bu gün də yalançı erməni soyqırımını hay-küyü altında dünya ictimaiyyətini aldatmaqla məşğul olaraq qazandıqları ilə kifayətlənmək fikrində deyildirlər.

Hesab edirik ki, çağdaş dünya ictimaiyyəti, beynəlxalq strukturlar tarixi həqiqətlərə obyektiv nəzər salmalı, nəhayət ki, ağa ağ, qaraya qara deməli, təcavüzkarı təcavüzkar adlandırmaq üçün özündə iradə tapmalıdır.

Obyektiv tarixi həqiqət isə ondan ibarətdir ki, bu gün Ermənistan Respublikası deyilən siyasi qurumun özü Azərbaycan türklərinin zor-güc hesabına qəsb olunmuş torpaqlarında yaradılmışdır. Əyyami qədimdən bəri azərbaycanlıların bu torpaqlarda neçə-neçə qüdrətli dövlətləri olmuş, Azərbaycan türkləri burada zəngin sosial-siyasi tarix yazmış, bənzərsiz bir mədəniyyət ucaltımışdılar. Müxtəlif erməni missionerlərinin söylərinə baxmayaraq onların bu torpaqlara soxulmaq, buralarda möhkəmlənmək cəhdləri uzun müddət nəticəsiz qalmışdır. 387-ci ildə Kiçik Asiyadakı erməni çarlığının sasanilər və Bizans arasında bölüşdürülərək ləğv edilməsindən sonra [1, s.119] ümumiyyətlə dövlətçiliyi olmayan, bir-birinin ardınca sasanilər, ərəb, səlcuq imperiyalarının hakimiyyəti altında yaşamış ermənilərin dini dairələri erməni kilsəsinin mərkəzini indiki iqamətgaha – Üçmüəzzinə ancaq 1441-ci ildə azərbaycanlı hökmdar qaraqoyunlu Cahan şahın dövründə bu hökmdarın icazəsi ilə köçürə bilmişdilər. Ta XIX əsrin sonlarınaqədər öz dövlətçiliklərini Kiçik Asiyada, Osmanlı torpaqlarında yaratmağa çalışan ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına kütləvi köçürülməsinin bünövrəsi cəmi 180 il bundan əvvəl Azərbaycanın quzeyini qəsb etmiş romanovlar Rusiyası tərəfindən qoyulmuşdur.

Çar Rusiyası tərəfindən bu tarixi cinayətlərin törədilməsi istiqamətində ən mühüm mərhələlərdən birinə 10(23) fevral 1828-ci ildə Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində imzalanmış sülh müqaviləsi yekun vurmuşdur [2, s. 47-50; 12, s.314-324].

Məlumdur ki, hazırkı Rusiyanın mayasını təşkil etmiş Moskva knyazlığı qonşu rus knyazlıqlarını özünə tabe edib, real monqol asılılığına son qoyduqdan sonra geniş işğallar yoluna çıxmış, bir-birinin ardınca Qazan. Hacı tərhan, Sibir xanlıqları kimi türk-müsəlman dövlətlərini işğal etdikdən sonra üzünü cənuba tərəf tutaraq Qafqazlar, Qara və Azov dənizləri istiqamətlərində yeni ərazilər ələ keçirməyə çoxsaylı həyasız cəhdlər göstərməyə başlamışdır. XVII əsrin ortalarında rusların bu hərəkətləri Azərbaycan Səfəvilər dövləti ilə onların arasında təxminən 10 illik hərbi əməliyyatlara gətirib çıxarmış, XVIII əsrin ilk rübünün sonunda isə (1722-1723-cü illərdə) I Pyotr Rusiyası Şimal müharibəsindəki (1700-1721) qələbə hesabına Fin körfəzi vasitəsilə Baltik dənizinə

çıxmaqla «Avropaya pəncərə açdıqdan» sonra öz hökmdarı «dəli Petro»nun mavi arzusunu reallaşdırmaq istiqamətində ilk real addımlarını atmışdır. Pyotr Alekseyeviçin «mavi arzusu» isə onun siyasi vəsiyyətnaməsində açıqdan-açığa deyildiyi kimi Rusiyanın sərhədlərini isti okeanlaradək uzatmaq idi. I Pyotr Niştatd uğurundan sonra da 1711-ci ildə Prut sahilində osmanlı sərkərdəsi Baltaçı oğlundan aldığı çox alçalıcı qulaqburmaları (həm dövlət başçısı və sərkərdə kimi, həm də kişi və ər kimi) unutmayaraq Qara dənizə soxulub osmanlılarla toqquşmağın nə qədər xatalı olduğunu unutmurdu. Lakin İsveçlə müharibədəki uğur onun qəlbində «mavi arzularını» yenidən oyatmışdı. I Pyotrun 1722-1723-cü ildə göstərdiyi cəhd Dərbənddən Astarayadək Xəzər sahillərinin, habelə mənəbindən Salyanadək Kürqırağı torpaqların qısa müddətə ruslar tərəfindən işğalı ilə nəticələnsə də 1732-1735-ci illərdə Azərbaycan xalqının görkəmli sərkərdəsi və siyasi xadimi Nadir xan Əfşar rusları buradan bir canlılıq məsciddən qovan kimi rədd elədi. Bu vaxtdan ta 1796-97-ci illərədək ruslar bir daha ciddi şəkildə torpaqlarımıza üzülmədilər.

«Qızılacaq» Zubovun bu kampaniyası da uğursuz olsa da XIX əsrin ilk illərindən artıq dünyanın ən iri imperiyalarından birinə çevrilmiş romanovlar Rusiyası I Pyotrun siyasi vəsiyyətlərində cızılmış planın reallaşdırılmasına başladı. Həmin planın ən əsas məğzi isə Qafqazlardan keçərək Asiya və Avropanı birləşdirən tranzit ticarət yolları üzərində nəzarəti ələ keçirmək, İran körfəzi və Aralıq dənizinə çıxmaqdan ibarət idi. Bu məqsədə çatmaq üçün ən qısa yol (həm hərbi, həm də digər mənələrdə) Qafqazlardan, o cümlədən də, ilk növbədə, Azərbaycandan keçirdi. Osmanlı və Qacar səltənətlərinin zəifliyi, Azərbaycan xanlıqları içərisində birlik yox sonsuz didişmələrin mövcudluğu, qüvvələrin qeyri-bərabərliyi, iri Avropa dövlətləri arasındakı ziddiyyətlər, müharibələr rusların bu təcavüzkar planlarının reallaşdırılmasını asanlaşdırırdı. Xüsusən də Fransa-İngiltərə qarşılıqlı Rusiya üçün çox əlverişli şərait yaradırdı.

Artıq 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstana yiyələndikdən sonra [2, s.16] rus qoşunları şimali-qərbdən Azərbaycan torpaqlarına: Borçalıya, Qazaxa, Şəmşəddilə və Pəmbəyə soxulmağa başlayırlar. 1803-cü ildə işğalçılar Car-Balakən və İlisu sultanlığını tutur [2, s.18-19], 1804-cü ildə isə hiyləgər, lovğa və şöhrətpərəst Sisianova (Pavel Dmitriyeviç Cicianaşviliyə, ruslaşmış gürcüyə) bir ay qəhrəmancasına müqavimət göstərmiş Cavad xan Ziyadoğlunun Gəncəsini qana qərq edirlər [1, s.580-587]. «Ayır buyur» (parçala hökm sür) siyasətini çox böyük hiyləgərlik və amansızlıqla həyata keçirən Sisianov çox böyük ustalıqla Azərbaycan xanlıqlarını bir-birinin ardınca «dönləməyə» başlayır: 1805-ci il mayın 14-də Qarabağ [6, s.705; 11, s.155-162], mayın 21-də Şəki [6, s.705], dekabrın 27-də Şirvan [2, s.24]. Əgər 1806-cı il fevralın 8-də Ulu tanrı Bakı hökmdarının qardaşı (əmisə – ?) oğlu ilə bağlı Rahimin əli ilə Sisianovu cəhənnəmə vasil etməsəydi [2, s.25] yəqin ki, bu işğallarda fasilə yaranmayacaqdı. Ancaq 1806-cı ilin fevralındakı Bakı uğursuzluğu da rusları ruhdan salmadı. Onlar çox tezliklə özlərinə gələrək 1806-cı ilin payızında Dərbənd, Quba və Bakını, 1809-cu ildə isə Lənkəran xanlığını işğal etdilər. Bütün Quzey Azərbaycanda rusların əli ancaq bir neçə dəfə tutmağa cəhd göstərdikləri İrəvan və habelə Naxçıvanda boşa çıxdı [2, s.25-37].

Buna baxmayaraq, çarizm 1804-1813-cü illər müharibəsini özü üçün çox əlverişli olan Gülüstən sülhü [7, 168-ci sənəd] ilə başa çatdırıb İrəvan və Naxçıvan çıxılmaqla bütün Quzey Azərbaycanı işğal edərək, Xəzəri ancaq öz hərbi donanması üçün mənqirləyə, Qacar səltənətinə özü üçün əlverişli gömrük şərtləri qəbul etdirər bildi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, XIX əsrin ilk sülhündə baş vermiş, tarixşünaslıqda rus-İran müharibəsi adlandırılmış bu savaqlar həm də və əslində daha çox rus-Azərbaycan müharibəsi idi. Belə ki, bu müharibədə romanovlar Rusiyası ilə 15 ilədək vuruşan ordunun sonuncu sırası əsgərindən baş komandan Abbas Mirzəyədək hamısı azərbaycanlılar idi, həmin ordu büsbütün Azərbaycanın hesabına təmin və təchiz olunurdu. Qacar hökmdarı Fətəli şahın Tehran sarayı isə hər işdə Abbas Mirzəyə kömək etməkdən daha çox mane olurdu.

Məsələyə qayıdaq: Rusiya Gülüstənla kifayətlənmək fikrində deyildi. O, çox tezliklə – 1826-cı ildə yeni müharibənin alovlanmasına nail oldu. 1826-cı ilin yay kampaniyası ruslar üçün çox ağır məğlubiyyətlərlə başlasa da Qacar komandanlığının taktiki və strateji səhləri ruslara

özlərinə gəlmək imkanı verdi. Şəmkir və Gəncə qələbələri təşəbbüsün tamamilə Rusiya tərəfinə keçməsinə şərtləndirdi. 1827-ci ildə irəvanlıların qəhrəmancasına müqavimətinə baxmayaraq qüvvələrin qeyri-bərabərliyi və erməni xəyanətləri öz sözünü dedi. 1827-ci ilin iyununda Naxçıvan, oktyabrın əvvəllərində İrəvan, az sonra Təbriz ruslar tərəfindən işğal olundu. 1828-ci il yanvarın sonu – fevralın əvvəllərində Urmiya və Ərdəbilin tutulması Tehranın yollarını Paskeviç-İrəvanskinin üzünə açdı. 1828-ci il fevralın 10 (22)-da Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində qacarlar və romanovlar səltənətləri arasında birincilər üçün çox ağır olan müqavilə imzalandı [12, s.314-324] 16 maddəlik bu sənəd bir xalqın 2 yerə parçalanmasını başa çatdırdı. Azərbaycan dövlətçiliyi rusların əli ilə məhv edildi. Məhsus 15-ci maddəyə [1, s.623] əsasən Qacar torpaqlarındakı on minlərlə erməni ailəsi Quzey Azərbaycan torpaqlarına, ilk növbədə də İrəvan, Naxçıvan və Qarabağa köçürüldü. Bugünkü Qarabağ problemimizin bünövrəsi bax beləcə rusların əli ilə qayırdı.

Ermənilərin kütləvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi məhz bundan sonra başlamışdır. Çar Rusiyası bu torpaqlarda özünə xristian dayağı yaratmaq, Osmanlı və Qacar səltənətləri ilə yeni sərhədlər boyunca xristianlardan ibarət sanitar kordonu qurmaq, əlaltıları olmuş erməniləri Osmanlı və Qacar hökumətlərinin haqlı cəzalarından qurtarmaq üçün 1828-ci il Türkmənçay və 1829-cu il Ədirnə müqavilələrinə ermənilərin Qacar və Osmanlı torpaqlarından Rusiyanın yeni ələ keçirdiyi müstəmləkələrə – Quzey Azərbaycana sərbəst surətdə köçürülməsi barəsində xüsusi maddələr saldırmışdır. Qısa müddətdə Osmanlı və Qacar ərazilərində 120 mindən çox erməni ailəsi Quzey Azərbaycana, ilk növbədə də, – bir daha təkrar edirik, – İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ torpaqlarımıza köçürüldü. Beləliklə, rusların əli ilə bu günümüzün ən ağır probleminin – Qarabağ probleminin bünövrəsi qoyuldu. Romanovlar Rusiyası 1828-ci il martın 21-də Azərbaycan türklərinin əzəli torpaqlarında – keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazilərində Erməni vilayəti adlandırdığı qısaömürlü bir süni qurum yaratdı. Azərbaycan torpaqlarına kütləvi erməni köçləri XIX əsrin ortaları və ikinci yarısı, XX yüzilliyin əvvəllərindəki rus-osmanlı müharibələri dövründə də davam etmişdir. XX yüzilliyin əvvəllərində tanınmış rus qafqazşünaslarından olan Şavrov yazırdı ki, hal-hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1,3 mln. nəfər erməninin 1,1 mln. nəfərini buraya biz köçürmüşük.

Kütləvi köçürmələrə baxmayaraq, 1850-ci illərdə İrəvan şəhərindəki 12000 nəfərlik əhalinin 7000 nəfərini azərbaycanlılar təşkil [8, s.441] edirdilər. 1886-cı ildə İrəvan quberniyasında 250 min nəfərdən çox [14, s.416-417], 1897-ci ildə 313 min nəfərdən çox [9, s.46-47], 1907-ci ildə 350 min nəfərədək [10, s.156-157], 1914-cü ildə isə 400 min nəfərədək azərbaycanlı yaşamaqda idi.

I cahan savaşının sonuna yaxın çökmüş Rusiya İmperiyasının xarabalıqları üzərində uzun müddət rus müstəmləkə əsarəti altında yaşamış xalqlar öz dövlətçiliklərini bərpa etməyə başladıda ermənilər də gəlmə olduqları Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini – İrəvan adlandırılan qərb torpaqlarımızı qamarlayaraq burada özlərinə dövlət qurmuşdular. Siyasi proseslərin son dərəcə sürətli və ziddiyyətli bir şəkildə gətirdiyi dövrdə, müxtəlif basqılar şəraitində cəmiyyəti ikicə günlük ömrü olan Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurası 1918-ci il mayın 29-da, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm İlham Əliyev cənablarının çox haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, yumşaq deyilsə çox ciddi səhvə yol verərək İrəvan şəhərinin paytaxt kimi Ararat Respublikasına güzəştə gedilməsi barəsində qərar çıxarmışdır.

Hesab edirik ki, həmin qərar heç bir vəchlə legitim qərar sayıla bilməz. Əvvəla, həmin iclasda Müvəqqəti Milli Şuranın 44 üzvündən cəmiyyəti 28-i iştirak etmiş, bunlardan isə həmin qərarın lehinə cəmiyyəti 16 nəfər səs vermişdir. Fikrimizcə, 16 nəfərin rəyi ilə, heç bir referendum, rəy sorğusu aparılmadan, şuranın növbəti iclasında İrəvan nümayəndələrinin kəskin etirazlarına baxmayaraq heç bir müzakirə açılmadan, millətin nəinki İrəvan kimi böyük bir siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzini, heç bir qarışqı yararsız torpağın belə heç kəsə vermək olmaz. Torpaqlardan pay verilməz. Belə tarixi səhvlərin, rus himayədarlığının, erməni təcavüzkarlıqlarına beynəlxalq aləmin gözyummalığının nəticəsidir ki, 1918-ci ildə cəmiyyəti 9,9 min km² sahəsi olan Ermənistan Respublikası öz ərazisini

təxminən 3 dəfə (yenə də Azərbaycanın torpaqlarını qəsb etmək hesabına) «genişləndirmiş», ötən əsrin 80-ci illərinin sonundan isə yeni müharibəyə başlayaraq daha 17 % torpağımızı – aranlı-dağlı Qarabağımızın böyük bir hissəsini qəsb etmişdir. Fikrimizcə, təcavüzə son qoymağın, gözüdoymaz təcavüzkarın dayandırılmasının, ona layiq olduğu qiymətin və «haqqın» verilməsinin, özü də hamı tərəfindən – bilavasitə qonşular, bölgə dövlətləri, Avropa və bütün dünyada fəaliyyət göstərən beynəlxalq qurumlar tərəflər tərəfindən verilməsinin vaxtı çoxdan çatmışdır. Bütün dünya dövlətləri, beynəlxalq qurumlar, hər cür ikili standartlardan əl çəkməli, təcavüzkarı yerində oturtmalı, torpaqlarımızın istənilən yolla qaytarmaqda, tarixi haqqımızı bərpa etməkdə bizim xalqımıza və dövlətimizə yardımçı olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. / S.Əliyarlının red. –Bakı: Azərbaycan – 1996, 870 s.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. –Bakı, –c.4, –2000, –504 s.
3. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. –Bakı, c. 5, –2001, –696 s.
4. Boran, Ə. Xocalı soyqırımı: Səbəbləri, həyata keçirilmə üsulları və nəticələri / Ə. Boran. –Bakı, –2008, –s.18-20
5. Tarixi adlara qarşı soyqırımı. –Bakı, –2006.
6. Акты, собранные Кавказскою Археологическою Комиссиею, ч. II. –Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, –1868.–1238 с.
7. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского Министерства Иностранных дел. – М.,– 1970.
8. Кавказский Календарь на 1852 г. – Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского –1851, –718 с.
9. Кавказский календарь на 1897 г. – Тифлис: Тип. Главного Управления Кавказского Наместника , –1896, –584 с.
10. Кавказский календарь на 1907 г. – Тифлис: Тип. Главного Управления Кавказского Наместника, –1906, –355 с.
11. Кюрекчайский договор-200. – Баку, –2005.
12. Под стягом России: Сборник архивных документов/ Сост., примеч. А. А. Сазонова, Г. Н. Герасимовой, О. А. Глушковой, С. Н. Кистерева. –М.: Русская книга, 1992, –432 с.
13. Полное собрание законов Российской империи собрание второе, [129 томах] т. XXIV, отд. 1, 1849. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1850. 699 с.
14. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из поселенных списков 1826 г. – т. , 1893.

РЕЗЮМЕ

СУТЬ И ПОСЛЕДСТВИЯ ТУРКМЕНЧАЙСКОГО ДОГОВОРА

Гасанов Г.Н.

Ключевые слова: *Туркменчай, Каджары, Россия, оккупация, переселение, контрибуция*

В настоящей работе автор, на основе достоверных источников и материалов, доказывает, что Туркменчайский договор стал закономерным итогом колониальной внешней политики романовской России в начале XIX столетия на Южном Кавказе. Этим договорам завершилась оккупация североазербайджанских земель Россией. Именно после заключения Туркменчайского договора десятки тысяч армян были переселены из Каджарской империи на исконно азербайджанские земли – в Иреван, Нахчыван, Карабаг и др.

Этот договор заложил основы существующей ныне на исторических азербайджанских землях, – на территории бывшего Иреванского ханства Республики Армения, которая, продолжая опираться

на поддержку России, проводят агрессивную политику по отношению к Азербайджанской Республике.

SUMMARY
THE ESSENCE AND CONSEQUENCES OF THE TURKMENCHAY TREATY
Hasanov H.N.

Key words: *Turkmenchay, Qajars, Russia, occupation, resettlement, indemnity*

In the work on the basis of reliable sources 8 materials the author proves that Turkmenchay treaty became appropriate result of the colonial foreign policy of the Romans Russia at the beginning of IX century in the South Caucasus.

This treaty competed the decupation of North-Azeri lands by Russia. Due to terms of the treaty tens of thousands of the Armenian were settled from Kadjar Empire to genuine Azeri lands Irevan, Naxchivan, Garabagh.

This treaty put the basis to present Armenian Republic, which is on the lands of former Irevan Khanate 8 which weeps on having support from Russia leading predator policy towards. The Republic of Azerbaijan invading 20% of its territory.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	31.03.2023
	Son variant	05.05.2023

UOT 94.

DOI 10.54758/16801245_2023_19_2_48

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ QARABAĞIN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAF STRATEGİYASI (XX əsrin 60-cı illərin sonu və 80-ci illərin əvvəlləri)

MƏMMƏDOV NAZİM RƏHBƏR oğlu

A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı, Azərbaycan, t.e.d., dosent

memmedov_n@yahoo.com

Açar sözlər: Azərbaycan, Ümummilli lider Heydər Əliyev, Qarabağ, şəhər, siyasi sabitlik, bölgə, inkişaf, strategiya.

Giriş: XX əsrin 60-cı illərinin sonu və 80-ci illərin əvvəllərində əsas sosial-iqtisadi göstəricilərə görə Qarabağ bölgəsi az vaxt içərisində, inkişafın başlıca keyfiyyət ölçülərinə görə, respublikada nəinki ön sıralara, hətta bir çox sahələrdə birinci yerə yüksəldi. Bütün bunlarla yanaşı, bəhs olunan illərdə Qarabağ mədəniyyətinin inkişafında da mühüm dövr oldu. Heydər Əliyevin məqsədyönlü siyasəti sahəsində bölgədə təhsil, elm, mətbuat, ədəbiyyat və incəsənətin tərəqqisi üçün əlverişli imkanlar açıldı. Tarix həmişə qurub yaradanları yaşadır. Heydər Əliyev öz xalqını zamanın sınaqlarından uğurla çıxarmış və onu müstəqilliyə qovuşduran qüdrətli şəxsiyyətdir. Azərbaycan xalqı yeni minilliyə Heydər Əliyevin zəkasının işığında qədəm qoymuş və bugünkü davamlı inkişaf onun həyat amalının bəhrəsidir. O, hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycanın müasir tarixinin dönüş mərhələsinin təməli qoyuldu. Heydər Əliyev mövcud vəziyyəti təhlil etdi, nöqsanları aradan qaldırmaq üçün yolları göstərdi. Heydər Əliyev İdarəçiliyi möhkəmləndirdi və korrupsiyaya qarşı ciddi mübarizəyə başladı. Heydər Əliyev böyük uzaqgörənliklə bütün dövlət hakimiyyəti orqanlarının işini tərəqqi və milli oyanışa yönəltdi. Azərbaycanın inkişafı üçün Moskvadan vəsait ayrılmasına nail oldu. Respublikada milli kadr potensialını möhkəmləndirdi. Milli-hərbi kadrların hazırlanmasına böyük qayğı göstərdi.

Regionların inkişafı Heydər Əliyev strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Xüsusi olaraq Qarabağ və əsasən də onun dağlıq hissəsi ümummilli liderimizin daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Heydər Əliyev, ilk növbədə bölgədə kadr siyasətini reallaşdırdı. Belə ki, 1973-cü ildə Vilayət Partiya Komitəsinə, Bakı şəhəri Rayon İcra Hakimiyyətində (Kirov Rayon katibi) işləyən Boris Geverkovu təyin etdi. Erməni ekstremizmini pislədiyindən 1988-ci ildə onu bu vəzifədən uzaqlaşdırdılar. Eyni zamanda, DQMV-nin DTK-nın sədri vəzifəsinə vaxtilə Azərbaycan DTR-də onunla birlikdə işləyən Bıstrovu təyin etdi.

Vilayətdə Komsomol Təşkilat katibləri, Həmkarlar təşkilatları, Daxili İşlər Orqanlarının məsuliyyətli şəxsləri, Rayon komitə katibləri, müavinləri və digər vəzifəli şəxslər Heydər Əliyev tərəfindən dəyişdirildi. Ən azından həmin vəzifədə olanların müavinləri milliyyətə azərbaycanlı şəxslər təyin edildilər.

Bütün bunlarla yanaşı, Heydər Əliyev Moskva qarşısında aşağıdakı önəmli məsələləri qaldırdı: nəyə görə Vilayət Prokurorunu Moskva təyin edir? Əgər DQMV Azərbaycanın ərazisidirsə prokuroru da biz təyin etməliyik. Hətta Azərbaycanın ərazisi olmasına baxmayaraq DQMV-də yaşayan əhalini Xalq Deputatları Sovetində təmsil edənlərin içərisində azərbaycanlılar cüzi bir hissəni (2-3 nəfər) təşkil edirdi. Həmin deputatlar isə fəhlələr içərisindən seçilir, söz demək savadına malik olurlar. Bu problemi həll etmək günün vacib məsələsidir; Eyni zamanda, DQMV-nə ayrılan vəsait Vilayət deputatları tərəfindən istiqamətləndirmək hüququna malik olmaları

azərbaycanlıların yaşadıkları ərazilərə ögey münasibətə gətirib çıxarmışdır. Odur ki, Heydər Əliyev DQMV haqqında “Əsasnamənin” müəyyən bəndlərinin dəyişdirilməsini tələb etmişdir.

Bütün bu və ya digər məsələlər Mərkəzin mənafeyinə uyğun olduğundan qaldırılan problemlər diqqətdən kənar qaldı və ya baxılmadı. Bütün bunlara baxmayaraq, Heydər Əliyevin məqsədyönlü siyasi fəaliyyəti nəticəsində Qarabağda milli özünüdərk prosesi xeyli genişləndi.

Bəhs olunan dövrdə dövlətimizin dərin qayğısının nəticəsi olaraq Dağlıq Qarabağda əhalinin təminatı həmişə Azərbaycan SSR üzrə orta göstəricilərdən yüksək olmuşdu... 1979-cu ildə Ağdamdan bölgəyə dəmir yolu çəkildi.[2,v.7] 1977 və 1979-cu illərdə Dağlıq Qarabağ məsələsi növbəti dəfə qaldırılrsa da qarşısı Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qətiyyətlə alınmışdı.[4,v.6] Vətənin hər bir qarış torpağını müqəddəs bilib, öz həyatından uca tutan Vətənpərvər lider Heydər Əliyev hakimiyyətdə olduğu XX əsrin 60-cı illərinin sonu və 80-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğurunda erməni separatizminə qarşı cəsarətlə mübarizə aparmış və onu məharətlə qorumuşdur. Moskvada məsul vəzifədə işləyərkən belə dahi şəxsiyyət bu məsul missiyanı uğurla davam etdirmişdir.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Kəlbəcərə Murov yolu çəkildi [3,v.16] və rayonun iqtisadiyyatı xeyli dirçəldi, mərkəzin, erməni millətçilərinin niyyətləri alt-üst edildi.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, keçmiş ittifaq miqyasında öz ana dilindən dövlət dili səviyyəsində istifadə edilməsi hüquqı 15 dövlətin içərisində yalnız 3 dövlətə aid olunmuşdur ki, bunlardan biri də Azərbaycan dövləti idi. Sözsüz ki, bu, Heydər Əliyevin dərin zəkasının, vətəninə, xalqına ürəkdən bağlılığının və vətənpərvərliyinin nəticəsində əldə edilmişdir.

Sənaye: 80-ci illərin əvvəlləri Azərbaycan iqtisadiyyatı, xüsusən də Qarabağ iqtisadiyyatı əvvəlki illərlə müqayisədə ən əlamətdar və böyük yüksəliş dövrü kimi tarixə düşmüşdür. Həmin dövr Heydər Əliyevin fədakar və böyük vətənpərvər yaradıcı fəaliyyəti nəticəsində Qarabağın sosial-iqtisadi tərəqqisində əsl dönüş mərhələsi oldu.

Apardığımız təhlillər göstərir ki, XX əsrin 60-cı illərinin sonu və 80-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan hökuməti Qarabağda sənayenin inkişafına 989 milyon manat vəsait ayrıldı ki, bu axıncı 15 ildə ayrılan vəsaitdən 3 dəfə çox olmuşdur.[1,v.1] Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə bölgədə kombinləşdirmə metodu tətbiq olundu, sənaye müəssisələri xammal olan yerdə inşa edildi. Onu da qeyd edək ki, Qarabağ ərazisi zəngin təbii sərvətlərə malik olduğundan Qarabağ Sənayesi bütövlükdə yerli xammala əsaslanırdı. XX əsrin 70-ci illərində Qarabağda 30 sənaye müəssisəsi yaradıldı ki, bunun 15-i DQMV-nin payına düşmüşdü.[5,v.7] XX əsrin 60-cı illərinin sonu və 80-ci illərin əvvəlləri Qarabağda inşa edilən ittifaq əhəmiyyətli sənaye müəssisələri bunlar idi:

– Xankəndində ayaqqabı fabriki, tikinti materialları zavodu, Xankəndi İpək Kombinatı, mebel fabriki, quru süd zavodu, lumizent lampası zavodu, şərab zavodu;

– Bərdədə yerli sənaye müəssisəsi;

– Beyləqanda şərab zavodu;

– Qubadlıda asfalt-beton zavodu, inkubator fabriki, daş karxanası, süd-yağ məhsulları istehsalı zavodları;

– Kəlbəcərdə məişət xidməti kombinatı, pendir zavodu, mineral su istehsalı zavodu, civə sənayesi;

– Zəngilanda şərab zavodu;

– Laçında süd, yağ-pendir, asfalt-beton zavodları, xalçaçılıq, çörəkbişirmə zavodları;

– Füzulidə pambıqtəmizləmə, dəmir-beton, yağ-pendir, üzüm emalı, toxuculu müəssisələri;

– Ağdamda dəzgah zavodu, yağ-pendir zavodu, şərab zavodu;

– Əsgəranda pivə zavodu;

– Şuşada musiqi alətləri, xalçaçılıq fabrikləri.[12, c.72]

Ümumilikdə, bəhs olunan dövrdə Qarabağda 35 növ məhsul dövlət keyfiyyət sertifikatı ilə buraxılırdı və bu məhsullar dünyanın 26 dövlətinə ixrac olunurdu. 1970-ci illə müqayisədə 1982-ci

ildə Qarabağda sənaye məhsullarının istehsalında artımı aşağıdakı cədvəldən də aydın izləmək olar:[7,v.13]

Cədvəl 1.

Qarabağda sənaye məhsullarının istehsalı

№	Məhsulun adı	1970	1982
1	Ayaqqabı	8,4 min cüt	4 milyon 514 min cüt
2	İpək parça	9773 min kvadrat metr	16864 min kvadrat metr
3	Şərab	539 min dekalitr	1211 min dekalitr
4	Konyak	11,4 min dekalitr	53,8 dekalitr
5	Pivə	171 min dekalitr	205 min dekalitr
6	Mebel	1 milyon 891 ədəd	4 milyon 657 ədəd
7	Pambıq lifi	150 min ton	251 min ton
8	Xalça-palaz	2012 min m ²	4045 min m ²
9	Xalça	2 min m ²	4 min m ²
10	Elektrik istehsalı	690 min kilovat	1150 min kilovat

Bütün bunlarla yanaşı, bəhs olunan illərdə Qarabağda yağ, pendir, süd və süd məhsulları, konservlər, bitki yağları, un və un məmulatları istehsalı 3 dəfə artmışdır. Apardığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, Azərbaycanda istehsal olunan şərabın 35%-i, yağın 25%-i, ayaqqabının 11%-i, mineral suyun 12%-i, yunun 19%-i, divar daşının 11%-i, ipəyin 14%-i – ümumilikdə sənaye məhsullarının orta hesabla 20%-i Qarabağ sənayesinin payına düşmüşdür.[9,v.5] Təəssüflər olsun ki, xalqımız erməni işğalından sonrakı 30 il müddətində ona məxsus olan bu potensialdan məhrum olmuşdur.

Kənd təsərrüfatı: 1981-1982-ci illərdə istifadəyə verilən əsas fondların həcmi 15 ili əhatə edən 1956-1969-cu illərə nisbətən 20 faiz çox olmuşdu. 1969-cu ilə nisbətən 1982-ci ildə Qarabağda dövlət tikinti quraşdırma trestlərinin sayı 2 dəfə artdı.[8,v.10]

XX əsrin 60-cı illərinin sonu və 80-ci illərin əvvəllərində Qarabağda kənd təsərrüfatının inkişafı üçün 342 milyon manat vəsait ayrılmışdı. Bununla da, kənd təsərrüfatının maddi bazası artırıldı, kadrlarla təmin edildi. Texniki təminat, gübrələr, ziyanvericilərə qarşı mübarizə genişləndirildi. Suvarma sistemi üçün Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1976-cı ildə Sərsəng SES tikilib istifadəyə verildi və Qarabağı su ilə təmin etdi. Təmərküzləşmə və ixtisaslaşma tətbiq edildi. Nəticədə, 1970-ci illə müqayisədə 1982-ci ildə Qarabağda taxıl 180 min tondan 420 min tona, pambıq 90 min tondan 225 min tona, tütün 5 min tondan 15 min tona, kartof 30 min tondan 45 min tona, tərəvəz 90 min tondan 180 min tona, meyvə 321 min tondan 371 min tona, üzüm 60 min tondan 450 min tona, ət 21 min tondan 33 min tona, süd 51 min tondan 93 min tona, yumurta 1432 milyon ədəddən 1815 milyon ədədə, barama 249 tondan 438 tona çatmışdı.[7,v.13]

Ümumrespublika üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarında Qarabağ kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi: üzümün 38%, taxılın 14%, tütün 12%, ətin 15%, südün 17%, yunun 19%, baramanın 17% və sair təşkil etmişdir. Kənd təsərrüfatında çalışanların əmək haqqı 180 manatdan 234 manata yüksəldi.[11,v.70]

Sosial inkişaf: 1970-ci illərdə Qarabağın iqtisadi inkişafı əhalinin rifah və məişətinə də güclü təsir göstərmişdir. Əmək haqqı 2,5 dəfə artıb 60 manatdan 153 manata (DQMV-də isə 78 manatdan 280 manata) yüksəldi. 1974-cü ildən 8 yaşa qədər uşaqlara 12 manat müavinət verilməyə başlandı. Ümumilikdə, 1982-ci ildə Qarabağda sosial iqtisadi-mədəni inkişafı aşağıdakı cədvəldən aydın görmək olar: [6, v.14]

Qarabağda 1982-ci ildə sosial iqtisadi-mədəni inkişaf

№	Sosial yönünün adı	Azərbaycan Respublikası üzrə	Naxçıvan MR üzrə	Qarabağ üzrə	DQMV-də
1	Şəxsi təsərrüfatlardan əldə olunan gəlir (Ümumi gəlirə nisbətdə)	45%	45%	46%	46%
2	Adambaşına düşən məhsul	140%	150%	195%	250%
3	Mal dövriyyəsi həcmi	240%	250%	255%	279%
4	Məişət xidməti həcmi	540%	545%	548%	550%
5	Əmanətlərin artımı	28%	29%	30%	35%
6	Adambaşına düşən ticarət dairəsinin həcmi	617 man	420 man	619 man	642 man
7	10 min nəfərə düşən pərakəndə ticarət müəssisələrinin sayı	28	24	30	42
8	10 min nəfərə düşən ticarət sahəsi	1127 km ²	1319 km ²	1435 km ²	1743 km ²
9	10 min nəfərə düşən emalatxanaların sayı	16	21	23	95
10	Hər bir sakinə düşən mənzil	10 m ²	9,5 m ²	12,3 m ²	15 m ²
11	Avtomobil parkları artımı	1,7 dəfə	2 dəfə	2,1 dəfə	3 dəfə
12	Hər 1000 sakinə düşən avtomobil	18	17	22	27
13	Rabitə məhsulu həcmi (hər bir sakinə)	21 man	22 man	25 man	30 man
14	Mənzillərin telefonla təminatı	31%	30%	35%	43%
15	10 min nəfərə düşən çarpayılar	98 ədəd	95 ədəd	101 ədəd	110 ədəd
16	10 min nəfərə orta tibb işçiləri	94	80	110	126
17	10 min nəfərə Ali təhsilli tibb işçiləri	27	26	28	29
18	10 min nəfərə düşən kitabxanaların sayı	6	7	9,5	13
19	10 min nəfərə düşən klubların sayı	5	6	10	15
20	10 min nəfərə düşən kinoqurğuların sayı	3	5	6	11

Nəticə: Bu gün tariximizin şərəfli və böyük bir hissəsi olan Heydər Əliyevin alternativini olmayan konsepsiyası yaşayır və qalib gəlir. Onun ən böyük arzularından biri Müqəddəs Yurdumuz olan Qarabağın düşmən əsarətindən azad edilməsi idi. Qarabağda qazanılan 44 günlük qələbə və uğurlu quruculuq-bərpa işləri Ulu Öndər Heydər Əliyevin strategiyasının reallaşmasına əyani sübutdur.

ƏDƏBİYYAT

1. ARDA: f.1114, s.15, i.1, v.10.
2. ARDA: f.13, s.14, i.129, v.7.
3. ARDA: f.271, s.16, i.1, v.16.
4. ARDA: f.349, s.44, i.68, v.6.
5. ARDA: f.441, s.30, i.7, v.7.
6. ARPIİSSA: f.1, s.121, i.30, v.14.
7. ARPIİSSA: f.1, s.412, i.43, v.13.
8. ARPIİSSA: f.1, s.412, i.43, v.4-10.
9. ARPIİSSA: f.1, s.412, i.43, v.5.

10. ARPIİSSA: f.1, s.412, i.43, v.5.
11. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Arxivi (ARKTNA): Kollegiyanın 1985-ci il materialları, v.70.
12. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1985 году. –Баку: Элм, –1986, –с.72, 61, 150.

РЕЗЮМЕ

Г.А.АЛИЕВ И СТРАТЕГИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КАРАБАХСКОГО РЕГИОНА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (конец 60-х и начало 80-х годов XX века)

Мамедов Н.Р.

Ключевые слова: *Азербайджан, общенациональный лидер, Гейдар Алиев, Карабах, город, политическая стабильность, регион, развитие, стратегия*

В конце 60-х и начале 80-х годов XX века экономика Карабахского региона Азербайджанской ССР переживала особый, качественно новый, высший этап в своем развитии. По основным социально-экономическим показателям, по главным критериям развития Карабахский регион в течение короткого времени вышел не только на передовые позиции, но даже в некоторых отраслях экономики занял первое место в республике. В результате интенсивного, полного использования производственных возможностей, природных богатств, благоприятных природно-климатических условий этот регион достиг невиданного до тех пор уровня экономического развития. В конце 60-х и начале 80-х годов XX века Карабахский регион республики вступил в качественно новый, переломный этап своего культурного развития. Благодаря целенаправленной политике Гейдара Алиева в этом регионе страны появились благоприятные условия для развития образования, науки, печати, литературы и различных видов искусства.

SUMMARY

G.A.ALIYEV AND THE STRATEGY OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE KARABAKH REGION OF AZERBAIJAN REPUBLIC (the end of the 60s and the beginning of the 80s of the XX century)

Mammadov N.R.

Keywords: *Azerbaijan, national leader Heydar Aliyev, Garabagh, city, political stability, region, development, the strategy.*

Thus, the end of the 60s and the beginning of the 80s of the XX century the economy of Garabagh region of Azerbaijan SSR experienced a special, qualitatively new, higher stage in its development. According to the main socio-economic indicators, the main development criteria, in a brief space of time the Garabagh region stood not only in the forefront, but even in some sectors of the economy it took the first place in the republic. As a result of intensive, full use of productive opportunities, natural resources, favorable natural and climatic conditions the region reached an unprecedented level of economic development. The end of the 60s and the beginning of the 80s of the XX century the Garabagh region of the republic entered a qualitatively new, period of change of its cultural development. Owing to the purposeful policy of Heydar Aliyev, favorable condition was created for the development of education, science, the press, literature and various arts in this region of the country.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	22.02.2023
	Son variant	04.05.2023

UOT 355.

DOI 10.54758/16801245_2023_19_2_53

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV VƏ ORDU QURUCULUĞU

¹ƏHMƏDOV BİLAL ƏZİZ oğlu

²MƏMMƏDOV İLHAM YUSİF oğlu

³ƏLİYEV POLAD ŞÖVKƏT oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, 1,2,3-baş müəllim

ilhammammedovcaavid@gmail.com

Açar sözlər: Silahlı Qüvvələr, ordu quruculuğu, hərbi təhsil, sənaye kompleksi, maddi-texniki baza, hərbi əməkdaşlıq, ölkədaxili islahatlar.

Dövrümüzün tədqiqatçıları hesab edirlər ki, hər bir dövlətin hərbi-siyasi vəziyyəti, siyasi təhlükəsizliyinin möhkəm və dayanıqlı olması onun müdafiə qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur. Bir dövlətin müstəqil yaşaması və davamlı inkişafı üçün hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsi əsas şərtidir.

Ermənistan ordusu tərəfindən ərazi bütövlüyümüzün pozulması, torpaqlarımızın işğal edilməsi, bir milyondan çox dinc vətəndaşlarımızın yurd-yuvalarından qovularaq qaçqın olması ölkədə təhlükəsizlik məsələsi ilə bağlı təcili tədbirlər görülməsi tələbini irəli sürürdü. Bu tədbirlər icərisində ordu quruculuğu işləri başlıca vəzifələrdən hesab edilirdi [5, s.72-73].

1991-1993-cü illər ərzində orduda quruculuq işlərinin aparılmasına baxmayaraq, çətinliklər hələ də var idi. Ölkə iqtisadiyyatının tənəzülə uğraması, qeyri-sabit ictimai-siyasi vəziyyətin davam etməsi, xarici siyasətdə yol verilən səhvlər, savadsız, səriştəsiz peşəkar kadr olmayan şəxslərin yüksək vəzifələrə təyinatı, yaradılmış könüllü özünümüdafiə dəstələrinin ərazi bütövlüyümüzün qorunmasında deyil, hansısa siyasi məqsədlə istifadə edilməsi erməni ordusu tərəfindən torpaqlarımızın işğalına şərait yaradırdı. Ümummillə lider Heydər Əliyev bununla bağlı sonralar qeyd edirdi ki, “.....İlk illərdə həm kadr çatışmazlığı, həm təcrübənin, həm də Azərbaycanda daxili ictimai-siyasi sabitliyin olmaması, ayrı-ayrı silahlı dəstələrin çəkişməsi, hakimiyyət mübarizəsi - bunlar hamısı bu işlərin lazımı səviyyədə təşkilinə maneçilik törədibdir. Bəzən də görüləsi işləri pozubdur, dağıdıbdır” [3, s.230].

Tarixin çətin sınağı qarşısında çarəsiz qalan Azərbaycan xalqı bu sınaqdan alnıaçıq çıxma bilməsi üçün müdrik qərar qəbul etməli idi. Dünya şöhrətli siyasi xadim Heydər Əliyevin 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışı ordu quruculuğunda əsaslı dəyişikliklərin başlanğıcı oldu.

Heydər Əliyev Ali Baş komandan kimi digər sahələrlə bərabər ordu quruculuğunda da dirçəlişə nail oldu. Ordu quruculuğu iki istiqamətdə aparıldı. Birincisi ordu quruculuğu sahəsində ölkə daxili islahatlar, ikincisi beynəlxalq hərbi əməkdaşlıq sahəsində aparılan işlər. Əsas məqsəd isə ölkəmizin ərazi bütövlüyünü qoruya biləcək müasir ordunun yaradılması idi. Orduda həyata keçirilən quruculuq işləri, struktur dəyişiklikləri, hərbi hissələrin vahid komandanlıq altında idarə edilməsi orduda aparılan işlərin əsas istiqamətlərini təşkil edirdi [4, s.47].

Qısa müddətdə ordudakı özbaşnalığın, kütləvi şəkildə fərariliyin qarşısı alındı, səfərbərlik tədbirləri keçirilərək hərbi dəstələr yaradıldı və cəbhə xətlərinə göndərildi. Ordu artıq vahid komandanlıq altında dövlətin nəzarətinə keçmişdir. Belə ki, 1993-cü ilin axırlarında Pereküşkül qəsəbəsində 16,7 min nəfərlik 40 ehtiyat tabor yaradıldı [6, s.241].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin göstərişi ilə müdafiə sahələri ilə bağlı qanunlar qəbul edilmiş, qanunvericilik bazası təkmilləşdirilmişdi. Bunlar “Müdafiə haqqında” 26 noyabr 1993-cü il, “Hərbi vəziyyət haqqında” 06 yanvar 1994-cü il, “Sərhəd qoşunları haqqında” 06 yanvar 1994-cü il, “Daxili qoşunların statusu haqqında” 08 fevral 1994-cü il Qanunları idi.

Cəbhə bölgəsində hərbi əməliyyatların davam etməsinə baxmayaraq, qarşıya qoyulan strateji məqsədlərin reallaşmasının qeyri-mümkünlüyünü nəzərə alan Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağ münaqişəsi istiqamətində ən mühüm addımlardan biri hesab olunan atəşkəsin əldə olunmasına nail oldu. 1993-cü ilin sonu və 1994-cü ilin əvvəllərində ATƏT-in digər vasitəçilərinin səyləri ilə aparılan danışıqları nəticəsində 1994-cü ilin may ayında Azərbaycanla Ermənistan arasında atəşkəs elan olundu. Ordu quruculuğunun əsasını təşkil edən peşəkar kadr hazırlığı, eləcə də hərbi təhsilin inkişafı ilə bağlı proseslər dövlətin qarşısında duran vacib məsələlərdən idi. H. Əliyevin birinci dəfə hakimiyyətdə olduğu dövrdə yaradılmış indiki C.Naxçıvanski adına hərbi lisey Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra digər Ali Hərbi təhsil müəssisələrinin yaradılmasının əsasını təşkil etdi. 1998-ci ildə Ali Hərbi Təyyarəçilik məktəbi, C.Naxçıvanski adına liseyin Naxçıvan filialı, 1999-cu ildə Silahlı Qüvvələr Hərbi Akademiyası yaradıldı. Bu təhsil ocaqlarının yaradılması peşəkar kadrlarla təmini məsələsinin həllinə istiqamətlənmiş tədbirlərdən idi. Bu Ali hərbi təhsil müəssisələrinin yaradılması ilə yanaşı hərbiçilərimiz bir sıra vacib ixtisaslar üzrə təhsil almaq üçün Türkiyəyə və başqa xarici ölkələrə göndərildilər.

Azərbaycan–Türkiyə hərbi əməkdaşlığının ordu quruculuğu sahəsində nailiyyətlərin əldə olunmasında xüsusi rolunun qeyd olunması ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev demişdir: *“Türkiyənin hərbi məktəblərində Azərbaycan gənclərinin təhsil alması bizim üçün, ordumuzun qurulması üçün çox lazımdır, çünki Türkiyə hərbi məktəblərinin çox böyük imkanları var və biz bundan istifadə edərək hərbi kadrlar hazırlayacağıq”* [3, s.408-409].

Qısa müddət ərzində Azərbaycan–Türkiyə arasındakı hərbi əməkdaşlıq öz bəhrəsini verdi. Azərbaycan Silahlı Qüvvələri üçün kadr hazırlayan Ali Hərbi məktəbin yaradılmasında Türkiyə Respublikasının rolunu qeyd edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 2001-ci il avqustun 26-da məktəbin ilk buraxılışında demişdir: *“Böyük məmuniyyət hissi ilə qeyd etmək istiyirəm ki, Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycan arasında yaranmış əməkdaşlıq bizim bu işdə nailiyyətlərimizin əsasını təşkil edir. Çünki keçmiş zamanlarda bizim zabitlərin aldığı hərbi təhsil indi müstəqil Azərbaycan həyatı üçün, müasir dövr üçün heç də yetərli deyildir. Ən əsası da yüksək səviyyəli hərbi biliyə malik müəllim heyəti yaratmaq lazımdı. Bunların hamısının həyata keçirilməsində Türkiyə Cümhuriyyətinin Silahlı Qüvvələri Azərbaycana yardım etmişdir...”* [1].

Silahlı Qüvvələrdə tələb olunan ixtisaslar üzrə kadr hazırlığı və elmi işlərin aparılmasını təmin edən təlim və tədris mərkəzinin yaradılması bu əməkdaşlığın nəticəsidir. 2000-ci ildə Azərbaycan və Türkiyə Silahlı Qüvvələri arasında imzalanan protokola uyğun olaraq NATO təlim sisteminin orduda tətbiqi ilə bağlı olaraq 26 mart 2001-ci ildə SQ TTM fəaliyyətə başlamışdır.

Ordu quruculuğu sahəsində maddi-texniki bazanın gücləndirilməsi qarşıda duran həll edilməsi vacib olan məsələlərdən idi. Hərbi potensialın gücləndirilməsi sahəsində aparılan islahatlarla yanaşı, hərbi sənaye kompleksinin yaradılmasında xarici ölkələrlə əlaqələrin əhəmiyyəti çox böyük idi.

Azərbaycan Respublikasının hərbi sənaye kompleksinin əsasını Heydər Əliyev birinci dəfə hakimiyyətdə olduğu illərdə qoymuşdur. 1970-1982-ci illərdə Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Mingəçevir kimi şəhərlərdə müdafiə təminatlı elm və istehsal müəssisələri daxil olmaqla çoxlu zavod, fabriklər və istehsal sexi istifadəyə verilmişdir [2].

SSRİ dağıldandan sonra SSRİ-nin müdafiə sənayesi üçün fəaliyyət göstərən və hal-hazırda Müdafiə Nazirliyinin tabeliyində olan bu istehsal müəssisələri böyük çətinliklərlə üzləşdilər. Belə ki, satış bazarının və xammalın olmaması, qarşılıqlı əlaqələrin kəsilməsi, bölgədəki qeyri-sabit vəziyyətin olması və digər problemlər müəssisələrin fəaliyyətlərinin dayandırılmasına səbəb

olmuşdur. Müdafiə təyinatlı məhsulların istehsalı üçün ixtisaslaşdırılmış bu müəssisələrin fəaliyyətlərini bərpa etmək və hərbi sənaye kompleksinin inkişafına nail olmaq məqsədilə 1993-cü ildə Dövlət Xüsusi Maşınqayırma və Konversiya Komitəsi yaradıldı.

17 avqust 2002-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinə Yardım Fondu yaradıldı. Bu fondun yaradılması Silahlı Qüvvələrin müasir tələblər səviyyəsində inkişafını təmin etmək, ordunun maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək, zəruri sosial tədbirləri maliyyələşdirməyi təmin etdirdi. Fondun vəsaiti maddi-texniki bazanın inkişaf etdirilməsinə, hərbi təyinatlı məhsulların hazırlanmasına, sınaqların keçirilməsinə, istehsalata, hərbi avadanlıqların təmiri və modernləşməsinə, hərbi elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin aparılmasına, döyüş texnikaları, silah-sursat alınmasına, peşəkar kadr hazırlığı və ixtisas artırılmasına hərbi qulluqçuların sosial-məişət problemlərinin həll edilməsi istiqamətində xərclənməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Fondun maliyyə mənbəyini isə ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən hüquqi və fiziki şəxslərdən könüllülük prinsipi əsasında daxil olan maliyyə vəsaiti təşkil edirdi [8].

Ordu quruculuğu sahəsində aparılan islahatlar və bu sahədə xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla aparılan əməkdaşlıq nəticəsində vahid komandanlığa tabe olan bir ordu formalaşdırıldı. Azərbaycan torpaqlarını etibarlı müdafiə etməyə qadir olan, müasir tələblərə cavab verə biləcək nizami ordusu yaradıldı.

Ulu öndər çətin yollardan keçərək nail olduğumuz hərbi qulluqçuluq sahəsində görülən işlərlə kifayətlənməməyi, ordunun davamlı olaraq inkişaf etdirilməsini, möhkəmlənməsini tövsiyə etmişdir.

Nəticə. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçərək bu gün Cənub Qafqazın ən güclü ordusuna çevrilmişdir. Azərbaycan Ordusunun döyüş hazırlığının yüksək səviyyəsinə çatdırılmasında aparılan ölkədaxili islahatlarla yanaşı, xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq mühüm rol oynamışdır.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin quruculuğu prosesi bu gün də davam etdirilir və bu məsələ dövlətin ən vacib məsələsi hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbinin birinci buraxılışına həsr olunmuş mərasimdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi.
<http://libaliyevheritage.org/an/9057131.html>
2. Camalov, Y. Hərbi sənaye kompleksinin banisi // Azərbaycan qazeti, –2010, –6 mart.
3. Əliyev, H. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. 1-ci kitab (bur. məsul R.Mehdiyev). Bakı, 1997.
4. Hüseynov, A. Milli hərbi kadrların hazırlanması. Ümummilli lider Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasının başlıca istiqamətlərindən biri kimi // Azimut, "Hərbi bilik" jurnalının elmi-nəzəri bülleteni, № 3 (10), –Bakı, –2015.
5. Həsənov, Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. –Bakı, –2011.
6. Azərbaycan Respublikası: 1991-2001. (R.Mehdiyevin redaktəsi ilə). Bakı, 2001.
7. Camalov Y. Azərbaycanın müdafiə sənayesi davamlı olaraq güclənir və modernləşir // Azərbaycan qazeti, –2011, –17 dekabr.
8. http://www.mod.gov.az/qanun/qanunvericilik/yarдим_fondu.pdf.

РЕЗЮМЕ

ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР ГЕЙДАР АЛИЕВ И ВОЕННОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО

Ахмедов Б.А., Мамедов И.Ю., Алиев П.Ш.

Ключевые слова: *Вооруженные Силы, армейское строительство, военное образование, промышленный комплекс, материально-техническая база, военное сотрудничество, внутренние реформы*

Вооруженные Силы Азербайджанской Республики прошли долгий и сложный путь развития и сегодня стали самой мощной армией Южного Кавказа. Помимо внутренних реформ важную роль в доведении азербайджанской армии до высокого уровня боеготовности сыграло сотрудничество с иностранными государствами и международными организациями.

Как известно, процес строительства Вооруженных Сил Азербайджанской Республики продолжается и сегодня, и этот вопрос считается важнейшим вопросом государства.

SUMMARY

GREAT LEADER HEYDAR ALIYEV AND ARMY LEADERSHIP

Ahmadov B.A., Mammadov İ.Y., Aliyev P.Ş.

Key words: *Armed Forces, army construction, military education, industrial complex, material and technical base, military personnel, domestic reforms.*

The Armed Forces of Azerbaijan Republic have gone through a long and complicated path of development and today they have become the most powerful army of the South Caucasus. In addition to domestic reforms, cooperation with foreign states and international organizations played an important role in bringing the Azerbaijan army to a high level of combat readiness. As we know, the process of building the armed Forces of the Azerbaijan Republic continues today, and it is considered as the most important issue of the state.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	29.03.2023
	Son variant	02.06.2023

UOT 94 (479.24)

DOI 10.54758/16801245_2023_19_2_57

ŞƏKİ BÖLGƏSİNDƏ ƏNƏNƏVİ İSTEHSAL SAHƏLƏRİNDƏ KAPİTALİST MÜNƏSİBƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASI HAQQINDA

MƏMMƏDOV ANAR AMİL oğlu

Sumqayı Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, dissertant

1983anarmemmedov@gmail.com

Açar sözlər: Şəki, region, istehsal, dəriçilik, tütünçülük, kустar, sənətkarlıq

Giriş. Şimali Azərbaycanda kapitalist sənayesinin formalaşması maraqlı və aktual tarixi tədqiqat mövzularından biridir. Şimali Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin yaranması mövzusunə yanaşma həm sovet, həm də milli tarixşünaslıqda həmişə eyni səviyyədə olmamışdır. Əvvəlcə Rusiya, sonra bəzi fərqli cəhətləri ilə Sovet Azərbaycanı tarixşünaslığında mövzunun tədqiqində müəyyən yanlılıqlara və təhriflərə yol verilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sənaye kapitalizminin formalaşması mühüm, lakin bəzən onillərlə davam edən iqtisadi prosesdir. Tarixi-iqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif dövənlərdə bu prosesin başlanğıcı, mərhələləri və xarakterik xüsusiyyətləri haqqında kifayət qədər danışılmış, çox zəngin statistik, faktik, müəyyən qədər də arxiv materiallar əsasında bu prosesin xarakterik xüsusiyyətləri, törətdiyi sosial-iqtisadi nəticələr araşdırılmışdır. Lakin bu araşdırmaların böyük hissəsi XIX əsrin ikinci yarsından başlayaraq neft çıxarılması və emalı, dağ-mədən sənayesi, bir qədər də yüngül sənayenin bir-iki sahəsini əhatə etmiş və onların təşəkkül tapdığı şəhər və qəza mərkəzlərindən bəhs edilməsi ilə məhdudlaşmışdır.

Bu baxımdan XIX əsrin ilk yarsında Rusiya işğalından başlayan dövr, demək olar ki, diqqətdən kənar qalmış, Şimali Azərbaycan qəzalarında bir-iki istehsal sahəsi istisna olmaqla, kapitalist sənayesinin yaranması prosesinin qəzalar üzrə izlənilməsinə əhəmiyyət verilməmişdir.

XX əsrin 60-70-ci illərində bir sıra tədqiqat əsərlərində mövzuya yanaşma tərzı dəyişmiş, bir-birinin ardınca sanballı kitablar işıq üzü görmüşdür. Bu kitabların elmi dəyərini azaltmadan bunu qeyd etmək istərdik ki, onlarda kapitalist münasibətlərinin yaranmasına əsas istehsal sahələri üzrə ümumi şəkildə yanaşılmış, ənənəvi istehsal sahələrindəki vəziyyətlə bağlı müəyyən münasibət ortaya qoyulsa da, kapitalist sənayesinin, xüsusi ilə bizim tədqiqat mövzumuzla bağlı olan Şəki bölgəsi ilə məlumatlar daha çox ipəkçilik sahəsini əhatə etmiş, digər ənənəvi istehsal sahələri yalnız ötəri verilmişdir. Eyni zamanda regionda kapitalist sənayesinin inkişaf mərhələlərinin əsas xüsusiyyətləri, bölgəyə aid nəticələrin bütövlükdə Şimali Azərbaycan sənayesində və iqtisadiyyatında yeri və əhəmiyyəti haqqında ayrıca olaraq bəhs edilməmişdir.

İlk mənbələrin əhəmiyyəti. Mövzunun öyrənilməsi, əhatəli və qənaətləndirici təhlilərin aparılması, ümumiləşdirilmiş qənaətlərin əldə edilməsi üçün ilk olaraq rəsmi və qeyri-dövlət cəmiyyətləri xətti ilə tərtib edilmiş statistik nəşrlərin xüsusi əhəmiyyəti ayrıca qeyd edilməlidir. Bu cür nəşrlərin tədqiqatımız üçün mühüm əhəmiyyəti ilə yanaşı onların əksəriyyətinin Şimali Azərbaycan quberniyaları, bölgələr və qəzalar üzrə sənaye müəssisələrinin fəaliyyəti haqqında göstərişləri heç də həmişə sonadək dəqiq olmamışdır.

Statistik göstəricilərin və digər xarakterli yazıların böyük bir qrupu Sankt-Peterburq, Kiyev, Tiflisdə, yalnız bir qismi Bakıda çap edilmiş nəşrlərdir. “Vestik finansov”, “Qafqaz İpəkçilik Stansiyasının xəbərləri”, “Qafqaz İpəkçilik Stansiyasının əsərləri”, “Qafqaz Kənd təssərrüfatı cəmiyyətinin əsərləri”, “Kavkaz”, “Kavkazskiy Kalendar” və bir sıra qəzet-jurnalların müxtəlif saylarında Şimali Azərbaycanda, eləcə də Şəki bölgəsində ənənəvi və digər sənaye istehsalı ilə bağlı

yazılarla da rastlaşılır. Bu yazıların bəzən bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən məlumatlarına, bəzən bu məlumatların ardıcıl, sistemli olmaması və digər qüsurlarına baxmayaraq onların tədqiqatımız üçün əhəmiyyəti böyükdür.

Xüsusi əhəmiyyəti baxımından imperiya fabrik-zavodları haqqında məlumat kitablarının ayrı-ayrı illər üzrə buraxılışlarında az olmasına baxmayaraq, ancaq tədqiqatımız üçün əhəmiyyətli faktlar çoxdur. Bunların dəyəri bir də ondadır ki, burada eyni zamanda verilən rəqəmləri imperiyanın digər fabrik və zavodları, müəssisələrinin göstəriciləri ilə müqayisə etmək mümkündür.

Həmin nəşrlərin digər bir üstünlüyü bundadır ki, bölgədə istehsal olunan məhsulların dəyəri, ixracı, daşınması və digər məqamlar üzrə məlumatlarından mövzularla bağlı bəzən məlumatların dəqiqləşdirilməsində mühüm rolu var.

Problemin tarixşünaslığı. Az-çox rəqəm və faktların verildiyi ipəkçilik istehsalında vəziyyətlə tanışlığa imkan verən məqamların olduğu mənbələrdən danışdıqda B.Litvinov-Falinskiyin [8], N.Şavrovun [15], İ.Seqalın [12] və digərlərinin tərtibçiləri olduğu nəşrlərin adlarını qeyd etmək lazımdır. Bu nəşrlər, eləcə də dövrlə bağlı qəzet və jurnalların səhifələrində rastlaşılan məqalə və ya yazılarda bu sahənin daxilindəki fabriklərin və digər müəssisələrin, fəhlələrin sayı, istehsal edilən məhsulun miqdarı və digər parametrləri əhatə edən göstəricilər kifayət qədərdir. Buna əlavə olaraq müəssisələrin sahiblərinin adları, istifadə olunan dəzgah və digər qurğuların sayı haqqında da müəyyən məlumatların nəzərdən keçirilməsi və müqayisəsi tədqiq edilən mövzu ilə bağlı müəyyən məqamları vurğulamağa imkan verir.

Mövzunun tədqiqi ilə bağlı gürcü tarixçilərindən P.Ququşvilinin (6), rus tarixçilərindən B.Moçalovun [9], K.Pajitnovun [11] tədqiqatlarında mərkəzi Rusiya quberniyalarında eyni mövzu ilə bağlı fikirlərə, çox cüzi şəkildə Şimali Azərbaycanla bağlı öz əksini tapmış faktlara və şərtlərə də xüsusi diqqətlə yanaşaraq, onların tədqiqi və diqqətlə araşdırılmasından sonra, müəyyən hissəsinin, yeri gəldikcə, tədqiqat məqsədi ilə istifadə edilməsinin əhəmiyyətini ayrıca qeyd etməliyik.

Azərbaycan sovet tarixşünaslığında Şimali Azərbaycan və onun bəzi qəzaları üzrə tədqiqat mövzumuzla bağlı bir sıra məsələlərin Ə.Sumbatzadənin [13], M.İsmayılovun [4], T.Vəliyevin [2], Ə.Umayevin [14], H.Həsənovun [5] və digərlərinin əsərlərində ümumi şəkildə öyrənilməsi, məsələnin qoyuluşu, müxtəlif məsələlərə münasibət tərəfimizdən nəzərə alınmış, yeri gəldikcə onlara münasibətimizi bildirmişik.

Ə.Sumbatzadənin tədqiqatlarında yalnız XIX əsrdə, xüsusi ilə də ortaları və ikinci yarsında baş vermiş proseslər ümumi şəkildə araşdırılmış, müəllifin bir neçə kiçik həcmli yazılarında bölgələrdə, o cümlədən, Şəki bölgəsində, ən çox da ipəkçilik sahəsində vəziyyətlə bağlı bəzi rəqəmlər və fikirlər səsləndirilmişdir.

Vətən tarixşünaslığında Şimali Azərbaycan qəzalarında, xüsusi ilə də kənd təsərrüfatında yeni kapitalist münasibətlərinin yaranmasından bəhs edən müəlliflərin yazılarında, yalnız T.Vəliyevin, Ə.Umayevin əsərlərində kapitalist sənayesinin və münasibətlərinin formalaşması, inkişaf mərhələlərinin bəzi tərəflərindən bəhs edilmiş, lakin bunların heç birində Şəki bölgəsində XIX əsr - XX əsrin əvvəllərində bu tədqiqat mövzusu ayrıca öyrənilməmiş, yalnız bəzilərində bölgədə əsas istehsal sahəsi haqqında bəhs edilmişdir.

Gön-dəri məmulatlarının istehsalı. Bu günədək Şimali Azərbaycan qəzalarında, o cümlədən, Şəki bölgəsində kapitalist sənayesinin formalaşması və inkişaf mərhələsinin gedişi ayrıca tədqiq edilməmişdir. Ən yaxşı halda bəzi tədqiqatlarda ipəkçilik və bir neçə digər sahələrdə kустar istehsal formalarından bəhs edilmiş və bu zaman ipəkçilik istehsal sahəsindən başqa, bölgədəki gön-dəri məmulatları, tütüncülük, inşaat materialları, zərgərlik və bölgə üçün xarakterik olan digər sahələrdən bəhs edilməsi diqqətdən kənar qalmışdır.

Şəki bölgəsində kapitalist sənayesinin formalaşması ilə bağlı olan ənənəvi istehsal sahələrinin özü də eyni dərəcədə tədqiq edilməmişdir. Bunun əsas səbəbi imperiya statistik

nəşrlərində, məlumat kitablarında, arxiv sənədləri arasında verilmiş rəqəmlərin əksər hallarda birtərəfli olması, səthiliyi, systemsizliyi ilə əlaqədardır.

Şəki bölgəsi gön-dəri məlumatlarının istehsal olunduğu Şimali Azərbaycan bölgələrindən biri idi. Eyni zamanda bu baxımdan ənənəvi sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi imkanları daha geniş idi. Mənbələrdə müxtəlif illər üzrə istehsalın bu sahəsinin göstəriciləri haqqında yazılara rast gəlinir. Rəqəmlərdən görüldüyü kimi, Rusiya işğalından sonra gön-dəri məmulatları istehsalı əsasən daxili təlabatı ödəməyə sərf olunur, bir qədər də xam məhsul kimi imperiya şəhərlərinə göndərilirdi. Sonrakı illərdə bu nisbətə ikincinin xeyrinə dəyişməsi aydın müşahidə edilirdi.

Sahənin əsas üstünlüyü istehsalın istisnasız olaraq yalnız yerli, o qədər də baha olmayan yerli xammaldan istifadəyə əsaslanması, bölgədə hətta gön-dəri aşılınması prosesində istifadə olunan bitki və digər təbii vasitələrin ehtiyatlarının çoxluğu idi. Bu cür aşılamaçı təbii vasitələr hətta digər bölgələrə, imperiyanın müxtəlif emal fabrik-zavodlarına da göndərilirdi [2, s.114].

1900-cü ildə bu sahənin göstəricilərinin daha yüksək olduğu Yelizavetpol quberniyasında 70-dən çox müəssisə 200 min rublluq məhsul istehsal etmişdi [2, s.114]. Bu rəqəm bölgədəki ipəkçilik sənayesinin göstəriciləri ilə müqayisədə olduqca, hətta dəfələrlə aşağı idi. Bu, ilk növbədə istehsalın bu sahəsində sənaye kapitalizminin son inkişaf mərhələsinə keçmək prosesindəki geriliklə, başqa sözlə desək, sahənin fabrik-zavod istehsalına tam keçiddən hələlik uzaq olması ilə bağlı idi.

Eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, Şəki bölgəsi gön-dəri məmulatlarının istehsalında Şimali Azərbaycanın digər bölgələri ilə rəqabətdə idi və belə bölgələr az deyildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, gön-dəri məmulatları istehsalının zavod mərhələsinə tam keçid XX əsrin əvvəllərində baş tutmuşdur. Doğrudur, bu müəssisələrin istehsal gücü o qədər də çox olmasa da, lakin fəhlələrin sayı baxımından dinamika izlənilirdi.

Şəki bölgəsinin bu istehsal sahəsində aparıcı rolunu belə fakt təsdiq edir ki, bölgədə fəaliyyət göstərən 70 gön-dəri məmulatları zavodunun 56-sı Şəkinin payına düşürdü.

Ümumiyyətlə götürükdə, bu bölgənin, eləcə də bütövlükdə Yelizavetpol quberniyasının 1913-cü ilə aid göstəriciləri bu sahədə qısa vaxt ərzində ciddi dəyişikliklərin baş verdiyini göstərirdi. Belə ki, 1913-cü ilin əvvəlində quberniyadakı gön-dəri məmulatları istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin sayı artıq 109-a, məhsulların dəyəri isə 247,5 min rubla çatmışdı [2, s.115]. Rəqəmlərdən də görüldüyü kimi, istər müəssisələrin sayı, istərsə də hazır məhsulun dəyərindəki artım 20-25% olmuşdu.

Lakin əsas fərq Şəki bölgəsində gön-dəri məmulatları istehsal edən zavodların sayının əsrin əvvəllərində xeyli artaraq 70-ə çatması idi. Həm də bunların 50-dən çoxu şəhərin özündə, qalanları qəzanın digər ərazilərində idi. Daha bir önəmli fakt bu idi ki, əgər əsrin əvvəllərində bölgədə bu sahəyə aid müəssisələrin birində, orta hesabla, 5 fəhlənin çalışması qeydə alınmışdısa, indi bu rəqəm 30-a yüksəlmişdi. Təkcə şəhərdən kənarda yerləşən müəssisələrdə 409 min rublluq, şəhərdəkilərdə isə 1 milyon rublluq məhsul istehsal edilmiş, bölgə üzrə 70 min pud gön-dəri məhsulu hazırlanmışdı [2, s.115].

Lakin dünya müharibəsinin başlanması, ordunun maddi təlabatına sərf edilən məhsulların, az da olsa, bir qisminin bu sahənin məhsulları hesabına ödənilməsi, Şəki bölgəsindəki gön-dəri məmulatları istehsalına bir tərəfdən mənfi, digər tərəfdən isə müsbət təsir göstərirdi. Belə ki, sahənin, demək olar ki, bütövlükdə cəbhənin təlabatının ödənilməsinə səfərbər edilməsi, ilk olaraq, ənənəvi istehsal ahənginin pozulması demək idi [2, s.115].

Dəyişməyən vəziyyət isə məhsulun böyük bir hissəsinin xammal kimi imperiyanın geyim və məişət əşyaları istehsalı üzrə ixtisaslaşan fabrik və zavodlarına göndərilməsi idi. Halbuki yerli şəraitdə gön-dəri xammalı əsasında hazırlanan məhsulların dəyəri qat-qat yüksək ola bilərdi.

Bütün bunlarla yanaşı, təbii olaraq cəbhənin sifarişlərinin yerinə yetirilməsi və digər səbəblərlə birlikdə Şəki bölgəsində gön-dəri məmulatları istehsalının ilbəl artmaqda idi. Bunun nəticəsi idi ki, həm bölgə, həm də quberniya üzrə sahənin gəlirləri, habelə istehsalın təmərküzləşmə

dərəcəsi artırdı. 1915-ci ildə Şəki qəzasında gön-dəri məmulatları istehsal edən müəssisələrin sayı 70-i keçmiş, hətta bəzilərində fəhlələrin sayı 100-dən çox idi. Bu cəhətdən bəhs edilən göstərici hətta ipəkçilik sənaye istehsalı sahəsini də qabaqlayırdı. Yenə bir müəssisənin payına düşən fəhlə sayı üzrə orta göstərinin 57,5 olması da ipəkçilik sənayesindən olduğundan yüksək idi [1, v. 1-7].

Tütünçülükdə yeni münasibətlərin formalaşması. Şəki bölgəsində sənaye kapitalizminin formalaşması məsələlərinin araşdırılması baxımından məhdud imkanlara baxmayaraq, hər bir halda digər sahələrlə müqayisənin əvvəlki qənaətlərimizi təsdiq etmək, yaxud fərqli mövqeləri müəyyən etmək baxımından bəhs edilməsinə kömək edən sahələrdən biri də tütünçülük idi.

Lakin burada belə bir cəhəti hökmən nəzərə almaq lazımdır ki, tütünçülük sahəsi hətta kənd təsərrüfatı istehsalı bölməsində yerli təbii istehsal şəraiti imkanlarının, təlabat səviyyəsinin məhdudluğu və digər səbəblərdən o qədər də geniş yayılmamışdı. XIX əsrin 60-70-ci illərində bu sahə əsasən daxili təlabatın ödənilməsi hüdudlarından kənara çıxmamışdı.

Tütünçülüyn sənaye əsasları, fabriklər və zavodlarına istehsalı formasına keçidi əsrin 70-ci illərinin sonlarından başlayaraq inkişaf templərini get-gedə artırmışdı. Tütünçülük sənayesinin genişlənməsi XX əsrin əvvəllərində daha geniş vüsət alır.

Şəki bölgəsi həm tütün plantasiyalarının yerləşdiyi təbii şəraitə uyğunluq, həm də əvvəlki iş ənənələrinin nəzərə alınması baxımından digər bölgələrlə müqayisədə sahənin inkişafı üçün bütün imkanlara malik idi.

Tütünçülük sənayesinin inkişafı baxımından daha əlverişli vəziyyətdə olan Yelizavetpol quberniyasının XX əsrin əvvəlləri üçün müxtəlif illər üzrə göstəriciləri fərqli olmuşdur. Təkcə onu qeyd edək ki, bu baxımdan rekord göstəricilərin qeydə alındığı 1903-cü ildə quberniyada 330 desyatın sahədə 29205 pud müxtəlif növ tütün yarpağı istehsal edilmiş, bunun çox hissəsi yerli növ məhsul olsa da, ixrac edilən əla növlər də yetişdirilirdi. Bu göstəricilərin, təxminən 30%-ə yaxınının Şəki bölgəsinin payına düşməsi mövcud reallığın əsas göstəricilərindən biri idi [2, c.187].

Lakin bütövlükdə təbii şəraitlə əlaqədar xammal azlığı, yüksək aksiz vergiləri və s. hallar bu gəlirli sahədə, deyək ki, ipəkçilik sənayesində olduğundan fərqli olaraq istehsalın intensivləşməsinə, daha çox gəlir əldə edilməsinə mane olurdu.

Kustar sənətkarlığın digər sahələrində yeni münasibətlərin formalaşması. Sənaye kapitalizminin yaranmasının ən çox şəhərlərlə bağlılığını nəzərə alaraq Şimali Azərbaycanın ilk 10 şəhəri arasında özünəməxsus yeri və istehsal etdiyi məhsullar baxımından mühüm rol oynayan Şəki və onun ətraf ərazisində tədqiqat mövzusunun araşdırılması baxımından əhatə olunan məsələlər, faktlar, xüsusi ilə də yüngül sənayenin aparıcı sahələrindən olan ipəkçilik sənayesi üzrə, olduqca çoxdur.

XIX əsrin ortalarında Yelizavetpol quberniyasında şərabçılığın geniş yayıldığı qəzalar və dağ-mədən sənayesinin formalaşdığı Gədəbəy-Daşkəsən bölgəsini nəzərə alaraq, inamla deyə bilərik ki, Şəki bölgəsi Bakı rayonundan sonra, bəzi məqamlar üzrə hətta ondan əvvəl də, kapitalist sənayesinin yaranması prosesində ilk yerlərdən birini tutmuşdur.

Şəki bölgəsində kapitalist sənayesinin yaranmasında kustar xırda əmtəə istehsalının xüsusi çəkisinin artması bir tərəfdən daxili bazarın təlabatı, digər tərəfdən yeni işləməyə gələnlər hesabına şəhər əhalisinin artması idi.

Statistik nəşrlərdə Bakı şəhəri və ətraf ərazilərdə, təxminən 40-a yaxın kustar istehsal sənətkarlıq sahəsinin adları verilir. Təbii ki, bunların çoxu yerli təbii xammal təlabatının ödənilməsi prinsipi əsasında fəaliyyət göstərirdi. Bu rəqəmi statistik nəşrlərdə göstəricilərin təhlil edilən ilk on böyük şəhərin hamısına, o cümlədən Şəkiyə aid etmək, yəni ki, düzgün olmazdı.

Rusiya işğalının ardınca bölgədə sənətkarlıq sahələrinin sayında ciddi artım müşahidə edilməsə də, bir qrup mənbədə orta qəşəm kimi 14 göstərilir. Özü də kustar istehsalı ilə hazırlanan məhsullar əsasən burada və qonşu bölgədəki qəzaların bazarlarında satılır, çox az qismi Bakıya və digər iri şəhərlərə aparılırdı.

Hazır məhsulların böyük miqdarda satışı baxımından Şəki şəhəri Bakıdan sonra Şamaxı, Yelizavetpol şəhərləri ilə birlikdə sonrakı pillədə dayanırdı.

1848-ci ilə aid olan mənbələrin birində məlumatlara görə, Şəki şəhərində 26 kустar sənətkarlıq haqqında rəqəmlər verilmiş, bunlarda 1256 işçinin çalışdığı bildirilmişdir. 26 kустar istehsal sahədən yalnız 4-də (başmaqçı, gön-dəri məmulatları, dərzilər və papaqçı) ən çox işçi sayı qeydə alınmışdı. Bu 4 aparıcı sahədə ilk yerdə 235 işçi ilə papaqçılıq sahəsi, sonrakı yerlərdə 178 işçinin çalışdığı gön-dəri emalı, 154 işçi ilə dərzilər və 147 işçi ilə başmaqçılar gəlirdi [10, c.4].

30 il sonra 1878-ci ildə yenə Şəki üzrə kустar sənətkarlıq sahələrinin göstəricilərinin nəzərdən keçirilməsi fərqli mənzərəni göstərir. Belə ki, indi yalnız şəhər üzrə fəaliyyətdə olan 20 sahənin adı çəkilir. İlk siyahıda verilmiş göstəricilər isə müvafiq olaraq 35, 40, 43 və 63 olmuşdu [13, c. 101-107]. Göründüyü kimi, sayca ən çox azalma papaqçılıqda (6 dəfə), gön-dəri məmulatları istehsalında (12 dəfə), dərzilikdə (3,5 dəfə) və ən az isə başmaqçılıqda qeydə alınmışdı.

Rəqəmləri ümumiləşdirdikdə aydın olur ki, 1842-ci ildə Şəki şəhərində 1256 sənətkarın çalışdığı halda, 1861-ci ildə 1735 işçi sayı qeydə alınmışdı. Burada sahələr üzrə sənətkarların sayında azalmalarla yanaşı bir neçə yeni sənət sahələrinin məlumatları da nəzərə alınmış və buna görə də işçilərin ümumi sayında adi artım qeydə alınmışdı.

1880-ci illərə aid müvafiq rəqəmlər şəhərdə yeni sənaye üsulu ilə işləyən fabrik və zavodların, xüsusi ilə də ipəkçilik sənaye sahəsində, yaranması səbəbindən xeyli az olmuşdu. Belə ki, əvvəlki iki ilə aid məlumatlarda göstəricilər ilbəil azalan 26 və 20 sənətkarlıq sahəsi üzrə rəqəmlər verilmişdisə, 1885-ci il məlumatlarında bu rəqəm azalaraq, 16 olmuşdu. Sonrakı illərə aid rəqəmlər həm sahələrin, həm də sahə üzrə çalışan işçilərin sayı baxımından yenə də azalmalarla müşayiət edilirdi [3, s.70-82].

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin ilk yarısı və ortalarında ipəkçilik xırda kустar əmtəə istehsalının yeganə sahəsi olmamışdır. Bölgədə pambıq və yun parçalardan istehsal edilən geyim və digər məişət əşyaları hazırlanması ilə sənətkarların əhəmiyyətli bir qrupu məşğul idi.

Kустar istehsalın bu sahəsində iş təkcə geyim əşyalarının hazırlanması ilə bitmir, sənətkarların xüsusi bir qrupu hazır parçalar, geyim şeyləri üzərində ipək saplardan bəzəklər tikirdilər. Güləbətın adlanan bu xüsusi sənətkarlıq sahəsində ipək parçaya olduqca zərif və yaraşlıq təsvirlər əlavə edirdilər.

Güləbətın sənətkarları və ya tikməçilərin hazırladıqları məhsulların illik dəyəri 40-50 min rubl arasında dəyişirdi. Bu sahədə çalışanlardan fiziki əmək sərfindən daha çox xüsusi diqqət və bacarıq tələb olduğuna görə onları usta adlandırırdılar [7, c.335].

Şəkiddə kустar istehsalın yayıldığı sahələrdən biri də geyim əşyalarını hazırlayan dərzilik idi. 1848-ci il məlumatında Şəki şəhərində 154 dərzinin çalışdığı bildirilirdi [10, c.4]. Sonrakı illərdə bu rəqəmlər məşinli istehsalın genişlənməsi ilə əlaqədar dəyişmiş, əksər ustalar öz peşələrini dəyişərək, şəhərdə və qəzada sayı get-gedə sayı artan ipəkçilik fabriklərində işləməyə məcbur olmuşdular.

Nəticə. Kapitalist sənayesinin yaranması prosesinin ilk addımlarının atıldığı Şimali Azərbaycan bölgələrindən biri olan Şəkiddə ilk olaraq ipəkçiliklə eyni vaxtda kустar sənətkarlığın bir çox sahələri üzrə indiyədək dövriyədən kənarda qalmış müxtəlif növ imperiya nəşrlərindəki məqamların tapılıb araşdırılması vacib tədqiqat məqsədi kimi olduqca əhəmiyyətlidir. Fikrimizcə, Şəki bölgəsində, xüsusi ilə yüngül sənaye sahələrində kapitalist sənayesinin formalaşması və inkişafı probleminin tədqiq edilməsi, əldə ediləcək nəticə və qənaətlər bütövlükdə Şimali Azərbaycanda bu prosesin gedişi, nəticələri haqqında çox mühüm məlumatlar və faktları aşkar etməyə, eyni zamanda, bəhs etdiyimiz kimi problemə, ümumiyyətlə Şimali Azərbaycanda bölgələrdə kapitalist münasibətlərinin yaranması ilə bağlı bir çox məsələlərə aydınlıq gətirməyə kömək edə bilər.

Bu məqalədə tədqiq edilmiş məsələlərin əldə edilmiş qənaət və ümumiləşmələrin bu istiqamətdə gələcək araşdırmalara səbəb olacağı şübhəsizdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Gürcüstan MDTA. f.495., siy.1, iş 214.
2. Vəliyev, T.T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın sənayesi və proletariatı / T.T. Vəliyev. – Bakı: Elm, –1987, –256 s.
3. Известия КОИРТО. 1896 г., –Тифлис, –1896 г.
4. Исмаилов, М.А. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма / М.А.Исмаилов. –Баку: Элм, –1982, –163 с.
5. Гасанов, Г.Н. Из истории североазербайджанской деревни в конце XIX-начале XX вв. / Г.Н.Гасанов. –Баку: Тахсил, –2007, –224 с.
6. Гугушвили, П.В. Развитие промышленности в Грузии и Закавказье в XIX-XX вв., / – Тбилиси: Изд-во Акад. наук Груз. ССР, –т.1, –1957, –343 с.
7. Гулишамбаров, С.И. Обзор фабрик и заводов Закавказского края / С.И.Гулишамбаров, – Тифлис: Типография канцелярии Главногоначальствующего гражданскою частью на Кавказ, –1894, –418 с.
8. Литвинов-Фалинский, В.П. Шёлковая промышленность России / В.П.Литвинов-Фалинский, –СПб.: Тип. А.С.Суворина, –1902, –344 с.
9. Мочалов, В.Д. Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в. / В.Д. Мочалов. М.: Изд. АН СССР, –1958, –492 с.
10. Нуха // Кавказ. 1846., № 24.
11. Пажитнов, К.А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России: хлопчатобумажная, льно-пеньковая и шелковая промышленность / К.А. Пажитнов. –М.: Изд-во Академии наук СССР, –1958, – 423 с.
12. Сегаль, И.Л. Сборник сведений о Елисаветпольской губернии. Издание Елисаветпольского губернского статистического комитета / И.Л.Сегаль, –Тифлис: Типография Т-ва Версичев и Каменмахер, –1902, –272 с.
13. Сумбатзаде, А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. / А.С.Сумбатзаде, Баку: Издательство АН АССР, –1964, –504 с.
14. Умаев, А.А. Процессы капиталистического развития в сельском хозяйстве Азербайджана в конце XIX - начале XX в / А.А. Умаев, – Баку: Тахсил, –2002, –528 с.
15. Шавров, Н.Н. Описание Кавказского шелководства / Н.Н.Шавров. –Тифлис: тип. Канцелярии Главногокомандующего гражд. ч. на Кавказе, –1891, –322 с.

РЕЗЮМЕ

О ФОРМИРОВАНИИ КАПИТАЛИСТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ТРАДИЦИОННЫХ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ОТРАСЛЯХ ШЕКИНСКОГО РЕГИОНА

Мамедов А.А.

Ключевые слова: *Шеки, регион, производство, кожевничество, табаководство, кустарное ремесло*

Становление капиталистической промышленности в Северном Азербайджане является одной из интересных и актуальных тем исторических исследований. Шекинский район был одним из регионов Северного Азербайджана, где производились изделия из кожи. Табаководство также было одним из направлений, которое способствовало формированию промышленного капитализма в Шекинском районе, что подтвердило наши предыдущие выводы.

Увеличение удельного веса кустарного мелкотоварного производства в создании капиталистической промышленности в Шекинском районе было, связано с увеличением городского населения и за счет повышения спроса внутреннего рынка. В статистических изданиях приводятся названия около 20 направлений ремесленного производства в городе Шеки и прилегающих районах.

SUMMARY
ON THE FORMATION OF CAPITALIST RELATIONS IN THE TRADITIONAL
PRODUCTION SECTORS OF THE SHEKI REGION OF NORTHERN AZERBAIJAN
Mammadov A.A.

Keywords: *Sheki, region, production, leather, tobacco, artisan, craftsman*

The formation of capitalist industry in Northern Azerbaijan is one of the interesting and topical topics of historical research.

Sheki region was one of the regions of Northern Azerbaijan where leather and leather data was produced. Tobacco growing was one of the areas that helped to discuss the formation of industrial capitalism in the Sheki region and confirm our previous findings.

The increase in the share of handicraft small-scale production in the creation of capitalist industry in the Sheki region was, on the one hand, an increase in the urban population due to the demand of the domestic market.

Statistical publications give the names of about 20 areas of handicraft production in the city of Sheki and adjacent areas.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	08.04.2023
	Son variant	12.06.2023

UOT 339.92

DOI 10.54758/16801245_2023_19_2_64

PANDEMİYA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANIN XARİCİ-İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN VƏZİYYƏTİ

MƏMMƏDOVA ŞƏFİQƏ SƏFƏR qızı ^{ORCID0000-0003-0635-577X}

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, dosent

shafiga_mammadova@mail.ru

Açar sözlər: xarici iqtisadi fəaliyyət, pandemiya, dövlət tənzimlənməsi, ixrac, COVID-19, xarici ticarət

Məlumdur ki, xarici iqtisadi fəaliyyət (XİF) milli iqtisadiyyatın strukturunu, dinamikasını və sabitliyini təşkil edən vacib bir komponentdir. Bu gün dünyada elə bir ölkə yoxdur ki, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etməsinə imkan verəcək təsirli XİF sistemi olmadan inkişaf edə bilsin. Odur ki, XİF-in özünün tənzimlənməsi lazımdır. XİF dövlət tənzimlənməsi elmində geniş tanınır və sənayesi inkişaf etmiş və yeni sənayeləşmiş ölkələrdə iş aparmaq təcrübəsi ilə təsdiqlənir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi (XİFDT) bütün dünyada geniş tətbiq olunur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində, milli iqtisadiyyatın mənafevi naminə XİF, onun yaxşılaşdırılması üçün hazırlanmış qanunverici, icraedici və tənzimləyici tədbirlər sistemidir. Bu tədbirlər həm uyğun dövlət qurumları, həm də ictimai təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. Tənzimlənmənin məqsədi ölkənin xarici iqtisadi kompleksini dəyişmiş XİF-in şərtlərinə, dünya bazarına və beynəlxalq əməkdaşlıq formalarına və milli strateji və taktiki vəzifələrin həllinə uyğunlaşdırmaq olmalıdır.

Ölkənin XİF-nin xüsusiyyətlərinə bir çox amillər təsir göstərir. Bunlar həm ölkənin özü ilə, məsələn, coğrafi yerləşmə, texnoloji inkişaf səviyyəsi, əməyin ixtisaslaşması, XİF-in tənzimlənməsi sahəsində dövlət siyasəti, həm də dünya iqtisadiyyatının və ümumilikdə dünya iqtisadi münasibətlərinin vəziyyəti ilə bağlı ola bilər.

XİF-ə ən çox dövlət tənzimlənməsi səviyyəsi təsir edir. Azərbaycanın hazırkı vəziyyətində XİF-in dövlət tənzimlənməsinin təşkili mexanizminin təkmilləşdirilməsi çox aktualdır. Çünki bu, dövlət tənzimləmə vasitələrinin şərtlərinin inkişafı və çevik istifadəsi ehtiyacı ilə müəyyən edilir. Digər tərəfdən bu, xarici ticarət üçün əlverişli şəraiti təmin etmək, habelə Azərbaycanın maraqlarını qorumaq məqsədilə tətbiq edilir.

Məlumdur ki, XİF-in ölkənin iqtisadi inkişafına töhfə verə biləcəyinin bir çox yolu var. Bunlardan ən əsasları aşağıdakılardır:

- Ticarət qismən istifadə olunan daxili resursların tam istifadəsinə səbəb ola bilər. Bu o deməkdir ki, ticarət sayəsində bir ölkə istehsal gücü olmayan bir nöqtədən istehsal gücü olan digər nöqtəyə keçə bilər;

- Bazarların ölçüsünü genişləndirərək, ticarət əmək bölgüsünə və miqyas iqtisadiyyatının təsirinə kömək edir;

- Xarici ticarət yeni fikirlərin, yeni texnologiyaların, yeni idarəetmə üsullarının və digər bacarıqların yayılması vasitəsidir;

- İnkişaf etmiş ölkələrdən (İEÖ) gənc suveren ölkələrə beynəlxalq kapital axını stimullaşdırır və asanlaşdırır;

- Yeni istehsal olunan malların idxalı bu malların səmərəli şəkildə yerli istehsalı mümkün olana qədər daxili tələbatı stimullaşdıracaq;

- Xarici ticarət yerli istehsalçıları xarici rəqabətə qarşı daha səmərəli işləməyə təşviq etdiyi üçün əla bir antiinhisar vasitəsidir.

Xarici ticarətini tənzimləyən dövlətin müəyyən prinsiplərə riayət etdiyini qeyd etmək yerinə düşər. XİF-in tənzimlənməsi xarici ticarət iştirakçılarının dairəsini genişləndirmək, xarici ticarətdəki inhisarçılığı aradan qaldırmaq, idxal və ixracı tənzimləmək və s. ilə əlaqədardır. XİFDT ölkənin müəyyən dövlət qanunlarına və digər normativ hüquqi aktlarına və beynəlxalq hüququn ümumi tanınmış prinsip və normalarına, habelə Azərbaycanın beynəlxalq müqavilələrinə uyğun olaraq tətbiq edilir [1].

XİFDT mexanizmi iqtisadiyyatın struktur yenidən qurulması tələbləri və ölkənin və regionların beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılması zərurəti nəzərə alınmaqla formalaşmalıdır. Bu mexanizmin formalaşmasını yalnız xarici ticarətin tənzimlənməsini təşkil etmək təcrübəsi ilə yox, həm də xarici ticarətin inkişafını ən vacib sosial-iqtisadi problemlərin həllinə yönəldə bilən mütəxəssislərin olması ilə əlaqələndirmək olar.

Ümumiyyətlə, XİFDT mexanizmi mal və xidmətlərin xarici ticarəti, informasiya və intellektual ticarət sahəsində əməliyyatların həyata keçirilməsinə yönəlmiş bir sıra üsullar və vasitələr kimi başa düşülür.

XİFDT mexanizmi müəyyən məqsədlər güdür. Əvvəla, bu, daxili bazarın qorunması, yəni proteksionizm siyasətidir, ikincisi, nə qədər paradoksal səslənsə də, azad ticarət siyasətidir. Ölkənin öz bazarının sabitliyini və inkişafını qorumaq çox vacibdir. İqtisadiyyatın qloballaşdığı müasir şəraitdə bunu etmək getdikcə çətinləşir, çünki daxili bazara xarici mal axını dayanmır və üstəlik, durmadan artır. Bəzi hallarda bu, yerli istehsalçıların sıxışdırılmasına və məhv olmasına səbəb olur. Bunun qarşısını almaq üçün daxili ticarətlə yaxından əlaqəli XİFDT tədbirləri tətbiq olunur. Ancaq təmiz proteksionizm siyasətinə uzun müddət sadıq qalmaq olmaz. İndiki mərhələdə XİFDT tədbirləri eyni dərəcədə azad ticarət siyasətinə yönəldilmişdir. Bu siyasət beynəlxalq iqtisadi mübadilədə ən böyük fayda əldə etməyə imkan verir. Bu, ölkəmizin müxtəlif beynəlxalq təşkilatlara daxil olması, beynəlxalq iqtisadi müqavilələrin imzalanması, ticarət-iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsini asanlaşdırmaq üçün xarici ticarət iştirakçılarında kredit verilməsi, beynəlxalq ticarətdə iştirak edən daha çox ölkəni ticarətə cəlb etməklə özünü göstərir. Azərbaycan bu prosesdə müəyyən qarşılıqlı faydalı şərtlər yaradır. Əlavə olaraq, xarici ticarətin müvafiq qanunla müəyyən edilmiş tədbirlər vasitəsi ilə tənzimlənməsi zamanı daxili bazar innovativ iqtisadi texnologiyalar əldə etmək, daha çox İEÖ-lərin təcrübəsini mənimsəmək imkanı əldə edir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında XİFDT daxili bazarın qorunmasına töhfə verən və xarici iqtisadi əlaqələrin (XİƏ) inkişafına kömək edən balanslaşdırılmış tədbirlər sistemi olduğu qənaətinə gələ bilərik. Bu tədbirlərin səmərəli tətbiqi iqtisadiyyatın inteqrasiyası və beynəlmilləşməsinin inkişafını təmin edir.

Hazırda dövlətlər arasında münasibətlər, onların bir-biri qarşısında müxtəlif öhdəlikləri qlobal fors-major halları ilə xarakterizə olunur. Sonuncuya Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının 11 mart 2020-ci ildə elan etdiyi koronavirus pandemiyası ilə bağlı yaranmış vəziyyət daxildir. Qlobal müstəvidə bu fəvqəladə vəziyyət demək olar ki, dərhal dünya iqtisadiyyatına, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə ciddi zərbə vurdu, çünki həm dövlətlərin iqtisadiyyatının, həm də XİƏ-lərin inkişafının kəskin ləngiməsinə səbəb oldu. Belə ki, 2020-ci ilin yanvar-fevral aylarında qlobal iqtisadiyyat artıq koronavirusun yayılmasının mənfi təsirini hiss edib. Yeni təhlükəli virusun ortaya çıxmasını ilk dəfə yaşayan Çin olub.

2019-cu ilin dekabr ayının sonunda Çinin Hubei əyalətinin Vuhan şəhərində aşkar edilən COVID-19 pandemiyası son onilliklərdə artıq bütün bəşəriyyət üçün bir nömrəli problemə çevrilib. Yeni virusun fəsadları cəmiyyətin sosial strukturuna və qlobal iqtisadiyyata mənfi təsir göstərmişdir. Ekspertlər mümkün iqtisadi itkiləri hesablamağa və gələcək istehlakçıların yeni davranış modellərini müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Mümkün iqtisadi nəticələri qiymətləndirmək üçün mütəxəssislər virusun bütün dünyada yayılma sürətinə əsaslanan modellər qururlar [2, s.362].

Pandemiyanın milli iqtisadiyyatlara və XİƏ-lərə güclü mənfi təsirinə baxmayaraq, bu dövr ərzində bəzi sənayelər dünyada tələbatlı və çox perspektivli kimi özünü təsdiqlədi. Bu, ilk növbədə,

onlayn texnologiyaların istifadəsinə aiddir. Özünü təcrid şəraitində insanlar İnternet vasitəsilə daha çox mal və xidmət almağa başladılar. Beləliklə, ərzaq çatdırılması, onlayn pərakəndə satış, onlayn bankçılıq xidmətləri, distant təhsil və s. sahələrə tələbat xeyli artmışdır. Bundan əlavə, əczaçılıq və tibb sahələrinin də perspektivləri artmışdır. Əhalinin özünü təcrid etdiyi dövrdə bu xidmətlər çoxlu sayda insan üçün aktual oldu [3, s.54].

Beləliklə, koronavirus pandemiyası qlobal iqtisadiyyat üçün güclü bir çağırışdır və onu bir növ sınaq qarşısına qoyur.

COVID-19 pandemiyası kontekstində Azərbaycan qarşısında ən qısa müddətdə yerli müəssisələrin ixracına dövlət dəstəyinin təkmilləşdirilməsi kimi çətin vəzifə durur. COVID-19 kontekstində ixraca dövlət dəstəyinin xarici təcrübəsinə əsaslanaraq, pandemiyanın mənfi nəticələrini minimuma endirmək və Azərbaycan mallarının ixracını artırmaq üçün aşağıdakı kimi tədbirlər görülməlidir.

1. İxrac kreditlərinin alınması prosedurlarının sadələşdirilməsi və onların sığortası;
2. İxracatçı müəssisələrə vergi güzəştlərinin artırılması;
3. İxracın dəstəklənməsi tədbiri kimi e-ticarətin inkişafı.

İxracı dövlət dəstəyinin təkmilləşdirilməsi, yeni dəstək tədbirlərinin tətbiqi yerli malların rəqabət qabiliyyətini artıracaq və xarici bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirəcək.

Dünyada COVID-19 kimi qlobal pandemiyasının geniş yayılması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətinə (XİS) yenidən nəzər salmağa, uzunmüddətli dövr üçün milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının şərtlərinin və formalaşması mənbələrinin daha dərin təhlil olunmasına obyektiv zərurət yaranmışdır. Belə bir vəziyyəti nəzərə almaqla Azərbaycanın XİF sahəsində yeni inkişaf strategiyası hazırlanması və reallaşdırılmalıdır [4, s. 48].

COVID-19 pandemiyasının Azərbaycana təsirini xarici ticarət dövriyyəsində aydın görmək olar. 2010-2020-cu illər ərzində ölkəmizdə xarici ticarət dövriyyəsinin dəyər həcmi təhlil etsək görərik ki, ən çox 2011-ci ildə 36326,9 milyon ABŞ dolları həcmində ticarət əməliyyatları aparılmışdır ki, bunun da 26570,9 milyon ABŞ dolları ixracın, 9756,0 milyon ABŞ dolları isə idxalın payına düşmüşdür. 2019-cu ildə ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsi 33302,7 milyon ABŞ dolları olmuşdur ki, bu da 2010-cu ilə görə 0,3%, 2011-ci ilə görə 9,1%, 2012-cu ilə görə 0,8%, 2013-cü ilə görə 4,1% az, 2010-cu ilə görə 19,1% 2014-cü ilə görə 7,3%, 2015 və 2016-cı ilə görə 51,7%, 2017-ci ilə görə 37,9%, 2018-ci ilə görə 36,3%, 2018-ci ilə görə 7,6% çoxdur. 2014-ci ildən etibarən xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi davamlı olaraq artmışdır. Lakin 2020-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi yenidən azalmışdır: xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 36,1%, o cümlədən idxal 27,4%, ixrac 42,9%. Azalmanın səbəbi məlum pandemiyanın yayılması olmuşdur.

Azərbaycan 2020-ci ildə dünyanın 183 ölkəsinin 45462 fiziki və hüquqi şəxsləri ilə ticarət əməliyyatları aparmışdır. Bunların 37211-i və yaxud 81,9%-i fiziki şəxslər ilə, 8251-i və yaxud 18,1%-i isə hüquqi şəxslərlə aparılmışdır. Hüquqi şəxslərlə aparılan ticarət əməliyyatlarının 7984-ü və yaxud 96,8%-özəl sektorun, 267-si və yaxud 3,2%- dövlət sektorunun payına düşür.

Ümumiyyətlə, 2011-2020-ci illərə diqqət yetirsək görərik ki, ən çox 2019-cu ildə 195 ölkə ilə, ən az isə 2011-ci ildə 149 ölkə ilə ticarət əməliyyatları aparılmışdır. 2020-ci ildə özündən əvvəlki 4 il ərzində ticarət əməliyyatları aparılan ölkələrin sayında azalmanın olmasına baxmayaraq, 2015-ci ildən etibarən xarici ticarət iştirakçılarının sayında davamlı olaraq artım olmuşdur. Belə ki, 2020-ci ildə ölkəmizlə xarici ticarət edən ölkələrin sayı 2016-cı ilə görə 1,6%, 2017-ci ilə görə 2,2%, 2018-ci ilə görə 1,1%, 2019-cu ilə görə 6,6% azaldığı halda, xarici ticarət iştirakçılarının sayı 2015-ci ilə görə 6,4 dəfə, 2016-cı ilə görə 3,2 dəfə, 2017-ci ilə görə 2,8 dəfə, 2018-ci ilə görə 81,0%, 2019-cu ilə görə isə 2,0% artmışdır. Artım əsasən fiziki şəxslər üzrə olmuşdur. Fikrimizcə, ticarət əməliyyatları apardığımız ölkələrin həcmində azalmanı COVID-19 pandemiyasının yaratdığı mənfi nəticələrlə əlaqələndirə bilərik. Həm də dünyada baş verən qlobal maliyyə böhranlarının nəticələri ilə əlaqələndirmək olar (cədvəl).

Xarici ticarət iştirakçıları haqqında məlumat, ədədlə

	2011	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Xarici ölkələrin sayı	149	165	186	187	185	195	183
Xarici ticarət iştirakçılarının sayı o cümlədən:	8540	7159	14055	16086	25123	44554	45462
Fiziki şəxslər üzrə	4697	3566	8620	10073	17731	35666	37211
Hüquqi şəxslər üzrə, o cümlədən:	3843	3593	5435	6013	7392	8888	8251
dövlət sektoru	290	244	251	243	254	293	267
özal sektor	3553	3349	5184	5770	7138	8595	7984

Mənbə: DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Pandemiyanın dünyaya sürətlə yayılması bütün ölkələrdə işgüzar fəaliyyətin nəzərəcarpacaq dərəcədə azalmasına, xarici ticarət fəaliyyətinin dayandırılmasına və ya hətta müəssisələrin bağlanmasına, məşğulluğun azalmasına, əhalinin gəlirlərinin azalmasına səbəb olmuşdur. Tələb və təklifin eyni vaxtda azalması istehsal, topdan və pərakəndə ticarətdə böhrana səbəb oldu və qlobal dəyər zəncirlərində məhsul və xidmətlərin hərəkət intensivliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaldı.

Qeyd edək COVID-19-un yayılmasına başladığı dövrdən etibarən ümumi mal və xidmətlərə tələb və təklifin azalması fonunda pandemiya ilə mübarizə üçün lazım olan mallara, eləcə də ərzaq məhsullarına olan tələbat əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu malların çatışmazlığının qarşısını almaq və tədarükünü lazımi səviyyədə saxlamaq üçün ölkələr təcili tədbirlər görür.

İdxalın tənzimlənməsi baxımından əsasən idxalın maya dəyərini azaltmaq üçün ticarətin liberallaşdırılması və asanlaşdırılması tədbirləri görülmüşdür. Əsasən, idxal rejiminin yumşalması birbaşa COVID-19 ilə mübarizə üçün lazım olan məhsullara - tibbi cihazlara, test sistemlərinə, dezinfeksiyaedicilərə, süni ağciyər ventilyasiya cihazlarına təsir etdi.

Beləliklə, ölkələr tərəfindən idxal məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması fonunda, 2020-ci ilin mart ayından etibarən ölkələrin ixrac siyasəti əsasən məhdudlaşdırıcı hala gəlir. Hər şeydən əvvəl, COVID-19 ilə mübarizə üçün lazım olan tibbi məhsullara, eləcə də müəyyən qida məhsullarına məhdudiyyətlər qoyulur. Məhdudiyyətlər birbaşa ixrac qadağaları, kəmiyyət ixrac məhdudiyyətləri və ya icazə verilən ixrac sifarişinin tətbiqi (lisenziyalaşdırma, nəzarət, idxal monitorinq tədbirləri) şəklində qəbul edilir. Bu məhdudiyyətlər ölkələrin milli təhlükəsizliyini təmin etmək üçün fəvqəladə hallar çərçivəsində müvəqqəti olaraq COVID-19-un yayılmasından sonra ölkələrin daxili bazarının ehtiyaclarını ödəmək üçün tətbiq olunur.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) məlumatına görə, bu günə qədər dünyanın 80 ölkəsində tibbi maska, əlcək, xüsusi kostyum və digər qoruyucu vasitələrin ixracına qadağalar və ya məhdudiyyətlər qoyulub. Ümumiyyətlə, ÜTT -yə daxil olarkən ölkələr tərəfindən razılaşdırılmayan ticarət qadağaları və məhdudiyyətləri ÜTT qaydalarına ziddir. Bununla birlikdə, qaydalar, ixrac edən tərəf üçün kritik əhəmiyyət kəsb edən ərzaq və ya digər məhsulların çatışmazlığının qarşısını almaq və ya azaltmaq üçün müvəqqəti tədbirlərin görülməsinə imkan verən istisnaları nəzərdə tutur. Mövcud şəraitdə ÜTT ölkələrin hökumətlərini qəbul edilmiş məhdudiyyətlərlə bağlı şəffaflığı müşahidə etməyə çağırır.

Azərbaycanda idxalın əmtəə strukturuna diqqət yetirsək, görürük ki, məhz COVID-19 pandemiyasının səbəbindən 2020-ci ildə bütün dövrlərə nisbətən kimya məhsullarının payı, o cümlədən əcazılıq məhsullarının payı ən yüksək olmuşdur.

Ümumiyyətlə, aparılan təhlillər hazırda Azərbaycanın beynəlxalq arenaya açıq olmağa, beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən özü üçün daha tam və maksimum səmərə ilə istifadə etməyə səy göstərirdiyini deməyə əsas verir. Bu öz növbəsində xarici ticarət mübadiləsində, xarici ticarət balansında, eləcə də idxal – ixrac əməliyyatlarının coğrafi və əmtəə strukturunda əks

olunur. Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının diversifikasiyasının müasir tələbləri də xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsi zərurətini nəzərə almalıdır [5].

Beləliklə, aydın olur ki, mövcud beynəlxalq vəziyyət Azərbaycanın xarici ticarətinin strukturunda, həcmlərində dəyişikliklərə, habelə xarici ticarət axınlarının istiqamətinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Üstəlik, bu dəyişikliklər bir sıra hallarda mənfəi istiqamətə yönəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı // –Bakı, 17 dekabr, –1996.
2. Олжабаева, А. К. Воздействие пандемии коронавируса на мировую экономику / А. К. Олжабаева // Аллея науки. – 2020. – Т. 1. – № 4(43). – С. 362-365
3. Крымшамхалов, Б. М. Мировая экономика в условиях пандемии коронавируса / Б. М. Крымшамхалов // Modern Science. – 2020. – № 7-2. – С. 51-55
4. Əhmədova, G.S. Qloballaşma prosesində ölkənin xarici iqtisadi inkişaf strategiyası və onun reallaşdırılması istiqamətləri // “İqtisadi təhlükəsizlik: mövcud vəziyyət və perspektivlər” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. –Sumqayıt: –8-9 iyul, –2020, № 4, – s.47-50
5. Панахалиева, М.О. Современные аспекты диверсификации национальной экономики Азербайджана / М.О. Панахалиева , Научное обозрение,- 2016, с.165-170
6. Мамедова, Ш. С. Основные направления и перспективы развития сотрудничества Азербайджанской Республики с международными экономическими организациями / Ш. С. Мамедова // Научные известия. Серия: Социальные и гуманитарные науки. – 2022. – Т. 18, № 1. – С. 70-75. – DOI 10.54758/16801245_2022_18_1_70. – EDN XMFCIN.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50028171>

РЕЗЮМЕ

СОСТОЯНИЕ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ

Мамедова Ш.С.

Ключевые слова: внешнеэкономическая деятельность, пандемия, государственное регулирование, экспорт, COVID-19, внешняя торговля.

В статье анализируется состояние внешнеэкономических связей Азербайджана в условиях пандемии. Обозначается необходимость государственного регулирования внешнеэкономической деятельности, раскрывается каким образом внешнеэкономическая деятельность может способствовать экономическому развитию страны. Кроме того, предлагаются меры по стимулированию экспортного потенциала страны для устранения негативных последствий пандемии.

SUMMARY

STATE OF FOREIGN ECONOMIC RELATIONS OF AZERBAIJAN DURING THE PANDEMIC

Mammadova Sh.S.

Key words: foreign economic activity, pandemic, government regulation, export, COVID-19, foreign trade.

The article deals with the state of Azerbaijan's foreign economic relations in the context of a pandemic. The necessity of state regulation of foreign economic activity is indicated, showing how foreign economic activity can contribute to the economic development of the country. In addition, measures are proposed to stimulate the country's export potential to eliminate the negative consequences of the pandemic.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	03.03.2023
	Son variant	18.05.2023

UOT 334.76

DOI 10.54758/16801245_2023_19_2_69

ПАРАДИГМА РАЗВИТИЯ УСТОЙЧИВОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В РЕГИОНАХ (на примере Шеки-Закатальского района)

АЛИЕВА ШОХРАТ ИЗЗАТ ГЫЗЫ [ORCID](#)

Сумгаитский государственный университет, Сумгаит, Азербайджан, ст.преподаватель
Sh.aliyev@mail.ru

Ключевые слова: аграрный сектор, устойчивое сельское хозяйство, зерноводство, материально-техническая база, агротехнический уход.

Шеки-Закатальский экономический район, один из богатых районов Азербайджанской Республики, расположен в юго-западной части Кавказских гор, с севера и северо-запада граничит с Российской Федерацией, а с запада и юго-запада с Республикой Грузия. Сельское хозяйство составляет основу экономики Шеки-Закатальского экономического района. Промышленность экономического района в основном базируется на переработке сельскохозяйственной продукции. В этом регионе выращивается 98% производимого в Азербайджане табака, 16% зерна, 33% коконов шелкопряда и 5% листьев зеленого чая.

Учитывая долю сельского хозяйства в регионе и региональной экономике, сельское хозяйство считается основным сектором для развития региона. Сельскохозяйственный сектор в этом регионе развивался быстрее, чем сектор животноводства по сравнению с предыдущими годами. По данным Госкомстата в анализируемом периоде (диаграмма 1.) сравнение производства продукции животноводства с некоторыми перерабатывающими предприятиями за 2019 год, видно что, земледелие (пшеница, табак), садоводство (фундук), шелководство, пчеловодство является основным потенциалом в развитии сельского хозяйства. [1]

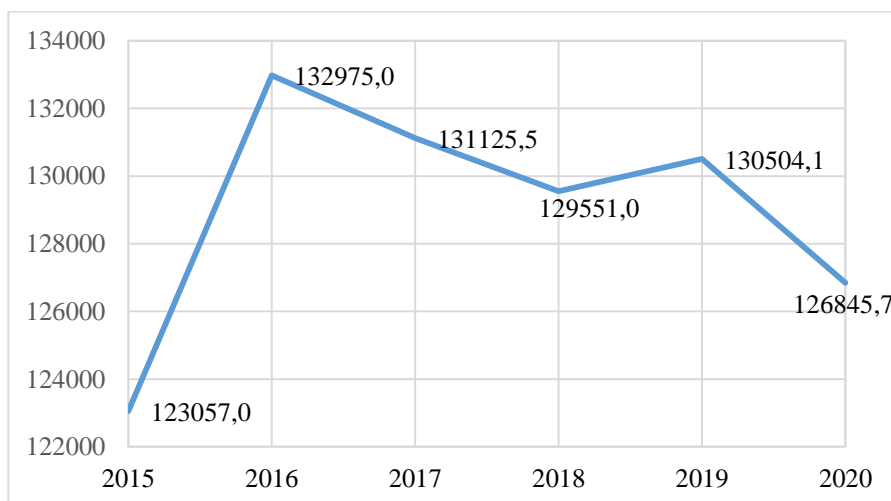

Диаграмма 1. Посевы зерновых в области за 2015-2020 гг., га [5]

Первое место в экономическом районе по площади посевов зерна занимает Шеки (51,6%), второе место – Габала (15,3%), третье место – Огуз (12,7%). Это видно по

количеству зерновых предприятий (Диаграмма 2). Далее следуют Кахский, Закатальский и Белоканский районы. Белоканский район - наименее развитый район зернового хозяйства, где преобладает производство кукурузы.[4]

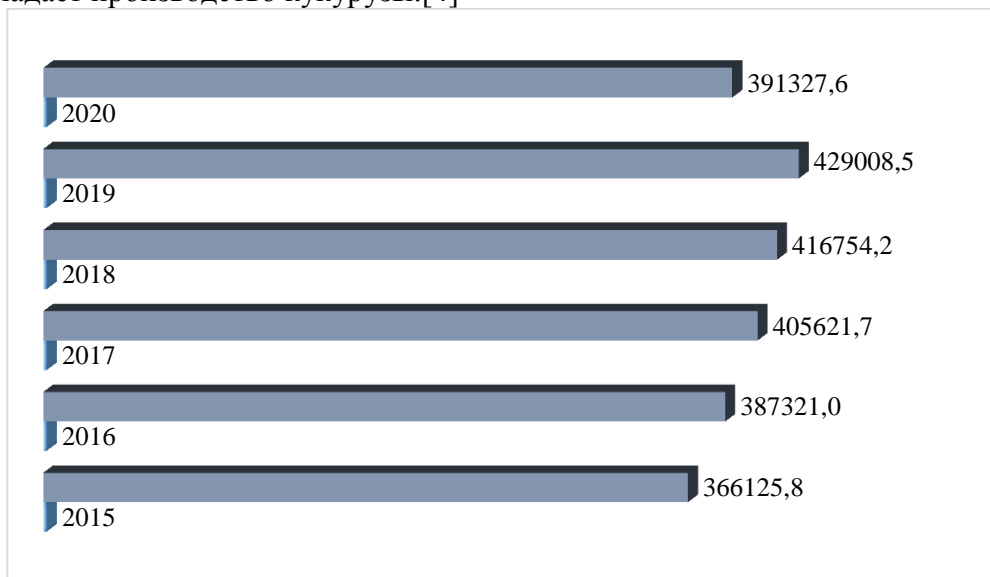

Диаграмма 2. Производство зерна в 2015-2020 гг., тонн [5]

Что касается производственных показателей, то в 2020 году произведено зерна на 6,9% больше, чем в 2015 году. Хотя значительного увеличения посевов зерновых в указанные годы не произошло, производство продукции растениеводства увеличивается из года в год (График 1.)

Как отмечалось ранее, сельский сектор по-прежнему сталкивается со многими проблемами, которые препятствуют его развитию. Ситуацию в сельской местности Азербайджана можно охарактеризовать следующим образом, исходя из оценки, сделанной в рамках анализа, проведенного в рамках «Дорожной карты» в отношении производства и переработки сельскохозяйственной продукции: [3]

- Использование и доступность вводимых ресурсов в сельском хозяйстве: использование сертифицированных семян и саженцев, неорганических удобрений и пестицидов проблематично, главным образом, из-за отсутствия стимулов для улучшения урожая, технологий и управления фермой, доступности и доступности. Слабая материально-техническая база и отсутствие соответствующего профессионального управленческого опыта у местных производителей семян, неразвитая сеть реализации семян; недостаточный контроль за качеством семян и работа по сертификации; Незаконный ввоз и использование незонированных видов неизвестного происхождения; Неадекватная работа Ассоциации производителей семян; Основной проблемой в этой области является недостаточная защита авторских прав селекционеров.

- Химические удобрения в регионе не используются широко. Распространенной причиной, по которой фермеры утверждают, являются высокие цены. Импорт удобрений не удовлетворяет спрос. Существуют также проблемы с качеством удобрений и отсутствием правил и средств контроля качества. В целом Азербайджан является одной из стран, где на гектар пригодной для сельского хозяйства земли вносится очень небольшое количество минеральных удобрений, что приводит к низкой продуктивности растениеводства страны.

- Фермеры не располагают новейшей технологической информацией о питательном статусе своей почвы, а также базовыми климатическими и метеорологическими данными. По этой причине сельскохозяйственные применения являются «слепыми», т. е. дозы и типы

удобрений выбираются независимо от таких критериев, как уровень плодородия почвы и особые требования к культуре / растению. Продуктивность растений обусловлена разными причинами, в основном незнанием агротехнических правил (технологии пространство) меньше по площади.

- Наличие воды является серьезной проблемой. Во многих районах осадки выпадают неравномерно, а водные ресурсы рек распределяются неравномерно. Деграция земель происходит на больших площадях сельскохозяйственных угодий из-за эрозии, засоления, водно-болотных угодий и химического загрязнения. Эрозия вызвана естественным образом ветром, водой, ручьями и ирригацией, а также отсутствием надлежащего управления земельными ресурсами, неправильными методами ведения сельского хозяйства, чрезмерным выпасом скота, сокращением лесов и растительности и другими антропогенными факторами.

- Ветеринарные и фитосанитарные службы должны быть усилены. В частности, в настоящее время ощущается нехватка ветеринарных врачей, где потребность удовлетворяется лишь на 60%. В соответствующие научно-исследовательские и диагностические центры требуются исследователи ветеринарной микробиологии и вирусологии, бактериологи и вирусологи. [2]

- Рыночные структуры и институты торговли сельскохозяйственной продукцией недостаточно развиты. Каналы сбыта разбросаны и просты, что приводит к доминированию неформального сектора. По этой причине производителям сельскохозяйственной продукции, большинство из которых представляют собой мелкие фермерские хозяйства, трудно выйти на рынок на подходящих условиях, особенно в отношении продукции растениеводства. Меры по улучшению рыночной инфраструктуры включают сеть «зеленых рынков» в качестве альтернативы традиционным «массовым фермерским рынкам», мясные лавки и торговые центры в соответствии с соответствующими стандартами, а также пилотные «фермерские магазины» на основе «цепочки создания стоимости» наряду со специализированными оптовыми рынками сельскохозяйственной продукции в различных регионах страны будут охватывать проекты.

Правительство пыталось решить вопросы, связанные с аграрным сектором, с момента обретения Азербайджаном независимости. Фермерам предоставляется субсидированный доступ к сельскохозяйственной технике через ОАО «Агро Лизинг», которое предоставляет услуги долгосрочного и низкопроцентного лизинга. ОАО «Агро Лизинг» предоставляет удобрения аграриям на льготных условиях. Кроме того, сельскохозяйственная поддержка государственных агросервисных центров предоставляются субсидируемые услуги. Сельское хозяйство было признано главной движущей силой экономического развития. Большая часть населения по-прежнему зависит от сельского хозяйства, для которого характерны консультанты по сельскому хозяйству с передовыми знаниями в области новых технологий, слабые агротехнические услуги и отсутствие сотрудничества между фермерами.

Тем не менее, учитывая природные предпосылки и большую государственную поддержку развития сельского хозяйства, регион имеет потенциал для улучшения сельскохозяйственного производства и обеспечения своей конкурентоспособности на внутреннем и внешнем рынках.

В заключение, в этом новом контексте необходима новая парадигма, которая признает многочисленные функции сельского хозяйства для развития и межсекторальный подход (например, через связи с индустрией туризма): обеспечение экономического роста, сокращение бедности, уменьшение неравенства в доходах. , обеспечение продовольственной безопасности. Для поддержки развития конкурентоспособной экономики, туризма и сельского хозяйства в регионе необходимы улучшенные элементы критической инфраструктуры. Эта цель должна быть сосредоточена на экономике замкнутого цикла, использовании возобновляемых источников энергии и экологически чистых

производственных технологий, а также на решениях энергоэффективной транспортной инфраструктуры, для которых у региона есть большой потенциал.

ЛИТЕРАТУРА

1. Государственная программа социально-экономического развития регионов Азербайджанской Республики в 2014-2018 годах. Министерство экономики Азербайджанской Республики // – Баку, –2018, –113 с.
2. Концепция Развития Азербайджана – 2020: Взгляд в Будущее. Утверждено Указом Президента Азербайджанской Республики от 29 декабря 2012 года // –Баку, –2012, –39 с.
3. Стратегические дорожные карты по национальной экономике и основным секторам экономики. Указ Президента Азербайджанской Республики // –Баку, –6 декабря –2016.
4. Паспорт экономического района Шеки-Закатала. Научно-Исследовательский Институт Экономических Реформ // –Баку, –2011, –81 с.
5. <http://www.stat.gov.az>

XÜLASƏ

REGIONLARDA DAYANIQLI KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAF PARADİQMASI *Əliyeva Ş.İ.*

Açar sözlər: əkinçilik sektoru, dayanıqlı kənd təsərrüfatı, taxılçılıq, maddi-texniki baza, aqrotexniki qulluq.

Azərbaycan Respublikasının zəngin bölgələrindən biri olan Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu Qafqaz dağlarının cənub-qərb hissəsində yerləşir, sərhədlərinə gəldikdə isə Dağıstan Respublikası ilə şimal və şimal-qərbdən, Gürcüstan Respublikası ilə isə qərbdən və cənub-qərbdən sərhəddir. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun iqtisadiyyatının özülünü kənd təsərrüfatı təşkil edir. İqtisadi rayonun sənayesi isə demək olar ki, əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarını emalına əsaslanır. Azərbaycanda istehsal olunan tütünün 98%-i, taxılın 16%-i, baramanın 33%-i, yaşıl çay yarpağının 5%-i bu rayonda becərilir

Rayonda və regional iqtisadiyyatda kənd təsərrüfatının payını nəzərə alaraq, bu sahə rayonun inkişafı üçün əsas sektor hesab olunur.

SUMMARY

PARADIGM FOR THE DEVELOPMENT OF SUSTAINABLE AGRICULTURE IN THE REGIONS *Aliyeva Sh.I.*

Key words: agricultural sector, sustainable agriculture, grain growing, material and technical base, agrotechnical care.

The Sheki-Zakatala economic region, one of the richest regions of the Republic of Azerbaijan, is located in the southwestern part of the Caucasus Mountains, and with its borders from the north and northwest it borders on the Russian Federation, and on the Republic of Georgia from the west and southwest. Agriculture is the basis of the economy of the Sheki-Zakatala economic region. The industry of the economic region is almost mainly based on the processing of agricultural products. 98% of tobacco produced in Azerbaijan, 16% of grain, 33% of cocoons and 5% of green tea leaves are grown in this region.

Given the share of agriculture in the region and the regional economy, this direction is considered the main sector for the development of the region.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	08.02.2023
	Son variant	30.04.2023

UOT 334.7

DOI 10.54758/16801245_2023_19_2_73

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ РАЗВИТИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

¹ГАСЫМОВА ЗУЛЬФИЯ МИРЗА ГЫЗЫ [ORCID](#)

²ТАГИЕВА АИДА ВАЛЕХ ГЫЗЫ [ORCID](#)

Сумгаитский государственный университет, Сумгаит, Азербайджан

1-ст.преподаватель, 2-ассистент

gasimovazulfiyya75@gmail.com ; aidatagiyeva02@gmail.com

Ключевые слова: национальная экономика, предпринимательская деятельность, прибыль, налог, государственная программа

Формирование рыночных отношений и обеспечение опережающего развития национальной экономики являются основными составляющими процесса государственного строительства в независимой Азербайджанской Республике.

Предпринимательство, являющееся важным направлением бизнеса и имеющее большое значение в формировании рыночной экономики и обеспечении ее динамичного развития, обогащении внутреннего рынка продукцией на основе местного сырья, повышении уровня жизни населения, открытии новых рабочих мест и играет важную роль в повышении уровня занятости населения, создания условий для свободной конкуренции и решении других социально-экономических задач.

В последние годы в независимой Азербайджанской Республике были реализованы широкомасштабные и стратегически важные меры, связанные с развитием предпринимательской деятельности. Приватизация государственной собственности, проведение аграрной реформы и институциональных структурных преобразований стимулировали становление и развитие предпринимательской деятельности и национальной экономики в целом. Таким образом, за последние годы показатель валового внутреннего продукта увеличился многократно. Удельный вес негосударственного сектора в общем объеме производства отечественной продукции продолжал увеличиваться.

Несмотря на достигнутые успехи, современное состояние развития предпринимательской деятельности нельзя признать удовлетворительным. По-прежнему существуют искусственные препятствия и бюрократические препятствия в развитии предпринимательства. Класс предпринимателей не стал решающим фактором в создании изобилия качественной продукции в стране, в развитии конкурентоспособных производств и в обеспечении занятости населения. В частном секторе слабо развиты хозяйствующие субъекты, обладающие стратегически важным и структурообразующим потенциалом. Нынешний уровень развития регионального бизнеса не соответствует огромному потенциалу страны. В городе Баку и его окрестностях сосредоточено более 2/3 малых и средних предприятий. Экономические отношения между предпринимателями не налажены на должном уровне.

Ускорение развития предпринимательства, усиление роли малого и среднего предпринимательства в формировании эффективной системы рыночной экономики и адаптации к международным экономическим условиям, решении экономических и социальных проблем страны составляют одно из основных направлений экономической политики Азербайджанского государства. С этой целью Президентом страны подписан ряд

важных указов и распоряжений, направленных на развитие малого и среднего предпринимательства. Среди них Указы Президента Азербайджанской Республики “О Государственной программе развития малого и среднего предпринимательства в Азербайджанской Республике” от 17 августа 2002 года, “О дополнительных мерах в области государственной защиты развития предпринимательства в Азербайджанской Республике” от 10 сентября 2002 года, “О предоставлении специального разрешения (лицензии) на некоторые виды деятельности в Азербайджанской Республике” от 2 сентября 2002 года, и “О предотвращении вмешательства, препятствующего развитию предпринимательства” от 28 сентября 2002 года.

Государственная программа развития малого и среднего предпринимательства в Азербайджанской Республике предусматривает совершенствование системы регулирования предпринимательской деятельности в стране, развитие кадрового потенциала малого и среднего предпринимательства, углубление механизма финансовой помощи, усиление правовой защиты предпринимательства и создание благоприятных условий для развития предпринимательства в регионах. Также учитывается развитие МСП на основе источников финансирования программы, таких как ассигнования государственных бюджетных учреждений, средства Национального фонда. Показаны поддержка предпринимательства, государственные фонды занятости населения, средства предприятий, техническая и финансовая помощь международных и иностранных организаций, целевые проекты, иностранные инвестиции, добровольные средства населения [1].

В связи с усилением государственной заботы о предпринимательстве особо подчеркивается, что все средства, предусмотренные законодательством, будут использованы против субъектов хозяйствования, занимающих монопольное положение на товарном рынке, в целях достижения ограничения монопольного положения в экономике и развития здоровой конкуренции. Защита местных предпринимателей от монополизации и создание здоровой конкурентной среды важны для развития и улучшения деловой активности. В известном указе Президента Азербайджанской Республики Кабинету Министров было поручено усовершенствовать тарифы субъектов естественной монополии (электроэнергия, газ, вода, железнодорожный, воздушный и морской транспорт, услуги связи и др.) совместно с Минэкономразвития в целях создания благоприятной деловой среды в стране и принять соответствующие меры.

Вопросы, вытекающие из указов президента страны о развитии предпринимательства, составляют основное направление радикальных реформ, проводимых в налоговой системе. Возникла необходимость превратить налоговую политику в важный экономический инструмент эффективного становления рыночной экономики, особенно в сфере развития производственных сфер, наладить отношения между предпринимателями и работниками налоговой службы на основе партнерства, обеспечить, чтобы налоги своевременно и в полном объеме зачислялись в бюджет за счет организации налогового контроля в цивилизованном порядке. В целях создания благоприятной деловой среды и стимулирования развития национального производства 26 ноября 2002 года был принят Закон “О дополнениях и изменениях в Налоговый кодекс Азербайджанской Республики”. Этот документ предусматривает расширение сферы применения упрощенных налогов, снижение налоговых ставок, а также дифференциацию налогов по районам и регионам. Для более точного определения налогового потенциала страны и увеличения доходов бюджета по регионам налоги следует дифференцировать по видам предпринимательства и отраслям экономики. Учитывая тенденцию увеличения удельного веса налоговых поступлений в ВВП (доля налоговых поступлений в ВВП близка к 50 процентам в странах с развитой рыночной экономикой, тогда как в Азербайджане этот показатель колеблется от 15 до 20 процентов), следует усилить стимулирующую функцию налогов.

Одним из основных вопросов развития предпринимательской деятельности является предоставление льготных кредитов на инвестиции, увеличение доли прибыли, направляемой на инвестиции, подготовка и реализация целевых программ развития приоритетных направлений экономики. Опыт показывает, что уменьшение налога на прибыль на сумму вложенной прибыли значительно повышает мотивацию предпринимателей к приобретению новых технологий и расширению производства. Для финансирования малого бизнеса следует широко использовать апробированные в мировом опыте прогрессивные финансовые каналы, особенно услуги лизинговых и франчайзинговых компаний, а также венчурный капитал [2, с. 36].

Эффективная организация хозяйственной деятельности предполагает создание рыночной инфраструктуры. Инфраструктура является одной из необходимых составляющих рыночной экономики. Инфраструктура бизнеса представляет собой совокупность отдельных самостоятельных рынков и управленческих структур, обеспечивающих свободное движение товаров и услуг от производителей к потребителям и координирующих деловые отношения [3, с. 321].

Для того чтобы быть конкурентоспособным на рынке, каждый хозяйствующий субъект должен постоянно искать новые рынки сбыта и повышать технический уровень производства за счет применения инновационной техники и технологий. Инвестиционная деятельность выступает в качестве основы для осуществления этой деятельности. На современном этапе мировая экономика испытывает на себе влияние негативных последствий, вызванных пандемией COVID-19. Введение карантинных мер стало причиной приостановки реализации инвестиционных проектов и программ, затягивания переговоров о заключении международных инвестиционных соглашений. Наиболее заметно это проявляется в деятельности этих предприятий.

В современных условиях основными направлениями использования инвестиций являются изучение компьютерных знаний, создание искусственного интеллекта, робототехники и нанотехнологий. Это связано с необходимостью высокого уровня модернизации производства во всем мире. Это в конечном итоге выступает фактором устойчивого развития каждой страны и ее предприятий [4, с. 63].

Одна из основных проблем в рамках социальной политики государства связана с инвестиционной деятельностью в этой сфере. Поскольку народные средства являются одним из основных источников инвестиций, обязанностью государства является забота о повышении благосостояния общества. Особенности реализации социальных функций государства связаны с масштабными инвестициями, которые не приносят инвестору явного коммерческого дохода, но создают условия для быстрого экономического роста. Известно, что образование, новаторство и другие совокупные способности человека обогащают и делают его труд более ценным. То есть капитал создает возможность получения большего дохода на каждую единицу, вложенную в человеческий труд, что является одной из актуальнейших проблем современной эпохи. Инвестирование в направлении обогащения человеческого труда можно оценить как экономическую меру, выделяющуюся в сфере материального производства современного общества. Такие инвестиции называются социальными инвестициями. Социальные инвестиции оказывают существенное влияние на повышение уровня образования, знаний и навыков населения, обеспечение его здоровья. Социальные инвестиции отражены в законодательной базе, регулируются и управляются государством, поддерживаются правительствами стран. Поскольку реализация всех программ и проектов достаточно затратна, компании, получающие значительные выгоды от реализации направлений корпоративной социальной ответственности, больше занимаются социальными инвестициями [5, с. 59].

Государственные программы социально-экономического развития регионов Азербайджанской Республики имеют важное значение для сбалансированного социально-

экономического развития страны и включают в себя комплекс мер по реализации имеющегося в регионах потенциала и ускорению развития предпринимательства. После распада Советского Союза разрыв сложившихся за многие годы экономических отношений углубил процесс упадка в промышленности и сельском хозяйстве районов независимой Азербайджанской Республики и привел к кризису. Упадок сельскохозяйственного сектора создал огромные трудности в удовлетворении спроса на сырье местной перерабатывающей промышленности, в результате чего этот важный сектор был парализован. В результате широкомасштабных экономических реформ, приватизации государственного имущества, земельной реформы, прогрессивных структурных изменений в управлении в связи с переходом к рыночной экономике в стране установилась макроэкономическая стабильность, развитие предпринимательства в регионах поощряется. Роль малых и средних предприятий в экономике регионов стала возрастать. Так, доля малых предприятий в общем количестве предприятий, действующих в стране, составляет более 80 процентов. В целях ускорения развития предпринимательства за счет реализации имеющегося потенциала регионов необходимо реализовать меры по повышению роли банков и кредитных организаций в расширении кредитования бизнеса и создании благоприятного инвестиционного климата; по усилению поддержки со стороны государства для стимулирования развития производственного предпринимательства; по созданию рыночных инфраструктур и повышать их роль в развитии предпринимательства и т.д.

ЛИТЕРАТУРА

1. Государственная программа развития малого и среднего предпринимательства в Азербайджанской Республике. <https://e-qanun.az>
2. Abbasov, A.B. *Biznesin əsasları* / A.B. Abbasov. – Bakı: Nurlan, –2005, –656 s.
3. Львов, Ю.А. Основы экономики и организации бизнеса / Ю.А.Львов, –СПб.: ГМП ФОРМИКА, –2012, –383 с.
4. Məmmədov, İ.S. Müəssisənin real investisiyalarının idarə edilməsi mexanizminin formalaşdırılmasına dair / İ.S. Məmmədov // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2022. – Vol. 18, No. 4. – P. 63-66. – DOI 10.54758/16801245_2022_18_4_63. – EDN CGXLDR. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50160530>
5. Yəhyayeva, A. Yu. Q. Sosial investisiyaların makro və mikrosəviyyələrdə rolunun qiymətləndirilməsi / A. Yu. Q. Yəhyayeva // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2022. – Vol. 18, No. 3. – P. 59-63. – DOI 10.54758/16801245_2022_18_3_59. – EDN OMMPVB. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50022770>

XÜLASƏ

AZƏRBAYCANDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Qasımova Z.M., Tağıyeva A.V.

Açar sözlər: milli iqtisadiyyat, sahibkarlıq fəaliyyəti, mənfəət, vergi, dövlət proqramı

Məqalədə milli iqtisadiyyatda sahibkarlıq fəaliyyətinin müasir vəziyyəti nəzərdən keçirilir. Burada qeyd olunur ki, milli iqtisadiyyatın inkişafının təmin edilməsinin əsas amillərindən biri sahibkarlıq fəaliyyəti üçün, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli təsərrüfatçılıq şəraitinin yaradılmasıdır. Bu istiqamətdə əsas məsələlərdən biri dövlət tərəfindən müvafiq tədbirlərin görülməsidir.

SUMMARY
ANALYSIS OF THE CURRENT STATE OF ENTREPRENEURSHIP
DEVELOPMENT IN AZERBAIJAN
Gasimova Z.M., Taghiyeva A.V.

Key words: *national economy, entrepreneurial activity, profit, tax, state program*

The article considers the current state of entrepreneurial activity in the national economy. It is noted here that one of the main factors for ensuring the development of the national economy is the creation of favorable economic conditions for entrepreneurial activity, including small and medium-sized businesses. One of the main issues in this direction is the adoption by the state of appropriate measures.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	19.04.2023
	Son variant	12.06.2023

UOT 330.52

DOI 10.54758/16801245_2023_19_2_78

TÜRKİYƏDƏ BEYİN KÖÇÜ: PROBLEMLƏRİ VƏ HƏLL YOLLARI

¹ƏHƏDLİ AMAL NATIQ oğlu²ERAY ACAR OSMAN oğlu*Kütahya Dumlupınar Universteti, Türkiyə, 1-doktorant, 2-müəllim, doç.dr.*ehedliamal96@gmail.com ; eray.acar@dpu.edu.tr*Açar sözlər: köç, beyin köçü, tərsinə beyin axını, Türkiyə*

Giriş. Son yüz ildə dünyada baş verən diqqətəlayiq inkişafda olan beyin axını olub. Mövzunun əhəmiyyətinə görə ədəbiyyatımıza “Brain Drain Economics” və “Brain Drain Sosiologiyası” kimi anlayışlar daxil olmuşdur. Xüsusilə, Sənaye inqilabından sonra yeni peşələrin meydana çıxması əl əməyi əvəzinə, ixtisaslaşdırılmış əqli əməkdən istifadə edənlərin önə çıxmasına səbəb oldu. Bu dövrdə ixtisasları daim təkmilləşən insan ünsürü sektorda ciddi önəm kəsb etmişdir. İxtisaslaşmada gedən inkişaf əmək ehtiyatlarına və sosial inkişafa da öz təsirini göstərdi. Bütün bunlarla yanaşı, inkişaf etmiş ölkələrdə texniki bilik səviyyəsinin yüksəlməsinə işçi qüvvəsinin inkişafı təsir göstərməmişdir. Getdikcə dünyada ixtisaslaşmış ziyalılara tələbat sürətlə artmış və buna paralel olaraq məşğulluq imkanları da artmışdır [1, s.1].

İnkişaf etmiş ölkələr digər ölkələrin beyin axını prosesini “insan, kapitalın beynəlxalq dövriyyəsi” kimi qəbul edirlər. ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya kimi ölkələri nümunə kimi göstərə bilirik. Bəzi alimlərin fikrincə, inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə miqrasiya ciddi itki və ya qazanc gətirmir. Təbii ki, bunun əksini iddia edən çoxlu məqalələrə rast gələ bilirik [2, s.4]. Beyin köçü – qabaqcıl biliyə malik alimlərin və ya mütəxəssislərin daha əlverişli şəraitdə istehsal etmək üçün öz ölkələrini tərk edərək inkişaf etmiş ölkələrə getməsi “beyin axını” kimi müəyyən edilir. Bu tərifə bir az da genişləndirmək lazım gələrsə, üstün zəkaya sahib olan və dövlətin verdiyi imkanları daha inkişaf etmiş ölkələri yaşamaq üçün kafi görməyən insanların yaşaması “beyin axını” adlanır [3, s.13]. Dünyadakı elmi inkişaflarla yanaşı, sənaye inqilabı ilə birlikdə baş verən texniki sıçrayışlar Şimali Qərbi Avropada sənayeləşmə prosesinin əsasını qoydu. Belə olan halda sənaye inqilabını həyata keçirən Avropa ölkələri Şimali Amerikanın zəngin və toxunulmaz torpaqlarına elm və texnologiya gətirdilər. Nəticədə, bu gün ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi bir çox qərb ştatları ixtisaslı işçilər və alimlər üçün cazibə mərkəzi rolunu oynadılar. Beyin axını prosesinin artım tempi tarixən İkinci Dünya müharibəsindən sonra başlamışdır. Müharibənin sonunda məğlub olan Almaniyanın və nasistlər tərəfindən dağıdılan Avropa dövlətlərinin dirçəldilməsi üçün ixtisaslı işçi qüvvəsi lazım idi. Bərpa prosesi zamanı Avropa ixtisaslar arasında heç bir fərq qoymadan dünyanın müxtəlif yerlərindən işçi qüvvəsi cəlb etməli oldu. Eyni dövrdə Avropa dövlətləri yüksək ixtisaslı insanlardan faydalanmaq üçün bu insanlara məskunlaşma baxımından şərait yaratmışdılar. Beyin axınının nitelikli bir formaya çevrilməsi anlayışı bu dövrlərdə ortaya çıxdı [4, s.17]. Türkiyədən mühacirət etmiş peşə qrupları – Türkiyədən ən çox peşələrinə görə ayrılan memarlar və mühəndislər oldu. Bu sahələr üçün adekvat əməkhaqqının olmaması və iş sahəsinin darlığı belə seçimlərin edilməsinə səbəb olub. Başqa prizmadan baxsaq, digər ölkələrdə iş saatlarının çevikliyi və Türkiyədəki qazancın nisbətən yüksək olması bu peşəkar qrupu xaricdə yaşamağa sövq edib. Ən çox köç edən peşə qrupları arasında ikinci yeri akademiklər tutub. Onları bu seçimə aparan birdən çox alt səbəbi saymaq olar. Bunlardan ən mühümləri akademik azadlıq, inzibati vəzifələrin sürətlə artması və yaşadıqları ölkələrdə rifah səviyyəsidir. Digər peşə qrupları ilə müqayisədə Türkiyədə sənətçilərin köçü demək olar ki, müşahidə olunmur.

Türkiyədə yaşayan sənətçilərin xalqla bir olduğu məlum bir həqiqətdir. Onlar bu reallığı dərk etdiklərindən belə nəticəyə gəliblər ki, başqa ölkələrdəki insanlara müraciət edə bilmirlər, çətin şəraitdə belə sənət adamları ölkəmizdən getmirlər. Türkiyədən ən çox immiqrasiya edilən ölkələr – xüsusilə 2007-2014-cü illər arasında ölkədən köçən vətəndaşlarımız AB (Avropa Birliyi) ölkələrinə üstünlük veriblər. Sonrakı illərdə bu siyahının başında duran ölkə Amerika oldu. Bu siyahıda adları çəkilən ölkələrin bəziləri idarəetmə və siyasətdəki uğurlarına görə seçilib. İsveç hökuməti təhsil və digər sahələrdə vətəndaşlarına göstərdiyi xidmətlərə görə özünü dünyada kifayət qədər göstərir. Bu ölkədə mövcud olan milli büdcənin, demək olar ki, hamısı təhsilin, elmin və sənayenin inkişafına ayrılıb ki, bu da İsveçi ən çox üstünlük verilən ölkələrdən birinə çevirib. Buna görə yüksəksəviyyəli insanlar ən çox işləmək üçün İsveçi seçdilər. Almaniyanın həyata keçirdiyi təhsil siyasətlərinə nəzər saldıqda İsveçin heç də geridə qalmadığını görürük. İki dünya müharibəsini başlayan və eyni zamanda məğlub olan ölkə kimi Almaniyanın sürətlə toparlanması və elmə ciddi büdcələr ayırması rəqib dövlətləri təəccübləndirdi.

Türkiyədə Beynəlxalq Tələbə Cəlbətmə Strategiyaları və Təcrübələri-İngilis dilinin öyrənilməsi və inkişafı prosesinin tələbələrin qərar qəbul etməsinə təsir etdiyi bir reallıqdır. Tələbələr üstünlük verdikdə, daha çox ana dili ingilis dili olan ölkələri seçirlər [5, s.413-433]. Xarici dilləri tədris edən universitetləri olan ölkələr demək olar ki, beynəlxalq şəxsiyyət yaradır. Avropada millətçiliyi ilə tanınan bəzi ölkələr institusional olaraq ingilis təhsilinə qarşı olsalar da, bu metodun dünyadan tələbələri cəlb etməkdə təsirli olduğunu qəbul ediblər [6, s.15]. YÖK (Yüksək öyrətim qurumu) qurumu tərəfindən həyata keçirilən yeni siyasətlər nəticəsində bir çox universitetlərdə doktorantura və magistratura pillələrində ingilis dili təhsili verən şöbələr artırılıb. Qarşıdakı illərdə universitetlərdə xarici dil təhsili proqramlarının sayının 1500-ə çatdırılması əsas hədəflər sırasındadır. Bu hədəfin qarşıya qoyulması, heç şübhəsiz ki, ölkəmizdə təhsil alan gənclərin beynəlxalq birliklərdə özlərini və fikirlərini sərbəst ifadə etmələri üçün qoyulub. Əcnəbi tələbə qəbul edən ölkələr ilk olaraq bu hərəkətliliyin iqtisadi dönüşünü düşündülər [7, s.37]. Ən çox üstünlük verilən ölkələrdən biri olan Amerika xarici tələbələr hesabına ciddi gəlir əldə edib. Tələbələrin yaşadıqları ölkələrdə ödədikləri kirayə haqqı və buna bənzər xərclər əlavə gəlir kimi ev sahibi ölkələrin iqtisadiyyatına əlavə edilir. Amerikada yaşayan əcnəbi tələbələrin illik gəliri 25 milyard dollarla bir sənaye halına gəldi [8, s.249]. ABŞ-ın əcnəbi tələbələrin gəlirlərini Türkiyə ilə müqayisə etmək lazımdırsa, ABŞ-ın beynəlxalq tələbələrdən əldə etdiyi gəlirin Türkiyənin illik enerji idxalının 81,39%-nə və cari hesab kəsirinin 95,68%-nə uyğun olduğu açıq şəkildə görünür [9].

Tərsinə beyin axını Türkiyədə mövcud hökumətin miqrasiya ilə bağlı siyasətini və bu miqrasiyanın qarşısını almaq üçün göstərdiyi səyləri müsbət dəyərləndirməklə yanaşı, bunun yetərli olmadığını da qeyd etməliyik. Tarixə nəzər salsaq, çox güman ki, beynəlxalq miqrasiyanın həmişə yüksəlişdə olduğunu görürük. Beynəlxalq miqrasiyanın artması ilə dünya əhalisinin artımını müqayisə etdikdə üstünlüyün faktiki miqrasiyada olduğu görünür. Türkiyə dünyanın hər yerinə axın edən bu mühacirlərdən ölkənin inkişafında faydalanmaq üçün üsullar inkişaf etdirdi. Digər tərəfdən, son illərdə Türkiyədə beyin axınının aradan qaldırılması istiqamətində görülən işlərin əhəmiyyəti getdikcə daha çox qəbul edilir və bununla bağlı müxtəlif təşəbbüslər irəli sürülür. Xarici ölkə vətəndaşlarının iş icazəsi alması üçün nəzərdə tutulan şəraiti misal göstərə bilirik. Gözləmə vaxtlarının iki həftəyə endirilməsi və internet üzərindən uzun bürokratik prosedurların həyata keçirilməsi də başqa bir həvəsləndirici təşəbbüs idi. İstedadlı əcnəbi zehinləri ölkədən uzaqlaşdırmaq üçün Türkiyədəki universitetlərdən bir çox araşdırmalar aparılmışdır [10, m.8]. Türkiyə Türkiyə vətəndaşı olaraq akademik həyatını davam etdirmək istəyən xarici alimlər üçün bütün qapıları açıb. Bununla bağlı iki üsuldən istifadə edilmişdir. Bunlardan birincisi yaşayış yeri üzrə vətəndaşlıqdır ki, həmin şəxs Türkiyədə ən az 5 il fasiləsiz yaşamalıdır. Digəri isə müstəsna şəkildə vətəndaşlığın alınmasıdır. Ümumiyyətlə, ən çox seçilən üsul sonuncudur. Bu şəkildə müraciət edən əcnəbi vətəndaşın milli təhlükəsizlik səviyyəsi baxımından əngəl törətməməsi ən

vacib şərtlərdən biridir. Müstəsna vətəndaşlıq üçün müraciət edən xarici ölkə vətəndaşları nazirliyin verdiyi təklif və Nazirlər Şurasının qərarı ilə Türkiyə vətəndaşı ola bilərlər. Türkiyəyə sənaye obyektləri gətirən və ya elmi, texnoloji, iqtisadi, sosial, idman, mədəniyyət və incəsənət sahələrində fəvqəladə xidmət keçmiş və ya keçdiyi düşünülmən şəxslər müstəsna vətəndaşlıq qanunundan (27256 sayılı Türkiyə Vətəndaşlıq Qanunundan) yararlanmaq imkanına malikdirlər [11]. Əvvəlcə Mərkəzi Asiyada tələbə əhalisini cəlb edən təşviq proqramları zaman keçdikcə digər bölgələrə də yayıldı. Bu bölgələrdə hər il yüzlərlə tələbə ali təhsil almaq üçün Türkiyəyə gəlir. Bu bölgələrdən gələnlərin çoxu öz ölkələrinə qayıdıb strateji yerlərdə işləyir, digərləri isə Türkiyədə qalır. İxtisaslı işçi qüvvəsinin təşviqi baxımından Türkiyə qərb nümunələrini araşdırmış və bu məsələləri Türkiyəyə uyğunlaşdırmışdır [12, m.8]. Təhsil üçün Türkiyəyə üstünlük verən tələbələr Türkiyə təqaüdləri sayəsində maddi sıxıntılardan müəyyən qədər xilas ola bilərlər. Türkiyə təqaüdləri tətbiq olunmağa başladığı 2012-ci ildə ümumilikdə 10 minə yaxın müraciət qəbul etmiş, 2017-ci ildə bu rəqəm 100 minə keçmişdir. Eyni zamanda, müraciət edən ölkələrin sayı təxminən iki dəfə artıb. 2021-ci ildə dünyanın 178 ölkəsindən 165.511 müraciətlə Türkiyə təqaüdlərinə rekord sayda müraciət edilib. Türkiyə təqaüdləri tələbələrə təqaüd verməklə yanaşı, universitetlərə yerləşdirmələr də həyata keçirən bir proqramdır. Bu xüsusiyyəti ilə dünyanın digər təqaüd proqramlarından fərqlənir. Aşağıdakı cədvələ diqqət yetirsək, təqaüd haqları və sahələr (Xaricdə Türklər və Qohumlar Cəmiyyəti Başkanlığı) haqqında ətraflı məlumata sahib olmaq mümkündür [13]. Türkiyədə ali təhsil müəssisələrində təhsil alan əcnəbi tələbələrin sayına nəzər saldıqda, son illərdə 36,6% artım görürük. Bu, təhsil alan əcnəbi tələbələrin sayının iyirmi iki minə çatdığına əyani göstəricisidir. Hər il əldə etdiyimiz tələbə artımı yaxşı olsa da, yüzdəliyə görə kifayət etmir. 2001-ci ildə qüvvəyə minən və 2023-cü ilə qədər uzadılması gündəmdə olan 4691 sayılı Texnologiya İnkişaf Zonaları (TDZ) Qanunu və 2008-ci ildə qüvvəyə minən 5746 sayılı Araşdırma və İnkişaf Fəaliyyətlərinin Dəstəklənməsi Qanunu, Ar-Ge işləri üçün kifayət qədər insan resurslarının yaradılmasında mühüm addım. Bu qanunlar nəticəsində elmi-tədqiqat və inkişaf müəssisələri bunun üçün xərclənən pulların vergidən azad edilir. Mövzu üzrə aşağıda göstərilən mühüm nəticələri qeyd edə bilərik.

Türkiyənin hazırkı konyukturada həyata keçirdiyi immiqrasiya siyasəti kifayət qədər olmasa da, dövlətin bu məsələni gündəmə gətirməməsi, yeni həll yolları axtarması təqdir edilməli məsələlərdəndir. Türkiyədəki 3 milyonluq miqrant qüvvəsindən müsbət mənada istifadə olunarsa, şübhəsiz ki, ABŞ və Almaniya kimi irəliləyişlər edə bilərik. Türk alimi Prof. Dr. Əziz Sancarın Nobel mükafatına layiq görülməsi Türkiyənin dünya səviyyəli akademiklər yetişdirdiyini, lakin buradakı akademiklərin kifayət qədər vəsait olmadığından seçilə bilmədiyini bir daha ortaya qoydu. AKP hökumətə gəldikdən sonra Amerika və buna bənzər ölkələrdə təhsil almış insanları geri qaytarmaq üçün layihələr həyata keçirdi. “Vətənə dönüş” layihəsi sayəsində dünyanın hər yerindən ölkələrinə qayıdan akademiklər müdafiə sənayesi və yüksək texnologiyanın inkişafına mühüm töhfələr veriblər. Bu gün bu gənclərin biliklərindən dünyada ad çıxaran İHA və SİHA-ların istehsalı bəhrələnib. Hazırda Türkiyənin hərbi məktəblərində yüzlərlə əcnəbi tələbə təhsil alır. 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan Qarabağ müharibəsində Türkiyənin hərbi məktəblərində təhsil alan azərbaycanlı zabitlərin çıxışları doğru yolda olduğumuzun sübutudur. Son Ukrayna-Rusiya müharibəsində türk müdafiə sənayesi məhsullarının mühüm rolu xaricdə Türkiyəyə qayıdan gənclərin qabaqcıl texnologiya sahəsinə verdiyi töhfələr nəticəsində reallaşdı. Türkiyənin miqrasiya prosesini müsbət qiymətləndirməsi üçün ABŞ-dan nümunə götürməlidir. Amerika immiqrasiya siyasətlərində olduğu kimi, bu insanların irq, din və məzhəb ayrı-seçkiliyi etmədən bilik və bacarıq səviyyələrinə görə lazımı qurum və təşkilatlarda istifadə edilməsi ölkənin inkişafına əhəmiyyətli töhfə verəcək. Türkiyəyə gələn akademiklərə təmin edəcəyimiz düşüncə azadlığı və elm azadlığı fəaliyyətlərinin davam edib etməmələrinə təsir edəcəyi ortadadır. Dünyada enerji qıtlığı, xüsusilə Qanq çayının suyunun azalması gələcəkdə bu regionlarda böyük quraqlığın xəbərçisidir. Türkiyə qarşısındakı dövrdə bu bölgələrdən qeyri-qanuni miqrasiyaya qarşı tədbirlər görməlidir. Suriya vətəndaş müharibəsindən sonra qarşılaşdığımız qeyri-qanuni miqrasiya dalğasından ibrət dərsləri

alınmalı və dövlətimiz mümkün digər miqrasiya dalğalarına qarşı durmaq üçün təcili hesabatlar hazırlamalıdır. Son dövrlərdə möhtərəm Prezidentimizin immiqrasiya siyasətində etdiyi ciddi dəyişikliklər mühüm olsa da, onların davamlılığı təmin edilməlidir. Çağımızda deyə bilərik ki, ən böyük kapital biliklə təchiz edilmiş savadlı beyin gücüdür. İndi ölkələrin sərvəti sahib olduqları sənayelər deyil, orada yaşayan beyin gücüdür. İnformasiya günümüzün ən böyük silahına çevrilib. Bu silahdan nə qədər səmərəli istifadə etsək, dünya masasında bir o qədər söz sahibi olacağıq. Türkiyənin son əlli ilin siyasi keçmişinə nəzər saldıqda demək olar ki, biz xeyli yol qət etmişik, lakin beyin axını baxımından dünyanın inkişaf etmiş dövlətlərindən geri qalırıq. Əgər ölkədə siyasi sabitlik və iqtisadi sıçrayışlar davam etdirilə bilsə, qarşıdakı on il ərzində Türkiyənin adını dünyanın beyin axınının aparıcı ölkələri arasında görmək mümkün olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Erkal, M.E.(1980). Beyin Göçü, Cilt 0, Sayı 18, 73 - 80,s.1.
2. Erkal, M.E.(1980). Beyin Göçü, Cilt 0, Sayı 18, 73 - 80,s.4.
3. Pazarcık, S. F.(2010). Beyin Göçü Olgusu Ve Amerika Birleşik Devletleri Üniversitelerinde Çalışan Türk Sosyal Bilimciler Üzerinde Bir Araştırma. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, s.13.
4. İlhan, A.(2020). Öğrencileri Yurt Dışı Eğitime Yönlendiren Sebeplerin Beyin Göçü Bağlamında Değerlendirilmesi. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, s.17.
5. Wilkins, S., Balakrishnan, M. S. & Huisman, J. (2012) Student choice in higher education: Motivations for choosing to study at an international branch campus. Journal of Studies in International Education, 16(5). 413-433.
6. European University Association (2014). Connecting mobility policies and practice: Observations and recommendations on national and institutional developments in Europe. Brussel: European University Association.
7. Higher Education Policy Institute [HEPI], 2007.
8. Yılmaz G.ve Güçlü N.(2021). Türkiye’de uluslararası öğrenci hareketliliğinin görünümü. Yükseköğretim ve Bilim Dergisi/Journal of Higher Education and Science, 11(1), s.249.
9. YÖK(2017). Yükseköğretimde uluslararasılaşma strateji belgesi 2018-2022. Ankara: Yükseköğretim Kurulu.
10. 29800 Sayılı Uluslararası İş Gücü Kanunu.(13.8.2016) .Resmi Gazete (Sayı: 29800). Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6735.pdf>.
11. 27256 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu.(29.5.2009) .Resmi Gazete (Sayı: 27256). Erişim Adresi: <https://resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/06/20090612-1.htm>.
12. 29800 Sayılı Uluslararası İş Gücü Kanunu.(13.8.2016) .Resmi Gazete (Sayı: 29800). Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6735.pdf>.
13. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluğu Başkanlığı.

РЕЗЮМЕ

УТЕЧКА МОЗГОВ В ТУРЦИИ: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

Ахадлы А.Н., Аджар Э.О.

Ключевые слова: миграция, утечка мозгов, обратный мозговой поток в Турцию

В исследовании было отмечено, как Турция может извлечь пользу из волны миграции в мире и как ей следует использовать этот процесс в интересах страны. Мы не должны забывать, что утечка мозгов была одним из важных элементов экономического развития в развивающихся странах. Рабочая сила, которая особенно необходима для исследований и разработок в странах, допускающих утечку мозгов, считается важным источником технологических достижений. Считается, что приток экспертов в области маркетинга, бизнеса и других подобных областей за пределами академических кругов серьезно повысит инновации и производительность. Влияние

утечки мозгов на коллективную работу и распространение образования через связи людей со странами, из которых они прибыли, является одним из важных вопросов, который нельзя игнорировать.

SUMMARY
BRAIN TRANSFER IN TURKEY: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Ahadli A.N., Acar E.O.

Keywords: *migration, brain drain, reverse brain flow Turkey*

In the study, it has been mentioned how Turkey can benefit positively from the migration wave in the world and how it should use this process for the country's interests. We should not forget that brain drain has been one of the important elements of economic development in developing countries. The workforce, which is especially necessary for research and development in countries that accept brain drain, has been accepted as an important source of technological advances. It is thought that the influx of experts in marketing, business and other similar fields outside of academia will seriously increase innovation and productivity. The effects of brain drain on the collective work and educational circulation through the connections of the people with the countries they come from is one of the important issues that cannot be ignored.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	17.02.2023
	Son variant	02.06.2023

UOT 37.026

DOI 10.54758/16801245_2023_19_2_83

TEKNOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ TƏCRÜBƏSİNDƏN

¹İSMAYILOV AKİF ÖMƏR oğlu
²QULİYEV ƏDALƏT FİRİDUN oğlu
³ORUCOV SAMİR KAMAL oğlu [ORCID](#)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan, 1,2- baş müəllim

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, 3-dosent

quliyevdalet62@gmail.com; osamir@mail.ru

Açar sözlər: təlim, metod, pedaqoji, innovasiya, yaradıcılıq, şagird

Texnologiya dərslərində müəllim və şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqənin ən vacib interaktiv üsullarını nəzərdən keçirərək, onları oyun və qeyri-oyunlara bölmək olar.

Oyun interaktiv tədris üsulları: işgüzar təlim oyunu, rol oyunu, psixoloji təlim.

Qeyri-oyun interaktiv tədris metodları: Case-study təhlili, qrup müzakirələri, beyin həmləsi, əməkdaşlıq öyrənmə metodları.

Aktiv və interaktiv tədris metodlarına interaktiv mühazirə daxildir.

İnteraktiv mühazirə ənənəvi mühazirə və təlim oyununun aspektlərini birləşdirir. Bu mühazirə formatından siz (və ya başqa bir mövzu mütəxəssisi) unikal məlumatın daşıyıcısı olduğunuz vaxt və digər məlumat mənbələrinin məhdud olduğu hallarda (problemlə müzakirələr, mühazirə-konsultasiya, mühazirə-mətbuat konfransı, mühazirə) istifadə etmək məqsədəuyğundur: iki nəfərlik, mühazirə-söhbət, mühazirə-müzakirə, mühazirə-təxribat, mühazirə-araşdırma, mühazirə-vizuallaşdırma və s.).

İşgüzar oyun insan fəaliyyətinin və sosial qarşılıqlı əlaqənin müxtəlif aspektlərini təqlid edir, subyektin mücərrəd təbiəti ilə peşəkar fəaliyyətin real təbiəti arasındakı ziddiyyətləri aradan qaldırır. [1, s.123]

Rol oyunu yeni materialın mənimsənilməsi, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin möhkəmləndirilməsi və inkişafı, habelə ümumi təhsil bacarıqlarının formalaşdırılması ilə bağlı mürəkkəb problemləri həll etmək üçün istifadə olunur. Bu, şagirdlərə materialı müxtəlif perspektivlərdən başa düşməyə və öyrənməyə imkan verir.

Beyin fırtınası yaradıcılığı stimullaşdırmaq üçün ən məşhur üsullardan biridir. Xüsusi müzakirə qaydalarını tətbiq etməklə mürəkkəb problemlərin həllini tapmağa imkan verir. Bir çox təşkilatlarda müxtəlif problemlərin qeyri-ənənəvi həll yollarını tapmaq üçün geniş istifadə olunur [2, s. 76].

Xüsusi təlim vəziyyətlərinin təhlili (case method, English case study) aşağıdakı sahələrdə bacarıqları təkmilləşdirmək və təcrübə qazanmaq üçün nəzərdə tutulmuş tədris metodudur: problemlərin müəyyən edilməsi, seçilməsi və həlli; məlumatla işləmək - situasiyada təsvir olunan detalların mənasını başa düşmək; məlumat və arqumentlərin təhlili və sintezi; fərziyyələr və nəticələrlə işləmək; alternativlərin qiymətləndirilməsi; qərarlar qəbul etmək; digər insanları dinləmək və anlamaq qrup işi bacarıqlarıdır.

Kompüter simulyasiyası kompüter simulyatoruna bənzətməklə situasiya təlimidir. Tədris prosesində müxtəlif növ oyunlardan istifadə bir sıra pedaqoji problemləri həll etməyə imkan verir. Oyun uşaqların zehni fəaliyyətini tərbiyə edən qiymətli vasitədir, psixi prosesləri stimullaşdırır, şagirdlərdə idrak prosesinə böyük maraq oyadır. Oyunda uşaqlar güclərini məşq edir, qabiliyyət və

bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Bu, hər hansı bir tədris materialını həyəcanlandırmağa kömək edir, şən iş əhval-ruhiyyəsi yaradır və biliyin mənimsənilməsi prosesini asanlaşdırır. Oyunda bu və ya digər proqram materialını mənimsəmək və ya dəqiqləşdirməklə uşaqlar obyektləri müşahidə etməyi, müqayisə etməyi, müəyyən əlamətlərə görə təsnif etməyi, yaddaşı, diqqəti inkişaf etdirməyi, aydın və dəqiq terminologiyadan istifadə etməyi, əlaqəli şəkildə söyləməyi, obyektləri təsvir etməyi, onların hərəkətlərini adlandırmağı və öyrənilir. keyfiyyətlər, onlar ixtiraçılıq və hazırcavablıq nümayiş etdirirlər. Başlanğıcda tələbələr yalnız oyunun forması, sonra isə oyunda iştirak etmək mümkün olmayan material maraqlandırır. Oyun şagirdləri axtarış şəraitinə salır, qələbəyə maraq oyadır, ona görə də uşaqlar tez, hazırcavab olur, tapşırıqları dəqiq yerinə yetirir, oyun qaydalarına əməl edirlər [3, s.78].

Bütün texnologiya dərslərində oyunlardan, oyun elementlərindən istifadə etmək məqsəduygundur, lakin təlim prosesini oyuna çevirməməlisiniz.

İş proqramından dərslərdə müəllif tədris təşkilatı və fəaliyyət oyunlarından istifadə edir. Örtük materialı düzəldərkən, "Tic-Tac-Toe" oyun dərsi keçirmək mümkündür. Bu dərstdə şagirdlər iki komandaya bölünür, rəqabətli oyun xarakterli tapşırıqlar təklif olunur. Belə bir dərslər zamanı məntiqi təfəkkürün inkişafı, şagirdlərin üföqlərinin genişlənməsi baş verir.

Rol oyunu və işgüzar oyunlar texnologiya dərslərində əvəzolunmazdır. Uşaqlara özlərini müxtəlif peşələrin nümayəndələri rolunda hiss etmək imkanı verilir. Bu çox vacibdir, çünki karyera istiqaməti texnologiya dərslərinin əsas vəzifələrindən biridir. Dizaynerlər və moda dizaynerləri, aşpazlar və menecerlər, aqronomlar və çiçək yetişdiriciləri. Bu, oyunlarda müxtəlif rolların yalnız kiçik bir siyahısıdır [4, c.89].

Dərslərdə qrup işindən istifadə edilərkən oyun tərtibatından istifadə edilir. Bir tapşırıq müxtəlif qruplar tərəfindən öz yolu ilə həll olunur:

- qalay qutulardan qala düzəltmək. (Bəlkə də müxtəlif nağıl personajları üçün);
- maskarad kostyumunun yaradılması;
- yemək bişirmək;
- evin interyeri üçün dekorasiyaların yaradılması və s.

Oyun tərtib edərkən rəqabət elementi olmalıdır [5, s. 32].

Texnologiya dərslərində aşağıdakı interaktiv təlim formalarından istifadə etmək olar:

- “Akvarium” odur ki, bir neçə şagird situasiyanı çevrə şəklində oynayır, qalanları isə müşahidə edib təhlil edir. Etiket qaydalarını öyrənərkən bu formadan istifadə etmək uğurludur.

- “Qərar ağacı” – sinif eyni sayda şagirdlə 3 və ya 4 qrupa bölünür. Hər bir qrup məsələni müzakirə edir və öz “ağacında” (vərəqdə) qeydlər aparır, sonra qruplar yerlərini dəyişir və öz fikirlərini qonşularının ağaclarına yazır. “Ailə büdcəsinin formalaşması” mövzusunun tədrisində istifadə edirik.

- Bir mövqe tut. Bəyanat oxunur və şagirdlər “BƏLİ” və ya “YOX” sözləri yazılmış posterə getməlidirlər. Mövqələrini izah etmələri arzu edilir. “Təhlükəsizlik və gigiyena qaydalarının ” öyrənilməsində istifadə etmək mümkündür [6, c.65].

Müxtəlif növ oyunlar öyrənilən mövzunun həm praktiki, həm də nəzəri aspektlərini əhatə edir.

Hər dərstdə şagird mərkəzli yanaşma olmalıdır. Bu, hər bir şagirdə bacardığı qədər öyrənmək və nəyisə bacarmadığını hiss etməmək imkanı verir. Qruplarda işləyərkən uşaqların qabiliyyətləri nəzərə alınmaqla tapşırıqlar paylanır. Əgər uşaq öz qabiliyyətinə arxayın deyilsə, o zaman iş marağı itir. Qrupda çox iş görməsə belə, uşaq özünü qrupun üzvü kimi hiss edir və onun üçün asan olmayanı öyrənir. Sağlamlığa qənaət edən texnologiyalar vasitəsilə insan mərkəzli yanaşma tətbiq oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Мошкина, Л.В. Книга в руках учителя и ученика [Электронный ресурс]: учебно-методическое пособие / Авт-сост. Е.О. Галицких, Л.В. Мошкина. –Киров: Изд-во "Радуга-Пресс", –2013, –223 с
2. Мандель, Б.Р. Технологии педагогического мастерства / Б.Р. Мандель. –М.: Вузовский учебник, –НИЦ ИНФРА, –2015, –211 с.
3. Настройка образовательных структур в Европе. Вклад университетов в Болонский процесс [Электронный ресурс] Электрон. текст.дан. Режим доступа: http://www.iori.hse.ru/tuning/materials/Introduction_Tuning%20Educational%20Structures.pdf
4. Павлов, С.В.: Физика: Учеб. пособие / С.В. Павлов. –М.: РИОР, –2005, –169 с.
5. Попова, Е.Н. Интерактивные технологии - не роскошь, а средства обучения. Интернет и образование, Август, Том 2009, № 11(<http://www.openclass.ru/io/11/osipova>)
6. Реутова, Е.А. Применение активных и интерактивных методов обучения в образовательном процессе вуза / Е.А. Реутова. –Новосибирск: НГАУ, –2012, –575 с.
7. Quliyev, Ə. F. Texnologiya dərslərinin bəzi xüsusiyyətləri / Ə. F. Quliyev // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2021. – Vol. 17, No. 4. – P. 91-95. – DOI 10.54758/16801245_2021_17_4_91. – EDN AJCNMO.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47697092>

РЕЗЮМЕ

ИЗ ОПЫТА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ТЕХНОЛОГИИ

Исмаилов А.О., Гулиев А.Ф., Оруджев С.К.

Ключевые слова: обучение, метод, педагогика, инновации, творчество, ученик

В моделирующие игры желательно включать определенные конфликты интересов членов группы. Это позволяет приблизить игровую модель к реальным процессам. Во время игры участники не обладают всей информацией для принятия оптимального решения, их действиям мешают, затрудняя выполнение задания. Для деловой игры, моделирующей реальную ситуацию, важно побудить каждого участника действовать так, как он поступил бы в реальной ситуации. Важно координировать действия участников игры.

SUMMARY

FROM THE EXPERIENCE OF USING INTERACTIVE LEARNING METHODS IN TECHNOLOGY LESSONS

İsmayilov A.O., Guliyev A.F., Orujev S.K.

Key words: training, method, pedagogy, innovation, creativity, student

In modeling games, it is desirable to include certain conflicts of interest of group members. This allows to bring the game model closer to real processes. During the game, the participants do not have all the information to make an optimal decision, their actions are interfered with, making it difficult to complete the task. For a business game that simulates a real situation, it is important to encourage each participant to act as they would in a real situation. It is important to coordinate the actions of the participants in the game.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	24.04.2023
	Son variant	07.06.2023

УДК 355.359-5-9

DOI 10.54758/16801245_2023_19_2_86

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ В РАЗЛИЧНЫХ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЯХ

САДЫГ-ЗАДЕ УЛЬВИ АДИЛЬ оглу

Академия МЧС Азербайджана, Баку, Азербайджан, ст. преподаватель

ulvi-sadixov@mail.ru

Ключевые слова: психологическое состояние, чрезвычайная ситуация, спасатель.

Введение. На сегодняшний день мы всё чаще, раскрывая свежую газету, включая радио или телевизор, можем читать, слышать или видеть новости о последствиях стихийных бедствий, террористических актов, аварий на промышленных объектах, военных конфликтов, уносящих жизни большого количества людей и причиняющих значительный материальный ущерб экономике страны, на территории (или в акватории) которой они произошли. Мировая статистика чрезвычайных ситуаций показывает неуклонный рост численности пострадавших в результате природных и техногенных катастроф и масштабов распространения их последствий, в связи с чем у многих возникает резонный вопрос: «Неужели при современном уровне научно-технического развития нельзя добиться снижения как количества самих ЧС, так и материальных и человеческих потерь, к которым они приводят?»

Общее психологическое состояние считается одним из главных решающих вопросов при ликвидации чрезвычайных ситуаций. Важными вопросами считаются психологическое состояние населения, а также психологическая подготовка спасателей и стрессоустойчивость.

Подготовка населения и спасателей к чрезвычайным ситуациям зависит, прежде всего, от психологических факторов и правильного выявления психологических состояний.

Психологические состояния возникают и развиваются на основе длительных и устойчивых психических процессов. Это сложные, законченные и динамичные явления, которые во многих случаях определяют все своеобразие психической деятельности человека (возникновение свойств, протекание процессов) в данный период времени. Они могут увеличивать или уменьшать умственную и физическую деятельность.

Психические состояния имеют следующие характеристики:

Честность. Психические состояния относятся к доминирующей части определенной сферы психики (интеллектуальной, эмоциональной и волевой), которая характеризует психическую деятельность в зрелом возрасте на протяжении определенного периода времени [1].

Мобильность и относительная долговечность. Психические состояния изменчивы: у них есть начало, конец и динамика. Психические состояния менее устойчивы, чем черты личности, но они столь же устойчивы, как и психические процессы, и могут быть измерены в течение большого периода времени.

Психические состояния прямо и косвенно связаны с чертами личности и психическими процессами. В структуре психики ситуации располагаются между чертами личности и процессами. Они возникают в результате отражения мозговой деятельности. Если она возникает, то ситуация влияет, с одной стороны, на психические процессы (определяет продуктивность мышления личности, восприятия, избирательность эмоций, темп и тон деятельности и т. д.), с другой стороны, содержит «строительный материал», необходимый для формирования черты личности. Психические состояния обеспечивают фоновую услугу, позволяющую проявляться или скрываться личностным чертам [2].

Например, спасательный бой характеризуется состоянием ожидания, предвоенной обстановкой, несогласованностью воли лиц, отклонениями в мышлении и памяти, восприятиях и эмоциях, которые не характерны для обычных условий.

Индивидуальная особенность и типичность. Психическое состояние каждого человека, особенно, индивидуальные особенности личности неразрывно связаны с его нравственными и другими характеристиками. Например, люди с сангвиническим темпераментом всегда приумножают какие-то свои достижения и всегда находятся в хорошем настроении. Черты личности всегда одинаковы у людей с психическими заболеваниями. Изучение истории азербайджанцев и обращение к ней, итоги карабахской войны (1988-1994 гг.) и ее ход привели к доминированию некоторых психических состояний (самоуверенность), результат оказался неудовлетворительным.

Чрезвычайно разнообразное психическое состояние. В этом случае обратимся к следующему перечню, который не является полным: удивление и непонимание, отчаяние, решимость, равнодушие, мечтательность, сосредоточенность, усталость, бодрствование, подъем и волнение, печаль и спокойствие и т. д.

Полярность. Каждое психическое состояние имеет свою противоположность. Таким образом, активность связана с пассивностью, неверием, решительностью и нерешительностью. Полярность психического состояния характеризуется переходом из одного состояния в другое в крайних случаях.

Внешние и физиологические основы психического состояния. Психические состояния носят рефлекторный характер [3].

В зависимости от ситуации спасатели находятся в оптимальном состоянии готовности к действию и в этот момент начинают работу.

В основе психического состояния лежит определенное соотношение нервных процессов в коре головного мозга (от эпизодических до стойких, характерных для каждого человека). При согласованном действии внешних и внутренних раздражителей возникает определенный уровень тонуса коры и функциональный уровень ритмичности [3].

Психологическое управление спасателями в особых условиях войны и службы

Психологическое состояние спасателей способствует успешному выполнению боевых и служебных задач. Наиболее важные из них:

- всегда готов к бою;
- состояние готовности к выполнению конкретных боевых и служебных задач в мирное и военное время;
- статус боевой активности.

Эта ситуация без промедления перестраивает всю психику спасателей, преодолевая внутреннее напряжение и сопротивление, не теряя энергии для успешного выполнения боевых и служебных задач. Присутствие спасателей в этой ситуации заставляет его стараться делать все изо всех сил. Эта ситуация отличается от волевой - эмоциональной выносливостью.

Уровень психологической подготовки различен: от трудолюбия, мастерства, боевой готовности - к обстановке (применительно к конкретному виду боевых и служебных задач и текущей обстановке, временным психическим состояниям), к постоянной внутренней подготовке (устойчивость личной обстановки при в любое время, в любой ситуации) [3].

Правила формирования психических состояний у спасателей:

1. Предварительная морально-политическая и психологическая подготовка включает в себя непрерывные мотивы поведения в бою:

- любовь и преданность Родине;
- ненависть к врагу;
- уверенность в командирах, в себе, в друзьях;

- произвольное действие в экстремальных условиях - накопление эмоциональных переживаний;

- укрепление добровольно-эмоциональной устойчивости при действиях в чрезвычайных ситуациях, возникающих в условиях войны и военных конфликтов.

2. Непосредственная морально-политическая и психологическая подготовка включает в себя непрерывные мотивы поведения в бою. В мирное время воспитание мотивов выполнения задач служит устранению негативных мотивов и психических состояний, которые вероятны в реальных чрезвычайных ситуациях в условиях войны.

Основные факторы спасателей в особых условиях войны и службы

1. устойчивость к чрезвычайным ситуациям

2. работа в суровых условиях

3. устойчивость в рискованных ситуациях

С учетом вышеизложенного было определено, что высокая психологическая устойчивость и подготовленность спасателей при ликвидации последствий чрезвычайных ситуаций, аварийно-спасательных работ и других рискованных неотложных задач напрямую влияет на успешное выполнение аварийно-спасательных работ, а также на надлежащее обучение и подготовку населения, а также устойчивость к рискованным ситуациям.

Результат. Таким образом, морально-политическая и психологическая подготовка создает уверенность в управлении психическим состоянием спасателей и бригад в борьбе с последствиями ЧС.

Управление психическим состоянием спасателей и команд в боевой обстановке является центральной проблемой управления спасателями.

На разных этапах деятельности спасателей и бригад происходит преодоление негативных воздействий, влияющих на психическое состояние, и поддержание положительного психического состояния.

Динамика психического состояния спасателей подразделяется на три основных периода:

- подготовка к успешному выполнению боевых и служебных задач;
- боевые действия, тренировки и марши;
- результат боевой деятельности, выполнение служебных задач.

Ожидания могут варьироваться в зависимости от психологического содержания. Это может принимать форму подъема, энтузиазма, предвоенной апатии, недоверия, опасности для собственной жизни, окончания войны или угрозы личной жизни. Ситуация тревожного ожидания характеризуется высоким напряжением (стрессом).

Литература

1. Психологическая защита в чрезвычайных ситуациях: Учебное пособие /под ред. Л.П. Михайлова. – СПб.: Питер, –2009. –256 с.
2. Психология экстремальных ситуаций. Хрестоматия / Сост: А.Е. Тарас, К.В. Сельченко. – Минск, –2000.
3. Осафов, Н.О. Fövqəladə hallarda həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi /–Bakı. –2010. –388 s.
4. Теория организации: учебное пособие / Э.А. Смирнов. – М.: ИНФРА – М, –2009. –248 с.
5. Психология экстремальных ситуаций. Хрестоматия /Сост: А.Е.Тарас, К.В.Сельченко. – Минск, –2009
6. Методические рекомендации по применению и действиям нештатных аварийно-спасательных формирований по приведению в готовность гражданской обороны и ликвидации чрезвычайных ситуаций. Департамент Гражданской защиты МЧС России. – М., –2011.

7. Учебник спасателя / С. К. Шойгу, М. И. Фалеев, Г. Н. Кириллов и др.; под общ. ред. Ю. Л. Воробьева. – 2-е изд., перераб. и доп. – Краснодар: Сов. Кубань, –2002, –528 с.

XÜLASƏ
MÜXTƏLİF FÖVQƏLADƏ HALLARDA PSIXOLOJİ VƏZİYYƏTİN ÜMUMİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Sadiq-zadə Ü.A.

Açar sözlər: psixoloji vəziyyət, fəvqəladə hal, xilasedici.

Məqalədə psixoloji stress altında olan bir insanın psixi fəaliyyəti məsələlərindən bəhs edilir, xilasedicilər arasında fəvqəladə və ekstremal şəraitdə psixi sabitlik vəziyyətinin formalaşması problemləri təhlil edilir.

SUMMARY
GENERAL CHARACTERISTICS OF PSYCHOLOGICAL STATE IN VARIOUS EMERGENCY SITUATIONS
Sadik-zadeh Ulvi Adil

Key words: psychological condition, emergency, rescuer.

The article deals with information about the emergence of mental activity of the individual during psychological stress. The formation of a state of mental stability in emergencies and extreme conditions of rescuers problems are considered and analyzed.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	06.02.2023
	Son variant	28.04.2023

UOT 37.02

DOI 10.54758/16801245_2023_19_2_90

MUSIQI DƏRSLƏRİNDƏ DİGƏR FƏNLƏRƏ İNTEQRASIYA ETMƏKLƏ ŞAĞIRDLƏRİN TƏFƏKKÜRLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI ÜÇÜN ŞƏRAİTİN YARADILMASI

TALIBLI GÜNEL RAFİQ qızı

Naxçıvan Dövlət Univesiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

guneltalibli8@gmail.com

Açar sözlər: inteqrasiya, fənlərarası əlaqə, estetik mədəniyyət

Müasir təhsil sisteminin əsas vəzifəsi dinamik inkişaf edən mühitdə yaşamağa qadir olan savadlı, yaradıcı, səriştəli və rəqabətqabiliyyətli şəxsiyyətin formalaşdırılması və inkişafıdır. İnsanın tərbiyə edilməsi həmişə mürəkkəb məsələ olub. Bugünkü problemlər isə bu prosesi daha da çətinləşdirir. Bununla əlaqədar məktəblilərin təhsil və tərbiyəsi üçün hazırda təhsil sistemində yeni yanaşmalar tələb edən məktəb pedaqoji texnologiyaları hazırlanır. Eyni zamanda, sosial-uğurlu cəhətdən şəxsiyyətin formalaşması mexanizmlərinə əsas diqqət yetirilir.

Bu gün elm, istehsalat və ictimai həyatda baş verən dəyişikliklər məktəblilərin tədrisi və tərbiyəsi sisteminə yeni yanaşmaların işlənilməsinə zəruri etmişdir. Bu məqsədlə dərslərin yeni formalarını tələb edən yeni plan və proqramlar hazırlanır.

Məktəbdə təhsil və tərbiyənin inteqrasiyası həm nəzəriyyə, həm də praktika baxımından olduqca mühüm və müasir məsələdir.

Onun aktuallığını məktəb qarşısında qoyulan yeni sosial tələblər təşkil edir ki, bu da elm və istehsalat sahəsində baş verən dəyişikliklərlə bağlıdır. Müasir dünyada iqtisadi, siyasi, mədəni və informasiya inteqrasiyasına meyillər üstünlük təşkil etdiyi halda, məktəb məzununun dünyagörüşünün parçalanmasının səbəblərindən birinə mövzu qıtlığı səbəb olur. Belə ki, subyektlərin müstəqilliyi, onların bir-biri ilə zəif əlaqəsi şagirdlərdə dünyanın vahid mənzərəsinin formalaşmasında ciddi çətinliklər yaradır, mədəniyyətin üzvi qavranılmasına mane olur [3, s.49].

Fənlərin təhsil sistemində inteqrasiyasının tətbiqi hazırda məktəb, bütövlükdə cəmiyyətin qarşısında duran vəzifələri həll etməyə imkan verir. İnteqrasiya edilmiş dərslər uşaqlarda dünyanın vahid mənzərəsinin formalaşmasına, təbiətdəki, cəmiyyətdəki və bütövlükdə dünyadakı hadisələr arasındakı əlaqəni dərk etməyə kömək edir. İnteqrasiya edilmiş dərslərdə didaktik məqsədlərə: idrak, inkişaf və təhsilə daha yaxşı nail olunur.

Estetik silsiləyə aid fənlərin inteqrasiyası bu əlaqənin mənəvi və etik tərəfinə təsir edən insan - cəmiyyət - təbiət münasibətinə nail olmağa imkan verir. Bu zaman təbii şəkildə yaranan yollar var. Bu, sadəcə olaraq bir-birini tamamlayan təsviri incəsənət və bədii yaradıcılıq, təsviri incəsənət və ədəbiyyat, təsviri incəsənət və musiqi kimi kursları bir araya gətirməkdən ibarətdir. S.Bəhlulzadə və M. Abdullazadənin Vətənimizi tərənnüm edən lirik rəsmləri A.Zeynallının “Ölkəm” romansının sədaları altında daha yaxşı qəbul edilir, Azərbaycanın gözəlliyini, genişliyini, gücünü, əzəmətini ortaya qoyur. Ayvazovskinin təsviri əsərlərini D.Şostakoviç və L.V.Bethovenin musiqisi tamamlayır ki, bu da qəzaya uğrayan insanların faciəsinin dərinliyini və gəmini parça-parça edən elementlərin bütün gücünü hiss etməyə imkan verir. Musiqi və təsviri incəsənətin inteqrasiyası isə sinifdə şagirdlərə nəinki dinləmək, təxəyyül və hissləri inkişaf etdirmək, həm də özləri yaradıcılıqla məşğul olmaq imkanı verir.

Musiqi, təsviri incəsənət və ədəbiyyatın inteqrasiyası incəsənətin mənəvi üföqlərini üzə çıxarmaq üçün geniş imkanlar yaradır, ona xalqlar arasında ünsiyyət dili, bəşəriyyətin yaddaşı kimi bağlanır, keçmiş və indiki dövr insanların düşüncələri, hissləri, əməlləri qorunub saxlanılır.

İnteqrasiya - ayrı-ayrı bir-bir ilə qohum və əlaqəli fənlərin tədris materialının vahid bütövlükdə birləşməsini, əlaqələndirilməsini, yaxınlaşmasını nəzərdə tutan bir sistemdir. İnteqrativ təlim həm məqsəd, həm də öyrənmə vasitəsidir. Öyrənmə məqsədi kimi inteqrasiya məktəblilərə dünyanı bütöv şəkildə dərk etməyə, ətrafdakı reallığın gözəlliyini səs və rənglər vasitəsilə bütün müxtəlifliyi ilə bilməyə kömək edir.

Musiqi və ədəbiyyatın inteqrasiyası çərçivəsində 7-ci sinifdə “ Bəstəkar mahnılarında layla xarakteri” mövzusunı öyrənərkən məktəblilər C.Cabbarlının “Sevil” dram əsərinin süjetini xatırlamağa dəvət olunurlar. Məktəblilər libretto anlayışı ilə (opera və ya baletin qısa ədəbi xülasəsi) tanış olurlar, F.Əmirovun “Sevil” operasından “Layla”-ya qulaq asırlar. Bundan sonra Sevilin musiqi və ədəbi obrazı arasında bənzətmə aparırlar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, musiqi otağında şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün formalaşması üçün hər cür şərait yaradılmışdır. Musiqi kabinetinin tədris-metodiki vəsaitləri fondu hər il ədəbi əsərlər və tarixi mənbələrlə doldurulur [2, s.22].

İldən-ilə inteqrasiya sayəsində öyrənilən fənnə koqnitiv maraq da artır ki, bu da yüksək motivasiyanı təmin edir. Musiqi dərslərində şagirdlər yaradıcı işlərlə məşğul olurlar: musiqilər bəstələyir, şeirlər yazır, rəsmlərdə musiqi və ədəbi obrazları ifadə edirlər.

Təklif olunan mövzu üzrə I-IV sinif şagirdləri ilə iş prosesində onların digər dərslərdə, xüsusilə təsviri incəsənət və oxu dərslərində əldə etdikləri təəssüratlardan, bilik və bacarıqlardan istifadə etmək məqsəduyğundur [3, s.48] .

Beləliklə, təsviri incəsənət dərslərində uşaqlar müxtəlif bədii təəssüratlar alır, əsərlərin estetik qavranılması təcrübəsi qazanırlar; ətraf aləmdəki gözəlliklərə cavab vermək, ilin müxtəlif vaxtlarında təbiətin xüsusiyyətlərini fərq etmək bacarığını inkişaf etdirir; təbiətdəki əhval-ruhiyyəni hiss etmək (sevincli, kədərli, sakit, canlı); məktəblilər nağıl-fantastik obrazın xüsusiyyətləri ilə tanış olurlar; xalq yaradıcılığı haqqında fikir əldə edirlər. Bütün bunlar isə musiqinin daha dolğun qavranılmasına kömək edir.

Oxu (və nitq inkişafı) dərslərində uşaqlar bədii əsərlər (şeirlər, hekayələr) vasitəsilə ətrafdakı həyatın müxtəlif hadisələri, nağıl janrının bəzi xüsusiyyətləri (möcüzəvi, fantastik elementlər) ilə tanış olurlar ki, bu da onlara musiqi əsərlərində əks olunan oxşar hadisələri daha dolğun, dərinədən dərk etmələrinə kömək edir.

Musiqi əsərlərinin qavranılmasında və ifası zamanı oxu dərslərində əldə edilmiş mətn üzərində işləmək bilik və bacarıqları tətbiq edilir; oxuduqları və müşahidələri ilə bağlı suallara cavab vermək, mətni mənaca tam olan hissələrə bölmək, əsərin müəyyən hissəsinin və bütövlükdə əsərin əsas məzmununu vurğulamaq bacarığı inkişaf edir. Musiqi əsərlərinin strukturunu təhlil edərkən və not yazılarını öyrənərkən şagirdlərə riyaziyyat dərslərində formalaşdırdıqları sayma bacarıqları və hərflərdən simvol kimi istifadənin mümkünlüyü haqqında təəvvürlər, eləcə də təsviri incəsənət dərslərində əldə edilən elementar məkan təsvirləri kömək edə bilər. Xor əsərlərini öyrənərkən və poetik mətnlər, musiqi improvizasiyası üzərində işləyərkən oxu dərslərində əldə olunan mətni ifadəli oxumaq, cümlədə mənə baxımından mühüm olan sözləri vurğulamaq, sözləri düzgün tələffüz etmək, heca və hərf-səs təhlili bacarıqlarından istifadə olunur.

Musiqi dərslərinin proqramına musiqi sədaları altında hərəkətin daxil edilməsi şagirdlərin bədən tərbiyəsi dərslərində əldə etdikləri bacarıq və vərdislərdən istifadəni nəzərdə tutur.

Bunlara: əsas duruş, yürüş, yavaşlama və sürətlə yerimə, dayanma; kolon şəkildə qurulma və hərəkət; əllərin mövqeyi və hərəkəti: aşağı, irəli, yanlara, yuxarı; kəmərdə, çiyinlərdə, sinə qarşısında; əllərin və barmaqların hərəkətləri; əllərin ardıcıl hərəkəti; bədən sağa, sola çevrilməsi; başı fırlatmaq daxildir.

Musiqinin digər fənlərlə əlaqəsini öyrəndikdən sonra belə qənaətə gəlmək olur ki, mövcud dərslər musiqinin məhdud sayda, əsasən ədəbiyyat və təsviri incəsənətlə inteqrasiyasını təklif edir. Musiqi ilə ən uğurla birləşdirilən bir sıra elementlər aşağıdakılardır:

- Ədəbiyyat (ədəbi süjet üzrə musiqi əsərləri, folklor əsərləri, musiqidə ifadəli qiraət və ifadə vasitələri);
- Azərbaycan dili (mətn haqqında anlayış, əsərin ideyası, sözlərin düzgün tələffüzü, əsas və asılı sözlərin təyini, cümlənin növləri, nitq üslubları, assonans, alterasiya);
- Riyaziyyat (notların uzunluqları, metr, ölçü);
- Tarix (mahnıların, operaların, kantataların tarix);
- Coğrafiya (mənim xalqımın musiqisi, dünya xalqlarının musiqisi);
- Xarici dillər (dünya xalqlarının musiqisi);
- Bədən tərbiyəsi (musiqi xarakterinə və dinamikasına uyğun hərəkətlərin icrası);
- Təsviri incəsənət (musiqini təsvir etmək, rəsmləri eşitmək).

Uşaqlara rəsm çəkməyi necə öyrətmək olar? Bu suala cavab vermək üçün qeyd etmək lazımdır ki, təbiətdə rənglər və səslər həmişə bir yerdə olmuşlar. Musiqidə tembr və rəngkarlıqda kolorit bir-birinə çox yaxındır (musiqişünaslıqda “melodik şəkil” anlayışının olması əbəs yerə deyil). Ritm həm də bədii dilin universal komponenti və həm musiqinin, həm də təsviri sənətin ən mühüm ifadə vasitəsidir [3, s.51].

Rəng rəsmi emosional ifadəliliyinin ən mühüm vasitələrindən biridir, musiqidə tembr onun təsvirində əsas amildir. Məcəzi mənada desək, rəng rəssamlığının “musiqili” elementi, “tembr” isə musiqinin “şəkili” elementidir.

Rəssamlıqda koloritin (rəngin) və musiqidə rəngin (tembrin) müqayisəsinə dair misallar çoxdur. Rəssam V. Kandinski bu və ya digər musiqi tembrini müəyyən koloritlə əlaqələndirmişdir. O, mavini fleytanın tembrini ilə, qırmızını truba ilə, göy rəngi isə violonçel ilə əlaqələndirirdi.

Rus bəstəkarları N. Rimski-Korsakov və A. Skryabin sözlə desək “rəngli eşitmə” qabiliyyətinə sahib idilər. Hər bir tonallıq onlara müəyyən bir rəngə “boyanmış” görünürdü. Beləliklə, N. Rimski Korsakova görə Do major “ağ”, do minor “qırmızı”, Mi major “tünd, tutqun, boz-göy”dir.

Ritm təkcə poeziyanın və musiqinin deyil, həm də memarlığın və rəssamlığın da əsasını təşkil edir. İ.İ.İoffe belə hesab edir ki, semantik olaraq bir-birilə qohumluq əlaqəsində olan memarlıq və rəssamlıqda ritm incə, yüksələn xətlərin, musiqidə həmahəng səslərin, ədəbiyyatda yüksələn lirik hissələrin ritmidir. Eşitmə və vizual qavrayış arasında ikitərəfli əlaqə var. Müxtəlif vizual nümayişlərlə musiqi sədaları ilə müşayiət edən bu əlaqəni artıq antik dövr sənətkarları tutmuşdu. Musiqi dinləyicidə canlı vizual təsvirlər oyatmağa qadirdir ki, bu da bəstəkarlara “musiqili şəkillər” yaratmağa imkan verir (E. Qriqin “Səhər”, K. Debüssinin “Ay işığı”) [4, s.63].

Rəngkarlıqda xətlərin və rənglərin müəyyən şəkildə uyğunluğu tamaşaçıda səs hissi doğura bilər (“səsli rəsm”). Rəngkarlıq səsle rahatlanmanı təsvir edə bilər (I. Levitan “Sükut”). Təsviri incəsənətlə musiqinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində vizual məsələlərin həlli zamanı rəsmlər yeni məzmunla zənginləşir. Eyni zamanda yaradılmış rəsm uşaqlara musiqinin musiqi obrazı, məzmunu və ifadə vasitələrini daha dərindən dərk etməyə kömək edir. Uşaq rəsmlərində musiqi əhval-ruhiyyəsi daha çox rəng çalarlarının köməyi ilə verilir: yüksəklik- təsvirin ölçüsü, temp - hərəkətlərin dinamikliyi ilə verilir [4, s.64].

Musiqi və təsviri sənət əsərlərinin müqayisəsi assosiativ-obrazlı əlaqə əsasında bir-birilə bağlıdır.

Bir neçə fənnin inteqrasiya olunduğu dərsləri ən dəyərli hesab etmək olar. Məsələn:

- “Musiqi və təsviri sənətdə təbiət şəkilləri” (musiqi və təsviri sənət)
- “Musiqi sportlandiya” (musiqi və bədən tərbiyəsi)
- “Mənim Azərbaycanım” (musiqi, təsviri incəsənət, Azərbaycan dili)
- “Tıq-tıq xanım” (musiqi və ədəbi qiraət)

- “Musiqi və təsviri sənətdə romantizm dövrü” (musiqi və təsviri sənət)

Bu cür inteqrasiya təhsildə sistemli yanaşmanın daha dolğun həyata keçirilməsinə kömək edir. Bu texnologiyanın nəticəsi uşağın şəxsiyyətinin ahəngdar inkişafı, onda gözəllik hissinin tərbiyəsi, dünyaya vahid baxışın tərbiyəsidir.

Belə dərslər ənənəvi dərslərdən kənara çıxır. Onlar həm məktəblilər, həm də müəllimlər üçün fərdi yaradıcılıqla vəhdətdə kollektiv fəaliyyətləri təşkil etməyə, uşaqlar üçün emosional hisslərinin yüksəliş, hər bir uşaq üçün uğur situasiyaları, onun yaşını, şəxsiyyət xüsusiyyətlərini, fərdi qabiliyyət və maraqlarını nəzərə alaraq təşkil etməyə imkan verir.

İnteqrasiya olunmuş dərslərin keçirilməsində aşağıda qeyd olunan üsullardan istifadə məqsədəuyğun sayıla bilər:

1. Musiqini müşahidə etmə üsulu (B.V. Asafyev);
2. Əvvəl keçirmiş materiallara nəzər salmaq və yeni materiala qayıtmaq üsulu (D.B. Kabalevski);
3. Musiqi haqqında düşüncə, mülahizələr metodu (D.B.Kabalevski);
4. Emosional dramaturgiya metodu (D.B.Kabalevski);
5. Bədii kontekst yaratmaq metodu (L.V.Qoryunova). Bu metod musiqidən digər sənət növlərinə “keçməyi”, həmçinin konkret həyat vəziyyətlərinə müraciət etməyi nəzərdə tutur.
6. Kompozisiyaların yaradılması üsulu (L.V.Qoryunova). Bu üsul musiqi əsərlərinin müxtəlif üsullarla ifaçılıq yolu ilə öyrənilməsinə nəzərdə tutur.
7. Problemlə, axtarış metodu (musiqi təfəkkürünün sərbəstliyinə əsaslanır).
8. Musiqinin dərk edilməsinin intonasiya üsulu (B.V.Asafyev, V.V.Meduşevski).

Uşaqları dərstdə fəal praktik işə cəlb etmək üçün yaradıcı tapşırıqlardan geniş istifadə etmək lazımdır. Bu tapşırıqlara aşağıdakılar daxildir:

- Qavrayışın dərinləşməsi və zənginləşməsi;
- Düşüncə və təxəyyülün inkişafı;
- Bədii təhlil etmək bacarıqlarının inkişafı;
- Müstəqil yaradıcılığın aktivləşdirilməsi

Bu vəzifələrin növlərini nəzərdən keçirək:

1. Eyni süjet daxilində müxtəlif obrazların həllərinin sintezi (Müxtəlif bəstəkarların əsərlərində “Bahar” mövzusu);
2. Şeirə melodiyalar bəstələmək;
3. Emosional ümumiliyi görmək bacarığını inkişaf etdirmək məqsədilə musiqi, ədəbi və rəsm əsərləri toplularının tərtib edilməsi; (P.İ. Çaykovskinin “Troyka”; A.S.Puşkinin “Qış səhəri”, P. P. Sokolovun “Şaxtalı səhər” rəsm əsəri);
4. Rəsmlər üçün uyğun ədəbi, poetik epigrafların və musiqilərin seçilməsi;
5. Eyni mətn üçün müxtəlif bəstəkarların romanslarının müqayisəsi;
6. Musiqi əsərləri üçün poetik epigrafların seçilməsi. (P.İ. Çaykovski "Troyka");
7. Melodiyaların hərəkətinin rənglərlə göstərilməsi;
8. Musiqi əhval-ruhiyyəsinin assosiativ əsasda ötürülməsi;
9. Musiqinin təbiətinə uyğun sözlərlə nağılların tərtibi.

Bu cür iş tələbələrin adekvat heysiyyətinin və müvafiq səviyyəli istəklərinin formalaşmasına kömək edir.

Fənlərarası əlaqədən istifadə yalnız dərstdə deyil, həm də dərstdənkənar fəaliyyətlərdə də baş verir. Mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərin inkişafına yönəlmiş əsas məktəbdənkənar formalara məktəbdə keçirilən: "Musiqi estafeti", "Şöhrət dəqiqəsi", "Musiqili ŞHK", "Qələbə Günü" kimi bayramlar daxildir. Hərəkət fəaliyyətinə marağı inkişaf etdirməyə yönəlmiş formalara bədən tərbiyəsi müəllimləri ilə birgə hazırlanan sağlamlıq günləri çərçivəsində musiqi və idman bayramları daxildir.

Son illərdə Azərbaycan təhsilinin paradiqmasının dəyişməsi ilə təhsil prosesində əsaslı dəyişikliklər baş vermiş və müasir məktəbə böyük Vətənimizin orijinal tarixi, mədəni və mənəvi dəyərlərinə maraq açıq şəkildə hiss olunur. Ümumtəhsil məktəblərində musiqinin tədrisi də bu marağın canlanmasına öz töhfəsini verəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün musiqi fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu), I-IX siniflər. Bakı, 2013
2. Rəcəbov, O. Musiqi -7. Dərslik / O.Rəcəbov, N.Kazımov, O.İmanova. –Bakı, –2018.
3. Бахарева Л.Н. Интеграция учебных занятий в начальной школе [Текст]/Л.Н. Бахарева // Начальная школа. – 1991. – № 8. – С. 48-51.
4. Колягин Ю.М. Об интеграции обучения и воспитания в школе [Текст]/Ю.М. Колягина // Начальная школа. – 1989. – № 3. –С. 62 - 64.
5. Кульневич С.В. Анализ интегрированных уроков на уроках музыки [Текст] / С.В. Кульневич, Т.П. Лакоценина. Анализ современного урока: Практическое пособие. – Ростов-на-Дону: «Учитель», –2003. – 69с.
6. Nacıyeva, V. E. İnteqrasiya və onun dərslər prosesində yaradılması / V. E. Nacıyeva // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2020. – Vol. 16, No. 4. – P. 91-95. – EDN XDSNHW. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44598014>

РЕЗЮМЕ

СОЗДАНИЕ УСЛОВИЙ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ПУТЕМ ИНТЕГРАЦИИ В ДРУГИЕ ПРЕДМЕТЫ НА УРОКАХ МУЗЫКИ

Талыблы Г.Р.

Ключевые слова: *интеграция, межпредметные связи, эстетическая культура*

В статье рассматривается одна из актуальных проблем современного образования – интеграция предметов гуманитарно-эстетического цикла. Представлены условия и критерии результативности процесса интеграции, а также его различные формы. В качестве примеров приведены фрагменты интегрированных уроков.

Как известно, в настоящее время в системе образования разрабатываются школьные педагогические технологии, программы и учебники, которые требуют новых подходов. Поскольку в современном мире преобладают тенденции экономической, политической, культурной и информационной интеграции, внедрение интеграции предметов в систему образования в школах является одной из основных задач, стоящих в настоящее время перед школой.

Интеграция способствует более полной реализации системного подхода в образовании. Результатом данной технологии является гармоничное развитие личности ребенка, воспитание чувства прекрасного, воспитание единого взгляда на мир.

Также в статье рассматривается использование межпредметной коммуникации не только на уроке, но и во внеурочной деятельности.

Таким образом, можно сказать, что со сменой парадигмы азербайджанского образования в последние годы в образовательном процессе произошли кардинальные изменения, и явно проявляется интерес к самобытным историческим, культурным и духовным ценностям нашей великой Родины. Возрождению этого интереса будет также способствовать преподавание музыки в общеобразовательных школах.

SUMMARY
CREATING CONDITIONS FOR THE FORMATION OF STUDENTS ' THINKING BY
INTEGRATING THEM INTO OTHER SUBJECTS IN MUSIC LESSONS
Talibli G.R.

Keywords: *integration, intersubject connections, aesthetic culture*

In the article one of issues of the day of modern education is considered is integration of the articles of humanitarians aesthetic cycle. Terms and criteria of effectiveness of process of integration, and also his different forms, are presented. As examples fragments over of the integrated lessons are brought.

As we know, school pedagogical technologies, programs and textbooks are currently being developed in the education system, which require new approaches. As trends in economic, political, cultural and informational integration prevail in the modern world, the introduction of the integration of subjects into the educational system in schools is one of the main tasks currently set before the school.

Integration contributes to a more complete implementation of a systematic approach in education.

Thus, it can be said that with the change of the paradigm of Azerbaijani education in recent years, fundamental changes have taken place in the educational process, and the interest in the original historical, cultural and spiritual values of our great Motherland is clearly felt in the modern school. The teaching of music in secondary schools will also contribute to the revival of this interest.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	17.04.2023
	Son variant	30.05.2023

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

Dilçilik

1. *Məmedov P.C.* О состоянии и задачах исследования фонетической структуры неодносложной лексики русского и азербайджанского языков 4
2. *İbayev N.A.* Aşiq yaradıcılığında ismi frazeoloji vahidlərin işlənməsi 14
3. *Musayeva İ.İ.* Türk dillərində mərasim leksikasının tədqiqi 19

Ədəbiyyatşünaslıq

4. *Ağbaba A., Nağızadə S.E.* “Əbədiyyət dastanı” poemasında Heydər Əliyev şəxsiyyəti 25
5. *Aliyeva A.A.* Ziya Göyälpin əsərlərində türkçülük və turançılıq ideyaları 31
6. *Rəfiyeva A.İ.* Azərbaycan aşiq poeziyasında vücudnamələr 35
7. *Mərdanlı H.H.* Maks Friş və Fridrix Dürrenmatt arasında poetik duel 40

Tarix

8. *Həsənov H.N.* Türkmənçay müqaviləsinin məğzi və nəticələri 43
9. *Məmmədov N.R.* Heydər Əliyev və Qarabağın sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası (XX əsrin 60-cı illərin sonu və 80-ci illərin əvvəlləri) 48
10. *Əhmədov B.Ə., Məmmədov İ.Y., Əliyev P.Ş.* Ulu öndər Heydər Əliyev və ordu quruçuluğu 53
11. *Məmmədov A.A.* Şəki bölgəsində ənənəvi istehsal sahələrində kapitalist münasibətlərinin formalaşması haqqında 57

İqtisadiyyat

12. *Məmmədova Ş.S.* Pandemiya şəraitində Azərbaycanın xarici-iqtisadi əlaqələrinin vəziyyəti 64
13. *Aliyeva Ş.İ.* Парадигма развития устойчивого сельского хозяйства в регионах (на примере Шеки-Закатальского района) 69
14. *Гасымова З.М., Тагиева А.В.* Анализ современного состояния развития малого и среднего предпринимательства в Азербайджане 73
15. *Əhədli A.N., Eray A.O.* Türkiyədə beyin köçü: problemləri və həll yolları 78

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika

16. *İsmayilov A.Ö., Quliyev Ə.F., Orucov S.K.* Texnologiya dərslərində interaktiv təlim metodlarından istifadə təcrübəsindən 83
17. *Садыг-заде У.Ф.* Общая характеристика психологического состояния в различных чрезвычайных ситуациях 86
18. *Talıblı G.R.* Musiqi dərslərində digər fənlərə inteqrasiya etməklə şagirdlərin təfəkkürlərinin formalaşdırılması üçün şəraitin yaradılması 90

Kompüter yığıcı *S.Şahverdiyeva*
Texniki redaktor *E.Həsəratova*
Dil dəstəyi *Dil və Tərcümə Mərkəzi*

Çapa imzalanmışdır: 28.06.2023-cü il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş 160. Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-70-41
Faks: (0-18) 642-02-70

Web: <https://www.ssu-scientificnews.edu.az>

E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru

